

Islamitisch begraven in West-Brabant

Een onderzoek naar de wensen en mogelijkheden

Masterscriptie Religie in Samenleving en Cultuur
Faculteit Geesteswetenschappen
Universiteit van Tilburg, augustus 2012

Referent: Prof. dr. H. L. Beck

Student: F. de Jong

Co-referent: Dr. A. Nugteren

ANR: 185543

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1- Inleiding	3
1.1. De demografische samenstelling van de moslimgemeenschap in Nederland	12
1.2. De herkomst en religieuze kenmerken van de moslimgemeenschap in Nederland, specifiek in West-Brabant.....	12
1.3. De institutionalisering van de moslimgemeenschap in West-Brabant	15
1.4. Korte introductie van de Nederlandse juridische bepalingen rond begraven	16
Hoofdstuk 2- Theoretisch Kader	17
2.1. Rituelen	17
2.2. Cultuur.....	19
2.3. Onderzoek naar moslims in Nederland	20
Hoofdstuk 3- Islam en de dood in Nederland.....	21
3.1. De functie van de dood in het aardse leven.....	21
3.2. Religieuze veronderstellingen van soennitische moslims rond de dood	22
3.3. Islamitische voorschriften voor sterven, de dood en begraven in de Nederlandse context	24
Hoofdstuk 4- Moslims en de West-Brabantse uitvaartinfrastructuur	34
4.1. Uiteenzetting van de juridische, bestuurlijke en commerciële kenmerken van de Nederlandse uitvaartbranche (gericht op moslims), specifiek in West-Brabant	34
4.2. Uiteenzetting hoe en waarom rituelen rond de dood tot nu toe zijn geuit door moslims in Nederland, specifiek in West-Brabant.....	36
4.3. Verkenning van de (resterende) behoefte onder moslims in West-Brabant aan islamitische uitvaartfaciliteiten.....	50
Hoofdstuk 5- Conclusie.....	56
Hoofdstuk 6- Aanbevelingen.....	60
Literatuurlijst.....	62
Appendix	66

Hoofdstuk 1- Inleiding

In dit inleidende hoofdstuk wordt het thema ‘islamitisch begraven in Nederland en West-Brabant’ kort geïntroduceerd en er wordt een schets van de daarbij behorende problematiek gegeven. De aanleiding voor een onderzoek naar dit onderwerp en de maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie van het onderzoek komen hierbij aan bod. Vervolgens mondt deze beschrijving uit in een omschrijving van de concrete probleem- en doelstelling, hoofdvragen en deelvragen.

In de status quaestionis worden de belangrijkste publicaties over de problematiek kort toegelicht. De onderzoeksopzet en de indeling van de thesis worden uiteengezet. Hierop volgend zijn in drie paragrafen de demografische samenstelling, de herkomst, de religieuze kenmerken en de organisatiestructuur van de moslimgemeenschap in Nederland en West-Brabant te lezen. Tot slot wordt een korte introductie gegeven van de Nederlandse wetgeving omtrent begraven.

Aanleiding

In de Nederlandse pluralistische maatschappij staan vooral niet-westerse religies en culturen, zoals in de islam, voor de uitdaging zich in de samenleving in te passen en tegelijkertijd hun eigen religieuze en culturele (groeps)identiteit vorm te geven.¹ Hoewel de islam volgens het theologisch ideaalbeeld het publieke en persoonlijke leven van aanhangers bestrijkt, kunnen de voorschriften enkel worden nageleefd binnen de kaders van de Nederlandse wet.

Dit geldt ook voor prescripties rond de dood; een belangrijk thema in de religie. Het aardse leven is slechts een tijdelijke fase van existentie, na de dood volgt de eeuwigheid. Een moslim is primair op aarde om Allah te dienen. Of een moslim tijdens zijn leven aan deze religieuze plicht heeft voldaan, wordt pas duidelijk na de dood. Het lot in het hiernamaals wordt door Allah bepaald op basis van aardse daden.²

Voor moslims zijn doodsrituelen voor nabestaanden een collectieve plicht. Voorschriften rond de dood staan beschreven in de Koran (het Woord van Allah), de *Hadith* (soenna, gewoonten van de Profeet) en de *fiqh* (islamitische jurisprudentie).³ Een islamitische begrafenis dient zo snel mogelijk plaats te vinden en een lichaam dient zonder kist te worden begraven.⁴

Aan de islamitische ‘uitvaartvoorschriften’ is in Nederland met de Herzene Wet op de Lijkbezorging 1991 tegemoet gekomen. Zo mag op aanvraag een begrafenis voor de wettelijke wachttermijn van 36 uur plaatsvinden en in plaats van een kist mag een ander ‘biologisch afbreekbaar omhulsel’ worden gebruikt.⁵

Bepaalde voorschriften blijven echter lastig uit te voeren in een niet-islamitische context, zoals het zorgen voor eeuwige graf rust. Dergelijke regels met betrekking tot het beheer van een begraafplaats kunnen wel naar eigen wens worden ingevuld op een ‘bijzondere begraafplaats’, zo is bepaald in de Wet op de Lijkbezorging (Wlb).

¹ Steven Vertovec, “Religion and Diaspora,” in *New Approaches to the Study of Religion*, eds. Peter Antes, Armin W. Geertz and Randi Warne, 277 (Berlijn: Verlag de Gruyter, 2000).

² Ira M. Lapidus, “The meaning of Death in Islam,” in *Facing Death: Where Culture, Religion and Medicine meet*, eds. Howard M. Spiro, Mary G. McCrea Curnen and Lee Palmer Wandel, 149 (New Haven: Yale University Press, 1996).

³ Waar mogelijk wordt voor Arabische termen de transcriptie gebruikt die in de *Van Dale Woordenboek van de Nederlandse taal* is opgenomen of de transcriptie uit het glossarium van Henk Driessen, ed., *In het huis van de islam* (Nijmegen: SUN, 1997), 431-437. Indien deze woorden hier niet in voorkomen of indien er wordt geciteerd, is het woord gespeld zoals in de bron die in de bijbehorende voetnoot is vermeld.

⁴ Nathal M. Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands* (Leuven: Uitgeverij Peeters, 2001), 144, 157.

⁵ Rijksoverheid, “Wet op de lijkbezorging,” <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/gemeenten/wet-op-de-lijkbezorging>.

Wel kan een begraafplaats wegens praktische redenen eisen dat er voor het vervoer van het lichaam een kist, plank of draagbaar wordt gebruikt. Het juridische kader wordt verder toegelicht onder 1.4.

‘Kerkgenootschappen’ (religieuze groepering als rechtspersoon) mogen een eigen begraafplaats oprichten op basis van art. 37 en art. 38 Wlb. Art. 39 Wlb bepaalt dat tevens een deel van een gemeentelijke begraafplaats voor een kerkgenootschap ter beschikking kan worden gesteld waarbij de gemeente verantwoordelijk blijft voor het beheer.⁶ Wel moet hierbij over het uiterlijk van de grafakkers worden overlegd. Van dergelijke grafakkers voor moslims telt Nederland er circa zeventig, blijkt uit een inventarisatie van de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) uit 2007.⁷ Een eigen, ‘bijzondere begraafplaats’ voor moslims is echter lastiger te realiseren waardoor er hier maar twee van bestaan. In Den Haag ligt sinds 1932 een islamitische begraafplaats voor Indonesische moslims. En in Almere bezit en beheert de (Surinaamse) Stichting Almeerse Moslims Al Raza sinds 2007 een begraafplaats.⁸

Jaarlijks worden maar circa duizend moslims begraven in Nederland. Een groot gedeelte hiervan betreft vroeggeboortes.⁹ De Nederlandse moslimgemeenschap is dan ook relatief jong. Slechts 11.000 personen zijn ouder dan 65 jaar en de gemiddelde leeftijd is 25 jaar. Bijna **40%** is nog geen achttien, blijkt uit gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).¹⁰

Daarnaast laten de twee grootste groepen moslims in Nederland, Turken en Marokkanen, zich momenteel nog vooral in het land van herkomst begraven. Een belangrijke oorzaak hiervoor is dat de banden met het land van herkomst nog erg sterk zijn.¹¹

Bijna de helft van de Turken en zo’n **40%** van de Marokkanen in Nederland voelt zich dan ook meer verbonden met het land van herkomst dan met Nederland, zo is te lezen in het *Jaarrapport Integratie 2010* van het CBS. Voor de eerste generatie Turken en Marokkanen in Nederland geldt dat maar respectievelijk **15%** en **20%** zich ‘Nederlander’ voelt.

Deze gevoelens veranderen onder latere generaties. Van de tweede generatie Turken en Marokkanen geeft al ongeveer de helft aan zich Nederlander te voelen.¹² Omdat de band met Nederland voor moslims sterker lijkt te worden en deze generatie ook ouder wordt, valt te verwachten dat het aantal islamitische begrafenissen in Nederland komende decennia zal toenemen. Daarnaast zijn er groepen moslims in Nederland, vluchtelingen of bekeerlingen, die zich wel in Nederland moeten laten begraven.¹³

Om moslims de mogelijkheid te bieden zich volgens islamitische gebruiken te laten begraven in Nederland zijn islamitische begraafplaatsen nodig. Door Nederland heen worden verschillen initiatieven opgezet om deze te verwezenlijken.

⁶ Pauline Harmsen, *Handleiding Islamitisch Begraven* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2007), 16-17.

⁷ Ibid., 65-74.

⁸ Marrie Bot, *Een Laatste Groet: Uitvaart- en rouwrituelen in multicultureel Nederland* (Rotterdam: Marrie Bot, 1998), 148; Stichting Almeerse Moslims Al Raza, “Begraafplaats,” <http://www.alraza.nl/>.

Een plek kan reeds worden gereserveerd voor een bedrag van 5.300 euro voor leden en 6.300 euro voor niet-leden. Hieronder valt de dodenwassing, het wikkelen van de lijkwade, de zaalhuur voor een nacht waken (naast de overledene wachten), de rouwwagen en de begrafenis. Onderhoudskosten zijn eenmalig 2.000 euro. ‘Eeuwig’ onderhoud en ‘eeuwige’ grafcrust worden verzekerd.

In *NRC Handelsblad* van 21 juli 2012 vertelt Stichting IBW-voorzitter Ibrahim Wijbenga dat er een islamitische begraafplaats in Utrecht is. Na navraag blijkt dit niet een islamitische begraafplaats in eigen beheer te zijn, maar een islamitisch grafvak bij de gemeentelijke begraafplaats onder het beheer van een niet-islamitische stichting. Wel kunnen hier grafrechten voor onbepaalde tijd worden afgekocht, wat eeuwige grafcrust mogelijk maakt.

⁹ Marjon Weijzen, “Steeds vaker een kist: Nederlandse moslims passen hun begrafenisrituelen aan,” *NRC Handelsblad*, 13 september, 2011.

¹⁰ Marieke van Herten, “Het aantal islamieten in Nederland,” in *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*, eds. Hans Schmeets and Ronald van der Bie, 35-40 (Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2009).

¹¹ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 159.

¹² Saskia te Riele and Hans Schmeets, “Sociale samenhang: participatie en vertrouwen,” in *Jaarrapport Integratie 2010*, eds. Rik van der Vliet, Jeroen Ooijevaar and Annelies Boerdam, 169-170 (Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2010).

¹³ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 180.

In de provincie Noord-Brabant houden bijvoorbeeld de Stichting Islamitisch Begraffeniswezen (IBW) en de Werkgroep Islamitische Begraafplaatsen Brabant zich hiermee bezig. Stichting IBW heeft een overeenkomst gesloten voor de inrichting van een stuk grond bij de nieuwe begraafplaats Oude Landen in Nuenen met circa 700 ‘eeuwige graven’. En de werkgroep poogt een islamitische begraafplaats in West-Brabant te realiseren.¹⁴

Om bij een gemeente de vraag naar een islamitische begraafplaats in West-Brabant te onderbouwen, moet de behoefte aan islamitische begraaffaciliteiten in de regio worden onderzocht en gepresenteerd. Hiervoor heeft de werkgroep een onderzoeksaanvraag ingediend bij het *Center for Knowledge Transfer* verbonden aan de Universiteit van Tilburg. De probleemstelling van het onderzoek luidt:

‘Moslims in West-Brabant moeten hun cultureel-religieuze gebruiken rond de dood inpassen binnen de kaders van de Nederlandse gebruiken en wetgeving op een manier die voor hen moreel en praktisch aanvaardbaar is en hebben hier de (begraaf)faciliteiten voor nodig.’

De onderzoeksopdracht beslaat een kwalitatief empirisch onderzoek waaruit naar voren moet komen wat de behoefte is van moslims in West-Brabant aan islamitische begraaffaciliteiten, wat het belang ervan is en waaraan die voorzieningen moeten voldoen.

Het onderzoek is gericht op *soennitische* moslims. Afbakening is nodig omdat deze stroming al te pluriform is om in detail te behandelen. Voor deze stroming is gekozen omdat de meeste moslims wereldwijd, in Nederland en in West-Brabant deze stroming aanhangen.¹⁵

Verder ligt bij het kwalitatief empirisch onderzoek de nadruk op ‘jonge’ Turken en Marokkanen, tweede en derde generatie of moslims onder de 55 jaar. Turken en Marokkanen zijn de grootste groepen moslims in Nederland en in West-Brabant. Dat de gekozen doelgroep jong is, wordt gemotiveerd met de leeftijdsopbouw van de Nederlandse moslimgemeenschap, die relatief jong is (gemiddeld 25 jaar).

De Werkgroep Islamitische Begraafplaatsen Brabant richt zich op de toekomst en de kleine, oudere groep Turken en Marokkanen laat zich momenteel vooral repatriëren, blijkt uit eerder onderzoek van onder meer Dessing (2001). Daarom is ervoor gekozen het aantal ‘eerste generatie respondenten’ te beperken en geen respondenten boven de 55 jaar te interviewen. De onderzoeksopzet wordt verder toegelicht onder het gelijknamige kopje.

In deze MA-thesis zal worden uiteengezet wat de huidige Nederlandse en West-Brabantse situatie is op het gebied van wetgeving en faciliteiten (het begrafeniswezen) en waar de voorzieningen niet aansluiten op de wensen van West-Brabantse moslims. Deze wensen worden gevoed door islamitische opvattingen over de dood. Daarom wordt uitgelegd wat deze opvattingen - voor soennitische moslims - inhouden.

Daarnaast moet de context van islamitisch begraven in Nederland worden geschetst door te beschrijven hoe moslims vanaf hun komst in de jaren zestig tot het heden de cultureel-religieuze gebruiken rond de dood hebben uitgevoerd in Nederland. En welke praktische en (religieus-)juridische ‘oplossingen’ ze tot op heden hiervoor hebben bedacht. Bovenstaande doelstelling moet worden gehaald door antwoord te geven op de volgende hoofdvraag en deelvragen:

¹⁴ Evi van den Oever, “Raad verdeeld over grafrechten,” *Eindhovens Dagblad*, 29 juni, 2012.

Lees meer over de ‘eeuwige graven’ in Nuenen in hoofdstuk 4.

¹⁵ Dick Douwes, Martijn de Koning and Welmoet Boender, eds., *Nederlandse moslims: van migrant tot burger* (Amsterdam: Salomé, 2005), 31-35.

Hoofdvraag en deelvragen

Is er onder soennitische moslims behoefte aan islamitische begraaf Faciliteiten in West-Brabant en zo ja, waar bestaat deze vraag dan uit?

- 1: Wat zijn thans de demografische, etnische en religieuze kenmerken van de moslimgemeenschap in Nederland, specifiek in West-Brabant?
- 2: Hoe zijn gebruiken rond sterven en de dood beschreven in islamitische voorschriften?
- 3: Hoe ziet de huidige Nederlandse 'uitvaartinfrastructuur' voor moslims er uit en sluiten de voorzieningen aan op de behoefte van moslims in West-Brabant?

Status quaestionis

De dood en eschatologie spelen een belangrijke rol in het devotionele leven van een moslim. Een van de belangrijkste werken voor soennitische moslims over hoe met hun sterfelijkheid om te gaan, is *The Remembrance of Death and the Afterlife (Kitāb dhikr al-mawt wa-mā ba'dahu)* van theoloog en jurist Abu Hamid ibn Muhammad al-Ghazālī (1058-1111).

Al-Ghazālī is na de profeet Mohammed een van de belangrijkste voorbeelden voor soennitische moslims. De invloed van zijn filosofie op de islam is te vergelijken met de invloed van Augustinus op het christendom. De geleerde was veel bezig met de dood en het Laatste Oordeel. Zijn werk over het thema is voor een breed publiek bedoeld en zo toegankelijk mogelijk geschreven.

Lezers leren over de plaats van de dood in het aardse leven, hoe zij met overlijdensgevallen moeten omgaan en wat hen na het sterven te wachten staat. Veel hedendaagse moslimse opvattingen over de dood zijn te herleiden tot Al-Ghazālī's reflecties.¹⁶

De Islamitische Wereldliga ('*Râbitat al-Alam al-Islami*') heeft een 32 pagina's lange brochure uitgegeven waarin wordt ingegaan op islamitische voorschriften rondom sterven en begraven, met name voor moslims in de niet-islamitische wereld. Deze gezaghebbende Arabische brochure, *Ahkam al-Djanâ'iz fi 'l-Islâm*, is door antropoloog professor dr. Wasif Shadid en islamoog professor dr. Sjoerd van Koningsveld vertaald als 'voorschriften van de islam met betrekking tot begrafenisriten' en gepubliceerd in *Keerzijde* (1981) en *Qiblah, islamitisch kwartaalblad* (1983).

Islamitische voorschriften en opvattingen rond de dood zijn uitgebreid opgetekend in het werk *The Islamic Understanding of Death and Resurrection* (1981) van de Amerikaanse professoren Islam Studies en Islamitische Geschiedenis Jane Idleman Smith en Yvonne Yazbeck Haddad. Vanuit de klassieke en moderne soennitische opvattingen is in het werk de islamitische eschatologie uiteengezet.

Fotografe Marrie Bot heeft in de jaren negentig meer dan honderd foto's genomen van uitvaart- en rouwrituelen bij verschillende cultureel-religieuze groepen. In haar boek *Een laatste groet: Uitvaart- en rouwrituelen in multicultureel Nederland* (1998) worden de islamitische rituelen des doods uitgebreid beschreven en staan de foto's van de rituelen naast de tekst. Bots gedetailleerde beschrijvingen zijn onderverdeeld in gewoonten van verschillende migrantengroepen, uitgevoerd in Nederland en in het land van herkomst.

Het onderzoek van Nathal M. Dessing, gepubliceerd in 2001, is toegespitst op gebruiken van moslims in de Nederlandse context. In Dessings proefschrift *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage and Death among Muslims in the Netherlands* zijn islamitische riten en ceremonieën rond de dood bestudeerd en beschreven als een van de 'rites de passage'.

In het onderzoek stond de vraag centraal of 'overgangsrituelen' bij moslims in Nederland zijn veranderd door de verhuizing naar het westerse land en zo ja, hoe ze dan nu worden vormgegeven.

¹⁶ Abu Hamid ibn Muhammad al-Ghazālī and T. J. Winter, *The Remembrance of Death and the Afterlife: Kitāb dhikr al-mawt wa-mā ba'dahu: Book XL of the revival of the religious sciences* (Cambridge: Islamic Texts Society, 1989), xvii-xxiii.

De onderzoekster beschrijft elke fase van het doodsritueel waarbij met het sterven wordt begonnen en verder wordt gegaan met de voorbereiding van de uitvaart, de uitvaart zelf en de periode van rouw. Hoe de rituelen worden uitgevoerd, hangt sterk af van de geografisch-culturele achtergrond van de betreffende moslims.

Dessing geeft in haar onderzoek weer hoe sterk de band is van moslims in Nederland met hun land van herkomst. Ook laat ze zien dat de mogelijkheden om de doodsrituelen uit te voeren in Nederland (deels) worden aangepast aan de wensen van moslims.¹⁷

In 2004 is uit onderzoek van intercultureel adviesbureau Mexit, in opdracht van de gemeente Amsterdam, gebleken dat de Amsterdamse moslimgemeenschap twijfels had over de mogelijkheden voor uitvoering van islamitische uitvaartvoorschriften in Nederland. Vooral wensen betreffende het tijdstip van begraven, de graflegging, de grafrust en het grafbezoek zouden misschien niet worden gehonoreerd, zo redeneerde de Amsterdamse moslimgemeenschap.¹⁸

Het onderzoek is uitgevoerd ter inventarisatie voor mogelijkheden voor een zelfstandige islamitische begraafplaats bij de Amsterdamse begraafplaats 'De Nieuwe Ooster'. Uiteindelijk is gekozen voor het realiseren van een islamitisch grafvak op de bestaande begraafplaats.

Ook is het Platform Islamitisch Begraven Amsterdam opgericht om de Amsterdamse moslims te informeren over de mogelijkheden met betrekking tot begraven. Halverwege 2012 is het grafvak opgeleverd dat bedoeld is voor 'moslims van alle stromingen en herkomst'.¹⁹

Omdat de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) de laatste jaren steeds meer is geconfronteerd met vragen over islamitisch begraven, heeft de vereniging de *Handleiding Islamitisch Begraven* (2007) uitgebracht.

Hierin onderzoekt en beschrijft Pauline Harmsen, directeur van de Gemeentelijke begraafplaatsen en crematorium Essenhof in Dordrecht, de ontwikkelingen rond islamitische doodsrituelen in Nederland en de aanpassingen in Nederlandse uitvaartinfrastructuur. Verder worden juridische, bestuurlijke en bedrijfsmatige aandachtspunten met betrekking tot islamitische grafakkers beschreven.

In het werk *Rituele Creativiteit: Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland* (2008), onderzoeken cultureel psycholoog Joanna Wojtkowiak en hoogleraar Godsdienstwetenschap Gerard Wiegers 'veranderende islamitische uitvaartrituelen in Nederland' in het hoofdstuk 'Moslims doen het helemaal zelf'. Met name veranderingen in islamitische uitvaartrituelen in Nederland onder geseculariseerde, niet-praktiserende moslims komen aan de orde.

Uit hun verkenning blijkt dat "in de islamitische uitvaartcultuur in Nederland aandacht wordt besteed aan de persoonlijke wensen van de overledene en familie, dat er ruimte is voor persoonlijke opvattingen en dat op creatieve wijze gebruiken uit de grafcultuur in Nederland worden overgenomen".²⁰

¹⁷ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 141.

¹⁸ Moustapha Baba and Frederique Gustings, *Wat is uw laatste wens? Een verkennend onderzoek naar de behoefte, wensen en ideeën m.b.t. islamitische begraafgelegenheden onder Amsterdamse moslims* (Amsterdam: Mexit, 2004).

Dit onderzoek dient als voorbeeld voor het kwalitatief empirisch onderzoek in deze MA-thesis. Hier wordt verder op ingegaan onder de 'onderzoeksopzet'.

¹⁹ De Nieuwe Ooster, "Richting Mekka," <http://www.denieuweooster.nl/pagina.php?subj=moslim-graven>. Op de begraafgelegenheid wordt verder ingegaan in hoofdstuk 4.

²⁰ Joanna Wojtkowiak and Gerard Wiegers, "Moslims doen het helemaal zelf," in *Rituele Creativiteit: Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, eds. Eric Venbrux, Meike Heessels and Sophie Bolt, 42-43 (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2008).

De gemeente Zwolle heeft in 2009 een onderzoek uitgevoerd naar de behoefte aan een islamitische begraaffaciliteit naast de begraafplaats Kranenburg en de wensen voor de inrichting van deze grafakker. Uit het onderzoek bleek dat bijna één op de drie van de ondervraagde moslims op het islamitisch grafvak begraven zou willen worden en dat een derde van de ondervraagde dacht dat dit voor hun familie ook zou gelden.

Respondenten die hier niet voor kozen (50%), benadrukten dat zij een begrafenis het land van herkomst prefereerden omdat zij hier al voor verzekerd waren, soms al graven hadden gereserveerd op hun geboortegrond en dat er nog veel familie woonde. Voor wie twijfelde, hing de keuze vaak af van de mening van de naasten in Nederland.

Verder is uit het onderzoek gebleken dat het belangrijk is dat de gemeente moslims goed informeert over de gemaakte afspraken met betrekking tot islamitische voorschriften, zoals de handhaving van eeuwige grafrust. De respondenten gaven immers aan dat zij onzeker waren over de naleving van deze voorschriften in Nederland.

Het islamitisch gedeelte op de gemeentelijke begraafplaats Kranenburg is reeds in gebruik genomen. Het grafvak is omheind door een haag en biedt plek voor circa driehonderd graven.²¹

Bovenstaande gegevens vormen de bibliografische basis voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag van deze thesis. Wat in bovenstaande werken ontbreekt, is actuele informatie over de Nederlandse uitvaartinfrastructuur - juridisch en commercieel - vormgegeven door de Nederlandse overheid, de uitvaartbranche en islamitische organisaties, actuele informatie over de doodsrituelen van moslims in West-Brabant en de (resterende) behoefte aan islamitische begraaffaciliteiten van moslims in West-Brabant.

Onderzoeksopzet

Literatuuronderzoek

Het eerste deel van het onderzoek bestaat uit literatuuronderzoek. In dit literatuuronderzoek zijn de volgende gegevens naar voren gekomen: **(A)** het juridische, bestuurlijke en commerciële kader van islamitisch begraven in Nederland; **(B)** de demografische, cultureel-religieuze en institutionele kenmerken van moslims in Nederland, specifiek West-Brabant; **(C)** islamitische religieuze voorstellingen en voorschriften betreffende de dood, specifiek in de Nederlandse context; en **(D)** de uitvoering van islamitische doodsrituelen en uitvaartvoorschriften door moslims in Nederland en de hierop inspelende uitvaartbranche.

Om de gegevens uit de literatuur te actualiseren, zijn relevante (uitvaart)instanties en (islamitische) organisaties benaderd.

Empirisch onderzoek

Het tweede deel van het onderzoek bestaat uit empirisch onderzoek. In dit onderzoek zijn **(A)** de islamitische begraaffaciliteiten in West-Brabant in kaart gebracht; en **(B)** de wensen van soennitische moslims in West-Brabant met betrekking tot islamitisch begraven in de regio verkend.

(A) Voor het in kaart brengen van de islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant zijn de grafakkers bezocht, zijn er foto's gemaakt van de grafvakken en de graven en is met begraafplaatsbeheerders gesproken.²²

(B) Om de behoefte van soennitische moslims aan islamitische begraaffaciliteiten in West-Brabant weer te geven, is een kwalitatief empirisch onderzoek toegepast. Dit onderzoek is gebaseerd op het onderzoek van Mexit, *Wat is uw laatste wens?* (2004), dat is beschreven in de status quaestionis.

²¹ G.H. Willighagen, *Islamitisch begraven* (Zwolle: Onderzoek & Statistiek Afdeling Informatie, 2010), 5. Voor het onderzoek is een telefonische enquête gehouden onder 436 islamitische Turken, Marokkanen, Irakezen en Iraniërs uit de regio Zwolle.

²² Een overzicht van de interviews en contactpersonen is te vinden onder bijlage 1.

1. Onderzoeksgebied: De omvang van het ‘onderzoeksgebied’, West-Brabant, is bepaald op basis van ‘de gemeenschappelijke regeling Regio West-Brabant’. Dit samenwerkingsverband, opgezet in 2011, omvat de volgende negentien gemeenten: Aalburg, Alphen-Chaam, Baarle-Nassau, Bergen op Zoom, Breda, Drimmelen, Etten-Leur, Geertruidenberg, Halderberge (Oudenbosch), Moerdijk (Zevenbergen), Oosterhout, Roosendaal, Rucphen, Steenbergen, Tholen, Werkendam, Woensdrecht, Woudrichem en Zundert.²³

2. Onderzoekspopulatie: Het exacte aantal moslims in West-Brabant is niet officieel geregistreerd. Daarom is enkel een ruwe schatting te maken van de onderzoekspopulatie ‘aan de hand van landelijke cijfers van het aantal moslims en etnische groeperingen en door deze toe te passen op de geregistreerde cijfers van etnische minderheden in West-Brabant’:

Van alle allochtonen in Nederland zijn er **1.937.651** van niet-westerse afkomst (CBS, 27 juni 2012).²⁴ In Nederland wonen zo’n 825.000 moslims, zo’n **5%** van de bevolking, schat het CBS in 2008. Met het percentage toegepast op het huidige aantal inwoners van Nederland (16.733.727 in maart 2012) komt het aantal moslims neer op **836.686**.²⁵ Dit is dus ongeveer **43%** van het aantal niet-westerse allochtonen.

Volgens de statistieken van het CBS (laatst bijgewerkt op 25 mei 2011), waarbij de gemeenten in het onderzoeksgebied zijn geselecteerd, wonen ruim **54.000** mensen met een niet-westerse achtergrond (eerste en tweede generatie) in West-Brabant. Dit zou op basis van deze ruwe schatting betekenen dat er circa **23.220** moslims in West-Brabant wonen (43% van 54.000).²⁶

3. Focusgebied: In het onderzoeksgebied zijn Breda en Roosendaal met respectievelijk **171.000** en **77.300** inwoners, de grootste gemeenten. Tevens wonen in deze gemeenten de meeste niet-westerse allochtonen met **17.800** niet-westerse allochtonen in Breda en **9.240** in Roosendaal. Daarom is ervoor gekozen het onderzoek in deze twee gemeenten uit te voeren.

Als de bij punt 2 toegepaste berekening wordt toegepast op de geselecteerde gemeenten, wonen er circa **7.650** moslims in Breda (43% van 17.800) en **3.970** in Roosendaal (43% van 9.240).²⁷

4. Doelgroep: De doelgroep zijn soennitische moslims in West-Brabant. Deze doelgroep is onder te verdelen in drie categorieën:

- Turkse moslims in West-Brabant
- Marokkaanse moslims in West-Brabant
- Overige moslims in West-Brabant (vluchtelingen uit bijvoorbeeld Somalië en Afghanistan en bekeerlingen).

5. Onderzoeksaanpak: Om de behoefte van moslims aan een islamitische begraafplaats in Amsterdam te inventariseren, heeft Mexit vier onderzoeksmethoden uitgevoerd: diepte-interviews, gesprekken met Turkse en Marokkaanse koepelorganisaties, discussiebijeenkomsten en discussies op internetfora.²⁸

²³ Regio West-Brabant, “Deelnemende gemeenten,” *Over RWB*, <http://www.west-brabant.eu/over-rwb/deelnemende-gemeenten/979>.

²⁴ Centraal Bureau voor de Statistiek, “Bevolking: generatie, geslacht, leeftijd en herkomstgroepering, 1 januari,” *CBS StatLine*, <http://statline.cbs.nl/>.

²⁵ Van Herten, “Het aantal islamieten in Nederland,” 35-40.

In maart 2012 telt Nederland 16.733.727 inwoners. $16.733.727 / 100 \times 5 = 836.686$.

²⁶ Centraal Bureau voor de Statistiek, “Bevolking: leeftijd, herkomstgroepering, geslacht en regio, 1 januari,” *CBS StatLine*, <http://statline.cbs.nl/>.

Meer dan 25.000 (25.133) van de niet-westerse allochtonen in West-Brabant behoort tot de tweede generatie. Een kleine groep moslims behoort tot de westerse allochtonen of de autochtone bevolking. Deze worden in deze ruwe schatting niet meegenomen.

²⁷ Centraal Bureau voor de Statistiek, “Bevolking en huishoudens; viercijferige postcode, 1 januari 2008,” *CBS StatLine*, <http://statline.cbs.nl/>.

²⁸ Onder bijlage 1 is een overzicht te vinden van de gehouden interviews en respondenten.

-Diepte-interviews: Mexit heeft veertig Turkse en veertig Marokkaanse moslims geïnterviewd. Dit is in totaal ongeveer **0,0006%** van de Amsterdamse moslimgemeenschap van 130.163 personen. In West-Brabant zouden volgens deze methode (0.0006×23.220) minstens **veertien interviews** moeten zijn gehouden.

Per etniciteit is een onderverdeling gemaakt naar man/vrouw, eerste/tweede generatie en gehuwd/ongehuwd. Daarnaast is bij de interviews gevraagd naar het opleidingsniveau en de gezinssamenstelling.

De Marokkaanse en 'overige' respondenten zijn grotendeels geworven via een oproep door de Werkgroep Islamitische Begraafplaatsen Brabant bij het bestuur van de Marokkaanse moskee Arrahman in Breda en de Marokkaanse Islamitische Vereniging Roosendaal. Vervolgens hebben geïnteresseerden de oproep doorgegeven aan familie en vrienden.

De Turkse respondenten in Breda zijn grotendeels geworven via benadering op straat, in horecagelegenheden en via de reeds benaderde respondenten. In Roosendaal heeft na een oproep van de Werkgroep Islamitische Begraafplaatsen Brabant in het Turks Islamitisch Comité Groene Moskee in Roosendaal, een bezoeker van de moskee potentiële respondenten benaderd. Via deze contactpersonen hebben de laatste respondenten zich aangemeld.

De interviews zijn afgenomen met behulp van een vragenlijst met 32 vragen.²⁹ Op de uitvoering, verwerking en de analyse van de interviews wordt verder ingegaan onder paragraaf 4.3.

-Gesprekken koepelorganisaties: Mexit heeft gesprekken gevoerd met een Turkse en een Marokkaanse koepelorganisatie. De islamitische koepelorganisaties in Nederland zijn grotendeels gevestigd in de Randstad. In West-Brabant zijn wel leden van deze organisaties actief.

Daarom is ervoor gekozen interviews te houden met bestuursleden van moskeeën in Breda en Roosendaal. Om de methode van Mexit te volgen, moest er tenminste een Turks en een Marokkaans bestuurslid worden geïnterviewd.

In 2011 is een semigestructureerd interview gehouden met een bestuurslid van de Turkse moskee in Breda over dit onderwerp en een bestuurslid van de Marokkaanse moskee in Oosterhout. In 2012 zijn semigestructureerde interviews gehouden met een bestuurslid van de Marokkaanse moskee in Breda en met een bestuurslid van de Marokkaanse moskee in Roosendaal.³⁰

De respondenten zijn in 2011 direct benaderd en in 2012 via de Werkgroep Islamitische Begraafplaatsen Brabant. Op de verwerking en de analyse van de interviews wordt verder ingegaan onder paragraaf 4.3.

-Discussiebijeenkomsten: Mexit heeft drie discussiebijeenkomsten georganiseerd voor Turkse mannen, Marokkaanse mannen en Marokkaanse vrouwen. In dit onderzoek is een discussiebijeenkomst gehouden voor Marokkaanse mannen in Roosendaal (vijf participanten) en voor Marokkaanse vrouwen in Roosendaal (vijf participanten).

De participanten zijn geworven door een oproep van het moskeebestuur in Roosendaal en een voorstel van vrouwelijke respondenten (zie verder 4.3.).³¹

-Discussies op internetfora: Voor het onderzoek in Amsterdam zijn discussies gestart op internetfora. Bij dit onderzoek is voor hoofdstuk 3 op nationale en internationale internetfora gezocht naar discussies over het onderwerp. Tevens zijn er oproepen geplaatst voor respondenten op internetfora maar dit heeft geen reacties opgeleverd.³²

Onder bijlage 2 staan de gestructureerde vragenlijsten en topiclijsten voor de interviews en de discussiebijeenkomsten.

²⁹ Zie voor de vragenlijst bijlage 2.

³⁰ De interviews zijn te lezen onder bijlage 7 (interviews 2012) en bijlage 9 (interviews 2011).

³¹ Zie voor de topiclijst bijlage 2.

³² De oproepen zijn geplaatst op de fora 'Lokum.nl', 'Maroc.nl' en 'OntdekIslam.nl'.

Opzet van thesis in hoofdstukken en paragrafen

Elk hoofdstuk wordt ingeleid. Allereerst wordt begonnen met dit inleidende hoofdstuk, waarbij het onderzoek wordt geïntroduceerd en beschreven. Het volgende hoofdstuk zet het theoretisch kader uiteen.

Vanaf hoofdstuk 3 wordt het onderzoek naar de dood in de islam opgetekend waarbij de functie van de dood in het aardse leven, de religieuze veronderstellingen van soennitische moslims rond de dood, en voorschriften voor sterven, de dood en begraven in de Nederlandse context worden beschreven.

Hoofdstuk 4 staat in het teken van moslims en de (West-Brabantse) uitvaartinfrastructuur. Hierin worden bestuurlijke en commerciële kenmerken van de Nederlandse uitvaartbranche en de moslimse doodsrituelen in Nederland en in het onderzoeksgebied beschreven. Verder worden de uitkomsten van het empirisch onderzoek naar de (resterende) behoefte van moslims in West-Brabant aan islamitische uitvaartfaciliteiten gepresenteerd.

In hoofdstuk 5, de conclusie, wordt het bovenstaande geduid. En tot slot zijn in hoofdstuk 6 aanbevelingen te lezen.

1.1. De demografische samenstelling van de moslimgemeenschap in Nederland

Volgens moslims wordt iedereen als moslim geboren. Maar niet iedereen groeit op met de islam of kiest voor de religie. Wie dit wel doet, behoort tot de ‘wereldomvattende gemeenschap van gelovigen’, de *oemma*. De islam kent een collectieve en een individuele component, waarbij er een individuele plicht, *fard al-‘ayn* en een collectieve plicht, *fard al- kifâya*, geldt.

Bij de oemma draait het om ‘gemeenschappelijkheid, gelijkheid en solidariteit’. Deze gemeenschappelijkheid komt in (gezamenlijke) ritualiteit tot uitdrukking. Met rituelen wordt de overgave aan Allah geuit en wordt een grens getrokken tussen moslims en niet-moslims. Van een homogene wereldwijde moslimgemeenschap is echter geen sprake.³³

In Nederland wonen momenteel zo’n **837.000** moslims.³⁴ Het CBS houdt niet bij hoeveel moslims in welke regio’s in Nederland wonen – waardoor het aantal moslims in West-Brabant onbekend is. Wel is een ruwe schatting te maken van het aantal moslims in de regio dat, zoals berekend in de onderzoeksopzet, neerkomt op meer dan **23.200**. Deze moslims komen uit: Afghanistan, Egypte, Indonesië, Irak, Iran, voormalig Joegoslavië, Marokko, Pakistan, Somalië, Suriname en Turkije.

1.2. De herkomst en religieuze kenmerken van de moslimgemeenschap in Nederland, specifiek in West-Brabant

Marokkaanse en Turkse moslims hebben zich in de jaren zestig in Nederland gevestigd als gastarbeider. Enkele jaren later volgden hun gezinnen. De Surinaamse (moslim)gemeenschap is vlak voor en vlak na de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 naar Nederland geëmigreerd. Dit gebeurde vaak in familieverband.

Immigranten uit voormalig Nederlands-Indië vestigden zich tussen 1945-1952 in Nederland. Andere etnische groepen moslims hebben zich voornamelijk als asielmigrant vanaf de jaren tachtig in Nederland gevestigd.³⁵

Volgens Van Herten (2009) vormen Marokkanen de grootste groep moslims (296.000) in Nederland en Turken de tweede (285.000). Op de derde plek staan ‘overige niet-westerse’ groepen (uit Indonesië, Pakistan, Egypte, Tunesië, Somalië, Iran, Irak en voormalig Joegoslavië) gevolgd door westerse allochtonen en Surinamers met ongeveer 35.000 moslims. Van autochtone moslims zijn er ongeveer 13.000, onder wie ‘derde generatie allochtonen’ en Nederlandse bekeerlingen vallen.³⁶

Stromingen

De Nederlandse moslimgemeenschap is zeer pluriform. Naast etnische verschillen is er sprake van een verscheidenheid aan sociaal-culturele, politieke en religieuze stromingen. Van alle moslims ter wereld is zo’n 80 tot 90% soennitisch en 10 tot 20% *sjiitisch*, wat deels doorkomt in de Nederlandse samenstelling.

Een belangrijk verschil in deze hoofdstromingen is de organisatie van de geestelijkheid, waarbij de soennitische traditie de eenheid van de oemma benadrukt en de sjiitische traditie meer waarde aan hiërarchie hecht.

Onenigheid over deze organisatie is - simpel verwoord - ontstaan door verschillende opvattingen over Mohammeds opvolging na diens dood in de zevende eeuw. Soennieten menen dat de opvolgers, politiek leiders genaamd de kaliefen, zijn aangewezen door hun voorgangers of zijn gekozen door de gemeenschap. De stroming gebruikt naast de Koran de soenna (gewoonten van Mohammed) als leidraad.

³³ Edien Bartels, “Centrale geloofsvoorstellingen,” in *In het huis van de islam*, ed. Henk Driessen, 107, 118 (Antwerpen: SUN, 1997).

³⁴ Marieke van Herten, “Het aantal islamieten in Nederland,” 35-40.

In maart 2012 telt Nederland 16.733.727 inwoners. $16.733.727 / 100 \times 5 = 836.686$.

³⁵ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 7.

³⁶ Van Herten, “Het aantal islamieten in Nederland,” 37-39.

Sjiïeten geloven dat Mohammed zijn neef en schoonzoon ‘Alî als opvolger heeft aangewezen. *Shi’a* staat voor ‘partij’ van ‘Alî. De islamitische groepering erkent alleen het nageslacht van ‘Alî als opvolgers van Mohammed.

De sjiïeten, grotendeels twaalver-sjiïeten (genoemd naar de twaalf opvolgers van ‘Alî), komen voornamelijk uit Iran, Irak, Libanon, Pakistan en Afghanistan. De soennieten hebben als land van herkomst over het algemeen Turkije, Marokko, Somalië en Afghanistan.³⁷

Hieruit voortvloeiende verschillen zijn bijvoorbeeld uiteenlopende interpretaties van de *sharia*, de islamitische wet. Deze wetgeving omvat meer dan de westerse interpretatie van het recht en heeft tevens betrekking op de beoordeling in het hiernamaals. ‘Sharia’ betekent dan ook ‘het pad dat naar de waterbron (het heil) leidt’.

In de wetgeving staan de rituele plichten van de mens (de verhouding van de mens met Allah) en de verhouding van de mensen onderling. Islamitische wetgeleerden, *oelema*, kunnen de sharia interpreteren en hier ‘gezaghebbende uitspraken’ over doen.

Het fundament voor de islamitische wetgeving wordt gevormd door de Koran en het normatieve voorbeeld van de Profeet (soenna) in de overleveringen; Hadith. De Koran is in de islam het Woord van Allah zoals aan Mohammed geopenbaard, het is de essentie van de islam. Mohammed is Allahs gezant, het volgen van Mohammed is Allahs opdracht aan de mensheid. Daarnaast zijn de overeenstemming tussen de *oelema*, *ijmâ*, en de analoge redenering, *qiyâs*, bronnen voor de islamitische wetgeving.

De ‘verzameling uitspraken en verhandelingen omtrent regels en bepalingen’ is de *fiqh*. Binnen deze ‘islamitische jurisprudentie’ zijn verschillende tradities, soennitische wetscholen (*madhhâhib*), te onderscheiden die gehanteerd worden door verschillende groepen moslims: de *hanafitische* (Turken), de *malikitische* (Marokkanen), de *shafiitische* (Egyptenaren, Surinamers) en de *hanbalitische* (wahhabisme). Sjiïeten kennen drie verschillende wettradities. Per wetschool gelden andere regels voor praktische uitvoering van rituelen en voor geboden en verboden.

Over de interpretatie van de sharia wordt een voortdurend debat gevoerd wat het islamitisch recht een fluïde en pluriform karakter geeft.³⁸

Verder leven in Nederland vertakkingen van de hoofdstromingen die niet altijd als islamitisch worden beschouwd en/of gepresenteerd, zoals *alevieten* (Turks-Koerdische gemeenschap), *Ahmadi’s* (Lahore en Qadiani, Surinaams-Hindoestaanse gemeenschap) en *soefi’s*.³⁹

West-Brabant

Hoewel er niet is geregistreerd hoeveel moslims in West-Brabant wonen en dus ook niet welke religieuze denominaties er zijn te onderscheiden in de regio, kan met behulp van demografische gegevens van het CBS wel een indicatie worden gegeven.

Eerder is geschat dat er meer dan **23.200** moslims in West-Brabant wonen. Vervolgens kan in de CBS-cijfers worden opgezocht welke etnische groepen het meest vertegenwoordigd zijn in de gemeenten; dit blijken Indonesiërs, Marokkanen en Turken te zijn. Daarnaast wonen relatief veel Surinamers en mensen uit voormalig Joegoslavië in de regio.

Maar van met name Indonesiërs en Surinamers is twijfelachtig of zij grotendeels als moslim kunnen worden geclassificeerd – immers waren de Indonesiërs die in de jaren vijftig naar Nederland emigreerden voornamelijk christelijk. In Suriname hangt nog geen **20%** van de bevolking de islam aan, terwijl dit in Marokko en Turkije zo’n **99%** is (volgens officiële cijfers).⁴⁰

³⁷ Douwes, De Koning and Boender, *Nederlandse moslims*, 31-35.

³⁸ Bartels, “Centrale geloofsvoorstellingen,” 112-113; Ruud Peters, “De hedendaagse toepassing van het islamitisch recht,” in *In het huis van de islam*, ed. Henk Driessen, 259-260 (Antwerpen: SUN, 1997); Douwes, De Koning and Boender, *Nederlandse moslims*, 69-71.

³⁹ Douwes, De Koning and Boender, *Nederlandse moslims*, 33- 35.

⁴⁰ Central Intelligence Agency, “The World Factbook,” *South America: Suriname*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/nl.html>.

Zoals gezegd zijn onder Marokkanen en Turken vooral soennitische moslims te vinden (malikitische en hanafitische wetschool) en bestaat binnen de Turkse moslims een groep alevieten. Van de Surinaamse moslims kan worden gezegd dat een deel de soennitische islam (de shafiitische wetschool) zal aanhangen en een deel de *Ahmadiyya*-beweging. Deze samenstelling komt ook terug in de institutionalisering van de moslimgemeenschappen in West-Brabant, wat in de volgende paragraaf wordt behandeld.

Geloofsbeleving

Schattingen van het aantal moslims in Nederland worden door het CBS ontleend aan enquêtes in het *Permanent Onderzoek Leefsituatie* (POLS). In het onderzoek wordt de vraag gesteld tot welke kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijk groepering iemand zichzelf rekent. Als het antwoord 'de islam' is, wordt iemand beschouwd als moslim.⁴¹

Uit deze enquêtes blijkt het aantal Turken en Marokkanen dat zich tot de islam rekent meer dan **95%** te zijn. De verschillende stromingen in de islam worden hierbij niet gemeten. Ook wordt niets over de *geloofsbeleving* gezegd.

Naast een diversiteit aan stromingen zijn er onder moslimmigranten verschillende houdingen jegens de islam te onderscheiden. Shadid en Van Koningsveld (1995) maken een onderverdeling in vier categorieën: *confessionelen* (praktiserend), *gelovigen* (accepteren religieuze principes maar volgen niet de religieuze verplichtingen op), *liberalen* (accepteren etnische en filosofische aspecten van de islam maar niet de religieuze) en *agnosten* (verwerpen de islam als religieus en ethisch systeem).⁴²

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft in 2004 de studie *Moslim in Nederland* gepubliceerd waar in één van de deelstudies onderzoek is gedaan 'naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen in Nederland'.⁴³

Een van de meetinstrumenten voor de religieuze betrokkenheid is het moskeebezoek of het lidmaatschap van een islamitische organisatie. De moskee wordt wekelijks bezocht door meer dan een derde van de Turken en iets minder dan een derde van de Marokkanen, volgens het SCP-onderzoek. Een hele kleine minderheid geeft aan lid te zijn van een islamitische organisatie.

Omdat de mate van institutionalisering niet per se de intensiteit van het geloof weergeeft, is in de SCP-studie ook de 'subjectieve geloofsbeleving' meegenomen met scores op 'belevingsvariabelen'.

Hieruit blijkt dat meer dan **70%** van de Turken en Marokkanen negatief tegenover geloofsverlies staat, de meerderheid (Turken **61%**, Marokkanen **74%**) een islamitische partner voor een dochter prefereert en respectievelijk **19%** en **23%** voor islamitische scholen kiest.⁴⁴

Concluderend blijkt uit het onderzoek dat er een trend van secularisatie zichtbaar is onder de Turken en Marokkanen in Nederland, met name in de participatiedimensie. Hoewel op basis van migrantenonderzoek wordt verwacht dat religiositeit afneemt in latere generaties van migranten, blijkt dit bij Nederlandse Turken en Marokkanen alleen op basis van die participatiedimensie te zijn – de subjectieve islambeleving daalt niet. Dit wijst op een meer individuele religieuze zingeving.⁴⁵

⁴¹ Marieke van Herten and Ferdy Otten, "Naar een nieuwe schatting van het aantal islamieten in Nederland," <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/ACE89EBE-0785-4664-9973-A6A00A457A55/0/2007k3b15p48art.pdf>.

⁴² Nico Landman, "De islam in de westerse metropool," in *In het huis van de islam*, ed. Henk Driessen, 392 (Antwerpen: SUN, 1997).

⁴³ Karen Phalet and Freya Haker, "Diversiteit en verandering in religieuze betrokkenheid: Turken en Marokkanen in Nederland 1998-2002," in *Moslim in Nederland*, eds. Karen Phalet and Jessika ter Wal (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2004).

⁴⁴ Ibid., 5-6.

⁴⁵ Ibid., 15-16.

1.3. De institutionalisering van de moslimgemeenschap in West-Brabant

Turken en Marokkanen hebben de islam in Nederland geïnstitutionaliseerd om moslims gezamenlijk religieuze activiteiten uit te laten voeren. Het hiermee samenhangende sociale netwerk kon zo worden gesitueerd in een niet-islamitische omgeving en voor de kinderen kon religieus onderwijs worden opgezet. De islamitische geloofsgemeenschap krijgt in de moskee ‘gestalte als lokale gemeenschap’. Voor Surinaams-Hindoestaanse en Surinaams-Javaanse moslims, die met hun familie op permanente basis arriveerden, waren deze redenen minder aan de orde. De etnische groepen waren bekend met de Nederlandse taal en cultuur en hadden een handelsachtergrond waardoor ze gewend waren hun religie elders te praktiseren.

Bij de migrantengroepen werd de moskee steeds meer een sociaal ontmoetingspunt dat taken van andere sociale instituties in de thuislanden integreerde. Zo zijn moskeeën tegenwoordig culturele centra waar bruiloften, besnijdenissen en rouwdiensten worden gehouden.⁴⁶

Omdat een moskee meer functies kreeg, was er behoefte aan coördinatie van de activiteiten in de vorm van een koepelorganisatie.⁴⁷ Deze organisaties hebben over het algemeen een etnisch, politiek of een religieus (islamitische stroming) kenmerk. Ze behartigen de belangen van religieuze organisaties, moskeeën en/of sociaal-culturele verenigingen.

De Turkse moslimgemeenschap heeft de meeste organisaties in Nederland. Dit is deels te verklaren met de grote etnische, religieuze en politieke verscheidenheid in het seculiere Turkije. Zo leven er Turken en Koerden die soennitische, sjiiitische en alevitische stromingen van de islam aanhangen. Bij Marokkanen, waaronder de etnische en religieuze verscheidenheid kleiner is, is het aantal landelijke moskeekoepels beperkt. Regionaal zijn er wel organisaties te vinden. Voor Surinamers geldt hetzelfde.⁴⁸

Islamitische organisaties

De islam is in Nederland steeds meer geïnstitutionaliseerd, met organisaties, culturele centra en moskeeën. Hoeveel moskeeën Nederland precies telt, is niet bekend. Schattingen variëren van driehonderd tot vijfhonderd.

In het rapport *Moslim in Nederland: Islamitische Organisaties in Nederland* (SCP, 2004) staat een schatting van 453 moskeeën in Nederland. Van deze moskeeorganisaties is de overgrote meerderheid Turks, daarna Marokkaans en als laatste Surinaams. Tevens is een deel niet geclassificeerd. In de vier grote Nederlandse steden en rond Twente en Eindhoven zijn de meeste moskeeën te vinden.⁴⁹

Net zoals in de Randstad hebben moslims zich in West-Brabant verenigd. De cultureel-religieuze diversiteit van de West-Brabantse moslimgemeenschap komt terug in de meer dan vijftien organisaties met een alevitische, Turks-soennitische (Diyanet, Milli Görüş, Süleymanlilar), Marokkaans-soennitische en sjiiitische (Irakezen, Turken, Afghanen, Iraniërs en Libanezen) achterban.

Deze organisaties zijn veelal bij (landelijke) koepelorganisaties aangesloten. Van de islamitische organisaties in West-Brabant is de overgrote meerderheid Turks-soennitisch of Marokkaans-soennitisch.⁵⁰

⁴⁶ W. A. R. Shadid and P. S. van Koningsveld, “Institutionalization of Islam in the Netherlands,” in *The Integration of Islam and Hinduism in Western Europe*, eds. W. A. R. Shadid and P. S. van Koningsveld, 90-91 (Kampen: Kok Pharos Publishing House, 1991); Bartels, “Centrale geloofsvoorstellingen,” 134.

⁴⁷ Douwes, De Koning and Boender, *Nederlandse moslims*, 31-35.

⁴⁸ Anja van Heelsum, Meindert Fennema and Jean Tillie, “Islamitische organisaties in Nederland,” in *Moslim in Nederland*, eds. Karen Phaet and Jessika ter Wal, 13 (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2004).

⁴⁹ Van Heelsum, Fennema and Tillie, “islamitische organisaties in Nederland,” 3.

Via de ‘Moskeewijzer’, een website opgezet door Stichting OntdekIslam, kan per provincie en plaats worden opgezocht welke moskeeën er staan en wat de kenmerken zijn. De moskeewijzer is te vinden via de URL <http://www.moskeewijzer.nl/>. Onder bijlage 3 is een schematisch overzicht van het geschatte aantal moskeeën, verdeeld naar etniciteit en organisatie, te vinden.

⁵⁰ De inventarisatie is gemaakt met behulp van zoekmachine Google, Timke Visser, *Doe mij maar een moslim! Portretten van islamitische stromingen en organisaties in Nederland* (Alkmaar: Falstaff Media, 2007) en de ‘Moskeewijzer’.

1.4. Korte introductie van de Nederlandse juridische bepalingen rond begraven

In Wet op de Lijkbezorging (Wlb) staat wat er moet gebeuren als iemand overlijdt. Na de aangifte van overlijden moet een lichaam worden begraven of gecremeerd. Dit dient op een begraafplaats of in een crematorium te gebeuren of op eigen grond met toestemming van de gemeente.

In 1915 is na eeuwen van het christelijke gebruik van begraven in Nederland de eerste regeling getroffen voor een crematie. Dit terwijl cremeren pas in 1955 legaal werd en in 1968 pas aan begraven is gelijkgesteld. Momenteel worden ongeveer evenveel mensen gecremeerd als begraven.

Het aanpassen van de 19^e-eeuwse wet op begraven was een lastig proces. Hoe tegen overlijden en het ‘verwerken’ van stoffelijk overschot wordt aangekeken, hangt af van de levensbeschouwing van mensen; een element dat in de Nederlandse samenleving vanaf de 20e eeuw steeds gevarieerder werd.⁵¹

De uitvaart mag niet eerder dan 36 uur na het overlijden en niet later dan zes werkdagen na het overlijden plaatsvinden. Met toestemming van de officier van justitie en de burgemeester kan iemand wel eerder dan 36 uur worden begraven of gecremeerd. Voor een uitvaart na zes dagen is toestemming van de burgemeester vereist.⁵²

Het begraven zelf is tevens aan verandering onderhevig op het gebied van grafrechten. Uitsluitend recht is geen automatisme maar moet worden aangegeven. Voor een plek op een gemeentelijke begraafplaats worden grafrechten aan de gemeente betaald. Bij een ‘bijzondere begraafplaats’, zoals eigen grond of grond van een kerkgenootschap, worden grafrechten aan de houder betaald. Hoeveel grafrechten kosten, hangt af van de begraafplaats en/of gemeente, maar gemiddeld geldt een bedrag van negentig euro per jaar.

Grafrechten

1. Voor een algemeen graf (met maximaal drie overledenen) worden meestal grafrechten voor tien jaar uitgegeven. Het graf kan niet worden verlengd.
2. Voor een particulier graf of familiegraf (uitsluitend recht; met door de eigenaar aangewezen overledenen) worden grafrechten voor onbepaalde tijd of voor bepaalde tijd (minstens 10 jaar) uitgegeven. De grafrechten kunnen steeds worden verlengd met minimaal vijf jaar en maximaal twintig jaar. Meestal wordt een verlengingstermijn van tien jaar gehanteerd.

Als de eigenaar van de grafrechten niet te traceren is, wordt het aflopen van de termijn aangekondigd op de begraafplaats. Na het aflopen van de grafrechten kan het graf worden geruimd. De stoffelijke resten worden vervolgens herbegraven of soms alsnog gecremeerd. Het herbegraven gebeurt meestal dieper in hetzelfde graf ‘schudden’, of op een speciaal gedeelte van de begraafplaats, de ‘knekelpuut’.⁵³

Sluiting en opheffing van begraafplaatsen

Een gemeentelijke begraafplaats kan worden gesloten door burgemeester en wethouders (art. 43 Wlb). Dit mag pas gebeuren nadat er tien jaar niemand meer is begraven (art. 44 Wlb). Tegen deze sluiting kan in beroep worden gegaan (art. 45 Wlb).

Zodra een begraafplaats is gesloten, wordt er niemand meer begraven. De begraafplaats blijft twintig jaar onaangeroerd liggen (art. 46 Wlb). Pas na vijftig jaar na sluiting houdt een begraafplaats op te bestaan (art. 47 Wlb).

Bijlage 3 bevat een schematisch overzicht van de koepelorganisaties met regionaal aangesloten centra en moskeeën.

⁵¹ C.R. van Strijen, *Lexiplatie: De complete wetgeving toegelicht: Wet op de Lijkbezorging* (Deventer: Kluwer, 2009), 11-15.

⁵² Rijksoverheid, “Welke regels gelden er bij begraven en cremeren?,” *Vraag en antwoord*, <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/vragen-en-antwoorden/welke-regels-gelden-er-bij-begraven-en-cremeren.html>; Rijksoverheid, “Wet op de lijkbezorging,” <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/gemeenten/wet-op-de-lijkbezorging>.

⁵³ Rijksoverheid, “Wat zijn grafrechten?,” *Vraag en antwoord*, <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/vragen-en-antwoorden/wat-zijn-grafrechten.html>.

Hoofdstuk 2- Theoretisch Kader

In hoofdstuk 2, het theoretisch kader, worden theorieën en begrippen toegelicht die relevant zijn om de volgende hoofdvraag te beantwoorden: ‘Is er onder soennitische moslims behoefte aan islamitische begraafplaatsen in West-Brabant en zo ja, waar bestaat deze vraag dan uit?’.

Allereerst wordt onder paragraaf 2.1. onderzoek naar rituelen beknopt beschreven. Hier worden (werk)definities gegeven die in de thesis regelmatig worden gebruikt. Het bekende onderzoek naar rites de passage van Arnold van Gennep wordt onder de volgende paragraaf uitgelegd. Tevens wordt aandacht aan doodsrituelen besteed waarbij het pionierswerk van Ronald L. Grimes een belangrijke rol speelt.

Rituelen behoren tot cultuur. Theorieën over ‘cultuur’ en de relatie met de context worden bij paragraaf 2.2. uitgelicht. Paragraaf 2.3. behandelt onderzoek naar moslims in Nederland. Hierbij ligt de focus op het onderzoek van Nathal M. Dessing uit 2001 naar (veranderingen in) riten en ceremonieën rond de dood door moslims (na hun komst) in Nederland.

De theoretische kennis fungeert in deze thesis als ‘een werktheorie om de onderzoeksactiviteit te structureren, verbanden te leggen en aan te geven hoe de werkelijkheid onderzocht kan worden’. Het geeft inzicht in het te onderzoeken probleem en draagt bij aan de analyse van het probleem.⁵⁴

2.1. Rituelen

Ritueel gedrag is “een speciale modus van gedrag met een eigen publiek”, legt Jan A.M Snoek uit in het werk *Theorizing rituals: Issues, topics, approaches, concepts* (2006). De meeste vormen van dit soort gedrag worden uitgevoerd op specifieke plaatsen en/of op specifieke tijden.

Meestal is ritueel gedrag dan ook meer gestileerd, gestructureerd en gestandaardiseerd dan ‘gewoon gedrag’ en heeft vaak een doel en symbolische betekenis voor de uitvoerders. Vanuit deze omschrijving definieert Snoek de volgende termen:

-*Rite*: ‘is de uitvoering van een on(ver)deelbare eenheid van ritueel gedrag’.

-*Ceremonie* (of *ritueel*): ‘is een reeks van één of meer riten, die samen zijn gevormd door transities van gewoon naar ritueel, en van ritueel naar gewoon gedrag. Deze transities zijn duidelijk te herkennen voor de participanten; ze kunnen variëren van onmiddellijke naar langere, min of meer gestandaardiseerde processen.’⁵⁵

Het Arabisch kent geen woord voor de term ‘ritueel’ in de westerse betekenis. Wel wordt in academische kringen gebruik gemaakt van *ṭāqs* voor het aanduiden van religieuze rituelen. Voorgeschreven gebruiken voor moslims worden *‘ibādāt* genoemd. Om deze te kunnen voeren, moet een moslim ritueel rein zijn: *ṭahāra*. Andere gebruikelijke rituelen heten *rasm/rusūm* of *marāsim*. Seculiere festiviteiten van moslims, zoals gebruiken om de levenscyclus te markeren, worden aangeduid met *ḥafl* of *ihṭifāl*. Het bijvoeglijk naamwoord *dīnī* markeert het religieuze aspect van het evenement.⁵⁶

In academisch-Turks wordt de term ‘ritual’ gebruikt voor ritueel. Een alledaagse aanduiding voor ceremonie of feest is *tören* en voor traditie *adet*.⁵⁷

⁵⁴ J. H. J. van den Heuvel, *Hoe schrijf ik een scriptie of these?* (Utrecht: Uitgeverij Lemma, 2004), 33.

⁵⁵ Jan A. M. Snoek, “Defining ‘Rituals,’” in *Theorizing rituals: Issues, topics, approaches, concepts*, eds. Jens Kreinath, Jan Snoek and Michael Stausberg (Leiden: Brill Academic Publishers, 2006), 1:13.

Vertaling van de oorspronkelijke tekst: “*Rite: is the performance of an indivisible unit of ritual behaviour*” en “*Ceremony (or ritual) is a sequence of one or more rites, together framed by transitions from common to ritual, and from ritual to common behaviour. These transitions are clearly recognizable for the participants; they may range from instantaneous to longer, more-or-less standard processes.*”

⁵⁶ Michael Stausberg, “Ritual: A survey of some related terms,” in *Theorizing rituals: Issues, topics, approaches, concepts*, eds. Jens Kreinath, Jan Snoek and Michael Stausberg (Leiden: Brill Academic Publishers, 2006), 1: 59-63.

⁵⁷ Ibid., 94-95.

Rituelen maken deel uit van het menselijk leven en worden om seculiere (zoals nationalistische/politieke gebruiken) en transcendente (contact met het bovennatuurlijke, zegen van het spirituele) redenen gehouden.

Rituelen zijn gekoppeld aan andere aspecten van het leven waardoor ze betekenis krijgen. Ze kunnen een 'uit de tijd genomen tijd' vormen en in deze setting de regels bepalen. Ook beïnvloeden rituelen relaties en fases in het leven van mensen en welke plaats deze elementen in het leven innemen.⁵⁸

Realiteit wordt begrepen vanuit culturele patronen, symbolische systemen, zoals een religie. Een 'passend' ritueel werkt kanaliserend voor emoties, heeft een expressieve functie (bijvoorbeeld met muziek), verdicht een complexe situatie in symbolisch handelen (brengt harmonie en balans) en spreekt de groepsethiek aan.⁵⁹

Rites de passage

Sleutelmomenten in het mensenleven, zoals overlijdensgevallen, worden doorlopen en gemarkeerd met een *rite de passage*. Antropoloog Arnold van Gennep heeft de omschrijving van de rite de passage uitgebreid tot een gestructureerd model om op een gemeenschap toe te passen.

Om een 'overgang' te doorstaan, worden drie patronen doorlopen:

-*Separatie* (preliminal) is gericht op het 'loskomen' van een status. Hierbij worden rituelen toegepast die de afscheiding markeren, zoals de rituele wassing bij moslims om van de vervuilde, normale wereld af te zonderen.

-*Transitie* (liminal) is gericht op een situatie die buiten de normale wereld valt, een 'tussenfase'. Hierbij treden rituelen op die deze ambiguïteit benadrukken met bijvoorbeeld speciale kleding en gedragsregels. Een voorbeeld is de rouwperiode.

-*Incorporatie* (postliminal) is gericht op de 'opname' of 'vermenging' van een persoon in de gemeenschap. Hierbij treden rituelen op die het individu transformeren tot deze nieuwe status, zoals het krijgen van een nieuwe naam. In het geval van de dood wordt in Nederland de naam bijvoorbeeld gemarkeerd met het kruisteken †.

Hoewel elke rite de passage wordt doorlopen door de drie fases, ligt bij een begrafenis de nadruk op separatie. De drie fases moeten leiden tot een 'blijvende transformatie'.⁶⁰

Doodsrituelen

Hoe met de dood en het (dode) lichaam wordt omgegaan, is sterk cultureel-religieus bepaald. Door met een ritueel de dood (vrijwillig) te aanvaarden, worden de effecten van de dood beheerst. Het onvermijdelijke wordt in bedwang gehouden; de macht ligt zo bij de mens.⁶¹

Voor de samenleving wordt met doodceremonieën de sociale controle en het evenwicht hersteld.⁶²

Waar een traditioneel-religieuze context aan de orde is, ligt de nadruk in doodceremonieën voornamelijk op (het versoepelen van) de overgang van de overledene naar een transcendent bewustzijn. Deze rituelen zijn meer voorgeschreven.

In het hedendaagse Nederland, waar sprake is van een meer individueel vormgegeven en minder geïnstitutionaliseerde geloofsbeleving, staat de verwerking van het verlies van nabestaanden centraal. Dit wordt ook wel de 'psychologisering van de dood' genoemd; het gaat meer om de gemoedstoestand van de rouwenden. Rituelen des doods geven troost, steun en zijn een uiting van loyaliteit en de (familie)band.

⁵⁸ Ursula Rao, "Ritual in Society," in *Theorizing rituals: Issues, topics, approaches, concepts*, eds. Jens Kreinath, Jan Snoek and Michael Stausberg (Leiden: Brill Academic Publishers, 2006), 1: 158-159; Catherine Bell, "Constructing Ritual," in *Ritual Theory, Ritual Practice*, ed. Catherine Bell, 27-29 (New York: Oxford University Press, 1992).

⁵⁹ Fiona Bowie, *The Anthropology of Religion: An Introduction* (Malden, MA: Blackwell Publishing, 2006), 138.

⁶⁰ Bowie, *The Anthropology of Religion*, 147-148; Ronald L. Grimes, *Deeply into the Bone: Re-inventing Rites of Passage* (Londen: University of California Press, 2002), 6, 104.

⁶¹ Bowie, *The Anthropology of Religion*, 46.

⁶² Bryan S. Turner, "The body in Western society: social theory and its perspectives," in *Religion and the Body*, ed. Sarah Coakley, 16-19 (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

Hoewel bij een individuele vormgeving ‘nieuwe’ rituelen ontstaan, komen deze rituelen niet uit het ‘niets’. Geput wordt uit een bestaand repertoire van rituelen uit de christelijke context. Rituelen worden dan ook niet ‘vanzelf’ voltrokken, het is geen gegeven. Het zijn fluïde processen. Daarom wordt ook wel gesproken van ‘rituele creativiteit’.⁶³

Het dode lichaam kan snel uit de ‘wereld van levenden’ worden verwijderd, voor de overledene zelf (overgang naar het hiernamaals) en voor de nabestaanden: het dode lichaam wijkt af van het levende; het moet van de levenden worden geweerd.

In de huidige westerse wereld is kennis van (voorbereiding op en zorg na) de dood ‘geprofessionaliseerd’, stelt Ronald L. Grimes, grondlegger van het vakgebied van rituele studies, in *Deeply into the Bone: Re-inventing Rites of Passage* (2002). Zo worden taken als het afleggen van het dode lichaam aan professionele uitvaartondernemers uitbesteed. Deze zakelijke insteek hangt samen met het ‘vermijden’ van de dood.

De westerse omgang met de dood en het lichaam wordt wel gekenmerkt door een zekere ambiguïteit. Wordt aan de ene kant het ‘einde’ benadrukt en het lichaam uit het dagelijkse leven geweerd, aan de andere kant wordt het definitieve einde ‘uitgesteld’ door het lichaam niet direct te cremeren of begraven.⁶⁴

2.2. Cultuur

Cultuur is een veel omschreven en gedefinieerd concept. In het boek *Ritueel Bestek: Antropologische kernwoorden van de liturgie* (2001) onderscheidt hoogleraar Praktische Theologie / Liturgiewetenschap Marcel Barnard vijf dimensies van cultuur met de theorie van de Filippijnse liturgiewetenschapper Anscar Chupungco:

- ‘1. Tot de cultuur behoren het denken en de taal, culturele instellingen, de leefomgeving, levensstijl, eetgewoonten, godsdienst en religiositeit. Het ritueel behoort tevens tot de cultuur.
 2. Tussen mensen en cultuur bestaat een wisselwerking. Mensen maken cultuur en cultuur vormt mensen.
 3. Cultuur is veelvormig. Het veelvormige karakter wordt bedreigd door een monocultuur.
 4. Cultuur wordt bepaald door bepaalde waarden en patronen en is daarmee structureel en niet incidenteel. Daarnaast zijn culturen in beweging “omdat waarden verschuiven en patronen veranderen”.
 5. Met cultuur kunnen mensen worden gemanipuleerd. Via het ritueel worden (bewust of onbewust) waarden en patronen overgedragen.
- Culturen staan niet los van de context en vanuit fluïde culturen ontstaat ritualiteit.’⁶⁵

‘Cultuur’ is dan ook een interactief proces van onderhandeling, fragmentatie en conflicten, stelt Kathryn Tanner, als Systematisch Theoloog verbonden aan de Yale Divinity School, in haar *Theories of Culture: A New Agenda for Theology* (1997).

Het concept cultuur kan wel als uitgangspunt kan worden genomen voor bepaalde opvattingen en gebruiken voor een groep mensen, maar culturen kunnen niet als een afgebakend geheel op een bepaalde groep worden geplakt. Er vinden in de pluriforme samenleving ‘cross-culturele processen’ plaats.

Een culturele identiteit is een hybride, relationeel fenomeen volgens Tanner. Het wordt vormgegeven door de opname van en aanpassing aan omringende culturele elementen. Door dit proces kunnen culturele identiteiten blijven voortbestaan in een veranderende situatie.⁶⁶

⁶³ Ibid., 12.

⁶⁴ Grimes, *Deeply into the Bone*, 221.

⁶⁵ Marcel Barnard, “Dynamiek van cultus en cultuur,” in *Ritueel Bestek: Antropologische kernwoorden van de liturgie*, eds. Marcel Barnard and Paul Post, 47-49 (Zoetermeer: Meinema, 2001).

2.3. Onderzoek naar moslims in Nederland

Sinds halverwege de jaren zeventig heeft de academische wereld zich verdiept in de islam als een sociaal fenomeen in West-Europa. In Nederland lag de focus in eerste instantie op moslims als migranten, hun sociaal-economische positie in Nederland en de daarbij behorende problemen als het opleidingsniveau en criminaliteit. Jaren later werd er tevens onderzoek verricht naar de inhoud van het geloof van de Nederlandse moslimgemeenschap en hoe de islam bijdraagt aan de religieuze en etnische identiteit van deze gemeenschap.⁶⁷

Doodsrituelen van moslims in Nederland

Hoe de islam zich in West-Europa manifesteert, is onder meer onderzocht door Nathal M. Dessing. De centrale vraag voor Dessing in haar onderzoek *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage and Death among Muslims in the Netherlands* (2001) was: ‘Welke veranderingen hebben rituelen bij geboorte, besnijdenis, huwelijk en dood bij Marokkanen, Turken en Surinaams-Javaanse en Surinaams-Hindoestaanse moslims ondergaan ten gevolge van migratie naar Nederland?’.

Bij het overlijden van een naaste heeft de islamitische gemeenschap een viertal plichten te vervullen: ‘de rituele wassing van het lichaam, het wikkelen van het lichaam in een lijkwade, een begrafenisgebed en de begrafenis zelf’.⁶⁸

In Nederland is de ‘uitvaartinfrastructuur’ met de herziene Wet op de Lijkbezorging (1991) aangepast. Met islamitische voorschriften betreffende de dood en de rituele praktijk in de landen van herkomst als fundament, hebben de migranten verschillende oplossingen bedacht voor het uitvoeren van de begrafenisrituelen in de Nederlandse situatie. Deze vernieuwde vormgeving van de gebruiken is in twee soorten veranderingen te onderverdelen: interne en externe.

“Interne veranderingen zijn veranderingen die inherent zijn aan de transplantatie van rituelen naar een nieuwe context, zoals reductie in omvang en variëteit van het rituele repertoire en verminderde competentie van de rituele actoren. Externe veranderingen zijn veranderingen opgelegd door de Nederlandse sociale en juridische context, zoals andere wetten op het gebied van (...) lijkbezorging, verminderde beschikbaarheid van de in de landen van herkomst alom aanwezige diensten, andere woonomstandigheden en andere klimaatomstandigheden.”⁶⁹

De ontwikkeling van islamitische secties op Nederlandse begraafplaatsen is samen met de vernieuwde Wet op de Lijkbezorging een Nederlandse aanpassing (externe verandering) op de wensen van moslims. De moslimgemeenschap past op haar beurt weer begrafenisrituelen aan op de veranderde situatie (interne verandering). Acculturatie is een interactief en veranderlijk proces.

⁶⁶ Kathryn Tanner, *Theories of Culture: A New Agenda for Theology* (Minneapolis, MN: Fortress Press, 1997), 38-58.

⁶⁷ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 2-4.

⁶⁸ Ibid., 213-217.

⁶⁹ Ibid., 213.

Hoofdstuk 3- Islam en de dood in Nederland

Hoofdstuk 3 staat in het teken van de deelvraag: ‘Hoe zijn gebruiken rond sterven en de dood beschreven in islamitische voorschriften?’. Allereerst worden de ‘klassieke’ religieuze veronderstellingen van soennitische moslims rond de dood geschetst. Vervolgens wordt vanuit soennitische interpretaties een algemene beschrijving gegeven van de functie van de dood in het aardse leven.

Omdat de context waarin de voorschriften dienen te worden uitgevoerd voortdurend verandert, bezint de islamitische gemeenschap zich op nieuwe manieren om de veronderstellingen te duiden en de voorschriften uit te voeren. Met name in een niet-islamitische omgeving moet het theologisch ideaalbeeld worden ingepast binnen de kaders van de aanwezige wet- en regelgeving en gebruiken. In de laatste paragraaf worden de islamitische voorschriften voor sterven, de dood en begraven in de Nederlandse context toegelicht. Met deze informatie moet een introductie worden gegeven van het religieuze fundament voor de moslimse doodsrituelen in Nederland.

3.1. De functie van de dood in het aardse leven

In de islam staan zes *geloofsartikelen* centraal: “(1) het geloof in één God, die één en eeuwig is; (2) het geloof in de engelen; (3) het geloof in de geopenbaarde Schriften; (4) het geloof in de zending van gezanten en profeten; (5) het geloof in het Oordeel op de Laatste Dag; en (6) het geloof in het goddelijke raadsbesluit.”⁷⁰

Als schepper beschikt Allah over leven en dood. De onderwerping aan en aanbidding van Allah, de schepper en de enige God, is de kern van de islam. De absolute eenheid van Allah (*tawhîd*) wordt door moslims bevestigd met de geloofsbelijdenis, de *shahada*: ‘Er is geen god dan God alleen en Mohammed is Gods profeet’. Met de dood wordt het geloof van een moslim teruggebracht tot deze essentie.⁷¹

Afgoderij (*shirk*) is dan ook de ergste zonde. Geloofsafval is het ontkennen van de geloofsvoorschriften. Hiermee wordt de basis van het bestaan, Allah, afgesneden en plaatst een afvallige zich buiten het bestaan en de gemeenschap. In de Koran staat nauwkeurig beschreven voor welke daden iemand verder in de hel belandt: liegen, corruptie, ongeloof, godslastering en overdadigheid.⁷²

Het aardse leven is het moment om Allah goede wil te tonen met het praktiseren van het geloof.⁷³ Dit maakt het leven zeer waardevol.⁷⁴ Onderwerping aan en aanbidding van Allah en het vervullen van de religieuze plichten van de islam met de juiste intentie (*niyya*) verzekeren een betere tijd in het hiernamaals.

In de sharia zijn de basisplichten, *‘ibâdât*, voor iedere moslim opgenomen. Deze vijf ‘zuilen’ van de islam, zijn de individuele plichten (*fard al-‘ayn*) en omvatten: de geloofsbelijdenis (*shahada*), vijf dagelijkse gebeden (*salat*), het geven van aalmoezen (*zakat*), het vasten tijdens de Ramadan (*sawm*) en de bedevaart naar Mekka/*Ka’ba* (*hajj*).

Het uitvoeren van de religieuze plichten, het inspannen, de strijd voor Allah (*jihad*) levert de gelovige een ‘religieus krediet’ op, *ajr*. Of een moslim aan de religieuze plichten heeft voldaan, wordt pas duidelijk na het overlijden bij het oordeel van Allah.⁷⁵

⁷⁰ Herman Beck and Gerard Wiegers, *Muslims in een westerse samenleving: Islam en ethiek* (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2008), 15.

⁷¹ Ibid., 108.

⁷² Jane Idleman Smith and Yvonne Yazbeck Haddad, *The Islamic Understanding of Death and Resurrection* (Albany, NY: SUNY Press, 1981), 86.

⁷³ Lapidus, “The meaning of Death in Islam,” 149.

⁷⁴ A. van Bommel, “Rouwgebruiken bij moslims,” in *Afscheid nemen van onze doden: Rouwen en rouwgebruiken in Nederland*, eds. Johanna Fortuin and others, 101 (Kampen: Uitgeversmaatschappij J. H. Kok, 1988).

⁷⁵ Bartels, “Centrale geloofsvoorstellingen,” 121-125, 140.

3.2. Religieuze veronderstellingen van soennitische moslims rond de dood

Moslims hechten meer waarde aan het bestaan ná de dood. De dood betekent het ('tijdelijke') einde voor het lichaam (*badan*) maar een nieuwe vorm van bestaan voor de geest (*nafs* of *rūh*) in het hiernamaals (*al-akhira*). Daarom wordt de dood ook het een 'geschenk voor de gelovige' of 'de zekerheid' genoemd.⁷⁶

Hoe moslims precies tegen de dood en het hiernamaals aankijken, varieert per religieuze stroming, sociaal-geografische afkomst en de sociaal-culturele context waarin zij leven. Toch zijn in elke benadering narratieve elementen te ontdekken uit de 'klassieke soennitische islam' en is er een schets te maken van de 'algemeen geaccepteerde islamitische mythe' over de dood en de functie van de dood in het aardse leven.

In omschrijvingen van het hiernamaals wordt onderscheid gemaakt tussen:

-*Individuele tijd*: Geboorte en dood (*ajal*, einde van de aardse tijd), de tijd in het graf in afwachting van de Opstanding en collectieve gebeurtenissen na de dood.

-*Collectieve tijd*: De creatie, de tekenen van het Einde der Tijden, de Dag des Oordeels, het Laatste Oordeel en de Eeuwigheid.⁷⁷

Transitie

De overgang van het aardse naar het hiernamaals (*barzakh*; status van transitie, tijd in het graf) is niet duidelijk omschreven in de Koran. Maar in 'eschatologiehandleidingen' is vanaf de middeleeuwen uitgebreid beschreven waar iemand doorheen gaat na zijn of haar dood. Deze omschrijvingen variëren en worden door verschillende moslims op verschillende manieren geïnterpreteerd.⁷⁸

Een belangrijke auteur in dit kader is Abu Hamid ibn Muhammad al-Ghazālī (1058-1111). Zijn werk informeert moslims over de verschillende fases in het hiernamaals. Ook Ibnou Qayyim el-Jawziyyehs (1292-1350) werk neemt de lezer mee naar het bestaan na de dood. De veertiende-eeuwse Syrische geleerde legt passages uit de Koran en overleveringen van bekende moslimgeleerden over het Paradijs uit.⁷⁹

Het sterven zelf is volgens de werken al een proces vol beproevingen. Satan, *Iblīs*, probeert de stervende te verleiden het geloof op te geven. Bij het sterven treedt een intense dorst op waarna *Iblīs* een glas koud water aanbiedt in ruil voor geloofsafval. Na het overlijden kan de (goede) geest nog voor de laatste keer naar de nabestaanden kijken. Zodra de kist in de aarde zakt, daalt de geest terug in het lichaam.

Barzakh kent verschillende gebeurtenissen die in islamitische handleidingen een angstaanjagend karakter krijgen. Een overledene wordt onderworpen aan een vragenvuur over zijn geloof en leven door de engelen *Munkar* en *Nakīr* ('Ontkend' en 'Ontkenning'). In sommige interpretaties verschijnt tevens de engel *Ruman*, bij wie de dode alle goede en slechte daden moet opschrijven.

In deze scriptie worden alleen soennitische interpretaties van de dood en het hiernamaals beknopt beschreven.

⁷⁶ Smith and Haddad, *The Islamic Understanding of Death*, 128; Beck and Wiegers, *Moslims in een westerse samenleving*, 171.

⁷⁷ Smith and Haddad, *The Islamic Understanding of Death*, 128.

Om de informatie beknopt te houden, zijn deze paragraaf niet alle variaties in de beschrijving van het hiernamaals voor martelaren, kinderen en vrouwen meegenomen. Zo lopen de meningen uiteen over of kinderen automatisch bij hun ouders in het Paradijs komen en naast hen leven (als beloning voor de ouders) of dat zij op hun eigen daden of die van de ouders worden veroordeeld. Ook variëren de omschrijvingen van de positie van de vrouw in het Paradijs.

⁷⁸ Ibid., 33. Hiervan zijn vele variaties en interpretaties bekend.

⁷⁹ Ibnou Qayyim El Jawziyyeh, *Het Paradijs: Het bijeenbrengen van de zielen in het land van de vreugde*, trans. and eds. Ahmed Oueslati and Jeannette Ploeger (Leiden: Project Dien, 2005), 7-8.

De oorspronkelijke Arabische titel van het boek is: *Hèdil Arwāh ilè bilèdil Afrāh*. De naam van de auteur wordt in andere literatuur ook wel als Ibnou Qayyim Al Jawziyyah of Ibn Qayyim al-Jawziyyah gespeld. Als naar de auteur wordt gerefereerd, wordt meestal 'Ibn Qayyim' gebruikt.

Wie de geloofsbelijdenis niet kan opzeggen, moet in een verstikkende ruimte wachten tot de Laatste Dag. Zondaars worden met ‘fysieke straffen’ aangepakt. Gelovigen wachten in hun graf en voor wie goed heeft geleefd, wordt de tijd in het graf aangenaam gemaakt. Barzakh is vooral een status van separatie, purificatie en progressie voor de ziel; een hogere spirituele fase en de voorbereiding op de wederopstanding.⁸⁰

Martelaars, pelgrims op weg naar Mekka, mensen die sterven tijdens de Ramadan, op vrijdag (de gewijde dag) of tijdens het offerfeest en vrouwen die sterven in het kraambed, mogen direct naar het Paradijs. Ook wordt door sommige geleerden gesteld dat wie drie (jonge) kinderen verliest, niet naar de hel gaat.⁸¹

Eschatologie

Wat de islamitische eschatologie inhoudt, valt niet eenduidig te beschrijven. En hoe letterlijk de voorstellingen moeten worden genomen, is een punt van discussie. Hoewel de volgorde van gebeurtenissen in beschrijvingen varieert, wordt de volgende ordening regelmatig gehanteerd:

1. De tekenen van het Laatste Uur en de destructie van de wereld.
2. Het blazen van de trompet door de engel *Israfil*, de verrijzenis en het bijeenbrengen van alle mensen.
3. De afrekening.
4. Het oversteken van de brug (*sirat*), mogelijke bemiddeling en de voorbereidingen van de laatste zending.⁸²

Het belangrijkste moment is de Dag des Oordeels (*Yawm ad-Din*). Wanneer deze dag aanbreekt, weet alleen Allah. Alle daden van de individuen zijn in het hemelse boek der daden opgenomen en worden gewogen in de weegschaal *mizan*. Men moet op de Dag des Oordeels over de brug *sirat* lopen die ‘zo dun is als een scheermesje’ en boven de laatste laag van ‘het vuur van de zuivering’ hangt.

Verdoemden gaan naar de hel (*Jahannam*), wie gezegend is mag naar het Paradijs (*Jannah*). De hel en de hemel blijven eeuwig bestaan.⁸³

Hel, Paradijs en Limbo

Jahannam

Een gedetailleerde omschrijving van de hel is niet in de Koran te vinden. Door enkele details is het idee ontstaan dat de Jahannam uit zeven lagen bestaat, waarvan *Gehenna* de bovenste is. Met de zeven lagen komen zeven soorten ‘straffen’, in aflopende mate van ernst voor zeven soorten zondaars: moslims, christenen, joden, aanhangers van het sabaeïsme, magiërs, afgoddienaren en hypocrieten. De islamitische hel wordt niet door Iblis geregeerd omdat deze door *mahdî* (de ‘rechtgeleide’, de verwachte stichter en heerser van het rijk van de eindtijd) is verslagen. Elke *mu'min* (behalve eerder genoemde uitzonderingen, zoals een martelaar) heeft tot op zekere hoogte met straf te maken, maar hoe vromer de moslim, hoe korter de marteling zal zijn.

Jannah

Parallel aan de hel staat het Paradijs waar enkel Arabisch wordt gesproken. Bovenin zetelt Allah op zijn troon, vergezeld door engelen. Volgens sommige islamitische geleerden heeft het Paradijs zeven ‘hemelen’, met de Paradijselijke tuin als bovenste laag. Voor anderen bestaat de hemel uit ‘honderd niveaus’ of is de hemel meer een geheel.

⁸⁰ Al- Ghazālī and Winter, *The Remembrance of death*, 22; Smith and Haddad, *The Islamic Understanding of Death*, 38-43, 110.

⁸¹ Ibn Qayyim, *Het Paradijs*, 22-26; Bartels, “Centrale geloofsvoorstellingen,” 115, 122. De beschrijving van *barzakh* wijkt af per stroming, wetschool en interpreet.

⁸² Smith and Haddad, *The Islamic Understanding of Death*, 64-65.

⁸³ Al- Ghazālī and Winter, *The Remembrance of death*, 33; Ibn Qayyim, *Het Paradijs*, 20; Smith and Haddad, *The Islamic Understanding of Death*, 79; Bartels, “Centrale geloofsvoorstellingen,” 110.

Hoe Jannah ook wordt omschreven, in iedere versie zijn soortgelijke elementen aan te wijzen zoals rivieren met water, melk, wijn en honing. Veelvuldig bediscussieerd zijn de – op de mannen wachtende – jonge maagden, de *hur*. Vrouwen zouden worden bediend door ‘knapen’. In het Paradijs blijft iedereen voor altijd jong, leeft in vrede en geniet.

Al-a'raaf

Door soera al-a'raaf, vers 46 (Koran 7:46) is een theorie ontstaan over een derde fase in het hiernamaals, *al-a'raaf*; limbo.

[7:46]

*Tussen beiden is er een afscheiding en op de kantelen zijn er mannen die iedereen aan hun kentekenen kennen en zij roepen hun die in de tuin thuishoren toe: <Vrede zij met jullie!> Zij zijn niet binnengegaan al begeren zij het.*⁸⁴

Over het algemeen wordt de soera aangehaald om de barmhartigheid van Allah te benadrukken; uiteindelijk mogen zij in de 'tussenfase' toch het Paradijs binnentreden.⁸⁵

3.3. Islamitische voorschriften voor sterven, de dood en begraven in de Nederlandse context

Het begraven van overledenen is een collectieve plicht, een *fard al- kifâya*. Onder deze verplichting valt verder de rituele dodenwassing, het wikkelen van de lijkwade en het uitvoeren van het begrafenisgebed.⁸⁶ Islamitische concepties van de (omgang met) het lichaam, de dood en het hiernamaals zijn veranderlijk.

De moderniteit, de westerse medische wetenschap en de westerse omgang met het lichaam en de dood hebben de visie van moslims beïnvloed. Deels wordt de westerse omgang geïmplementeerd doordat ziektes door dokters worden behandeld en sterven bijvoorbeeld in een ziekenhuis plaatsvindt. Maar voor veel moslims druist een compleet seculiere overname en professionalisering van de omgang met sterven en de dood tegen hun geloof in.

Immers speelt in de islam de ‘heiliging en een verbod op disrespect’ (*hurma*) en ‘waardigheid’ (*karâma*) van het leven en het lichaam een belangrijke rol. De integriteit van het lichaam kan na de dood alleen worden behouden als de voorgeschreven rituelen worden uitgevoerd en het lichaam op de juiste manier wordt begraven. Het lichaam dient met respect te worden behandeld, zo blijkt ook uit de bekende profetische traditie dat ‘het breken van het gebeente van een dode als het breken van het gebeente van een levende is’.⁸⁷

⁸⁴ In deze thesis wordt naar soera's verwezen met de naam en het nummer. Voor de tekst wordt de Koranvertaling van Fred Leemhuis (1989) gebruikt.

⁸⁵ Smith and Haddad, *The Islamic Understanding of Death*, 85- 91; Bartels, “Centrale geloofsvoorstellingen,” 114.

Ibn Qayyim noemt in zijn werk *Het Paradijs* elf verschillende namen voor het paradijs waarin de ‘eeuwigheid’ en de schoonheid worden geuit: *El Jenneh* (eeuwige verblijfplaats), *Dâroes-Sèlem* (het Huis van de Vrede), *Dâroel Gold* (de Eeuwige Woning), *Dâroel Moeqâmah* (de Duurzame Woning), *Jennètoel Mè'wè* (het Verblijf Paradijs), *Jennètoel 'Èdn* (verzamelnaam voor verschillende, eeuwige Paradijzen), *Dâroel Hèyèwèem* (de Woning voor het Leven), *Jennètoel Firdaus* (het Hoogste Paradijs), *Jennètoen Nè'iem* (het Paradijs van de Geneugten), *El Mèqâmoel Èmien* (de Veilige Plaats) en *Maq'èdoes Sidq* (de Waarachtige Plaats).

⁸⁶ Van Bommel, “Rouwgebruiken bij moslims,” 110; Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 144; Beck and Wiegers, *Muslims in een westerse samenleving*, 175.

In deze paragraaf zijn niet alle variaties voor het begraven van martelaren, kinderen en foetussen meegenomen. In de voetnoten wordt regelmatig naar het boek van Bot (1998) en het onderzoek van Dessing (2001) verwezen. Hoewel het proefschrift van Dessing pas in 2001 is gepubliceerd, is er wel informatie uit het onderzoek gebruikt in het boek van Bot. Naar beide bronnen wordt verwezen, waarbij het boek van Bot eerst wordt genoemd.

⁸⁷ Birgit Krawietz, “Brain Death and Islamic Traditions: Shifting Borders of Life?,” in *Islamic Ethics of Life: Abortion, War, and Euthanasia*, ed. Jonathan E. Brockopp, 164-166 (Columbia: University of South Carolina Press, 2003); Beck and Wiegers, *Muslims in een westerse samenleving*, 209.

Over het uitvoeren van de religieuze voorschriften in een niet-islamitische staat is onder moslims een levendige discussie gaande. Deze discussie komt voort uit een historische regelgeving voor contacten met niet-moslims die is ontwikkeld bij de vorming van de islamitische geloofsgemeenschap. Hierbij werd onderscheid gemaakt in ‘gebieden’ voor het praktiseren van de islam:

-*Dâr al-islâm*: ‘het huis van de islam’. Hier is de islam soeverein.

-*Dâr al-harb*: ‘het huis van oorlog’.

-*Dâr al-‘ahd* (of *dâr al-sulh*): ‘het huis van het verdrag’.

-*Dâr al-da’wa*: ‘het huis van uitnodiging’. *Da’wa* is de ‘oproep’ tot de islam, missie, propaganda.⁸⁸

Hoewel er groepen actief zijn die westerse gebieden als ‘vijandig’ beschouwen, wordt over het algemeen het Westen beschouwd als *dâr al-da’wa* of *dâr al-‘ahd*. Universitair Hoofddocent Islamologie Nico Landman geeft in het werk *In het huis van de islam* (1997) het voorbeeld van Smail Balic, redacteur van het blad *Islam and the West*, die aangeeft dat democratische en geseculariseerde maatschappijstructuren in Europa “moslims meer mogelijkheden bieden om hun godsdienst in vrijheid te beleven en te uiten dan in de hartlanden van de islam”.⁸⁹

Dit argument geeft ook de gezaghebbende Egyptische geleerde dr. Syed Mutawalli ad-Darsh, die onder meer voorzitter is geweest van de Britse *Shari’ah Council*, in zijn *Questions and Answers about Islam* (1997).⁹⁰

Hoe de niet-islamitische leefomgeving wordt geclassificeerd, hangt af van de mate van godsdienstvrijheid, zo leggen hoogleraren Godsdienstwetenschap Herman Beck en Gerard Wiegers uit in hun boek *Muslims in een westerse samenleving: Islam en ethiek* (2008).

Op basis van onderzoek van de islamoloog P. S. van Koningsveld naar uitspraken van de Marokkaanse geleerde Ali al-Muntasir al-Kattani en de Libanees Faysal al-Mawlawi, kan worden geconcludeerd dat de hele wereld in principe *dâr al-da’wa*, missiegebied, is. Moslims kunnen zich daarom overal ter wereld vestigen – mits “de geloofsleer kan worden beleden, de devotieel-rituele verplichtingen kunnen worden nagekomen en essentiële kleding- en voedselvoorschriften in acht kunnen worden genomen”.⁹¹

Dessing noemt in haar onderzoek *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands* (2001) de Marokkaanse geleerde Ibn al-Siddîq die West-Europese landen als ‘islamitisch’ beschouwt in de zin dat de juridische voorschriften kunnen worden nageleefd.

De *Committee for Reflection on Islam in France* ging mee in deze denkwijze door het voorbeeld van speciale islamitische grafvakken in Frankrijk aan te halen. Volgens Dessing geldt over het algemeen de aanname dat een moslim in een niet-islamitisch land begraven mag worden, mits de religieuze voorschriften hieromtrent kunnen worden uitgevoerd. Op het land van begraven wordt later verder ingegaan.⁹²

⁸⁸ Driessen, *In het huis van de islam*, 432; Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 158.

⁸⁹ Landman, “De islam in de westerse metropool,” 403.

⁹⁰ S. M. Darsh, *Questions & Answers about Islam* (Londen: Ta-Ha Publishers, 1997), 155; Beck and Wiegers, *Muslims in een westerse samenleving*, 56.

⁹¹ Beck and Wiegers, *Muslims in een westerse samenleving*, 51-52.

⁹² Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 158-159.

Over wat deze voorschriften precies inhouden, bestaan uiteenlopende visies gerelateerd aan de verschillende wetscholen.⁹³ Daarnaast vragen moslims zich af hoe deze voorschriften in de praktijk in hun directe omgeving kunnen worden uitgevoerd. Moslims in Nederland bijvoorbeeld worden geconfronteerd met een uitvaartcultuur waarin de nadruk ligt op ‘persoonlijke vormgeving’ (authenticiteit) en waarin de mogelijkheden voor de ‘laatste bestemming’ van het lichaam legio zijn.

Op internetfora worden dilemma's besproken uit het dagelijks leven met betrekking tot de omgang met niet-moslims en de problemen rondom het uitvoeren van religieuze voorschriften. Vragen over doodsrituelen en begraven zijn onder meer te vinden op internationale fora zoals ‘Islamopediaonline.org’, Nederlandse fora zoals ‘OntdekIslam.nl’, de Marokkaans-Nederlandse fora ‘Maghreb.nl’ en ‘Maroc.nl’ en het Turks-Nederlandse forum ‘Lokum.nl’.

Antwoorden van forumgebruikers en websitebeheerders worden meestal gestaafd met een *fatwa*, een religieus advies van een religieuze autoriteit, *moefti*. Echter, binnen de soennitische islam is geen centrale autoriteit actief die bindende uitspraken doet. Adviezen van geleerden van wetscholen of van verschillende autoritaire instituties zijn invloedrijk, maar niet verplichtend.

Op de internetfora circuleren daarom sterk uiteenlopende fatwa's en onofficiële adviezen (niet uitgegeven door een moefti maar door een ‘zelfbenoemde religieuze autoriteit’). Het internet voorziet zo in de mogelijkheid voor moslims om uit verschillende (officiële en onofficiële) fatwa's ‘adviezen’ te kiezen die aansluiten bij de eigen denkbeelden.⁹⁴

Hieronder worden voorbeelden gegeven van ‘officiële’ voorschriften en ‘adviezen’ op het internet.

Sterven en de dood

Wanneer iemand sterft, moet volgens islamitische voorschriften de persoon in de richting van Mekka worden gelegd; de *kibla* (*ihitdar*). Indien mogelijk gebeurt dit door de persoon op zijn of haar rechterkant te leggen, met zijn of haar gezicht richting de kibla. Als dit niet (meer) kan, ligt de persoon op zijn of haar rug, met de benen en het gezicht in de gebedsrichting.⁹⁵

Sterven is in de islamitische perceptie een pijnlijk en lastig proces waarbij de stervende flink aan de tand wordt gevoeld door engelen en Iblîs. Daarom is het voor moslims belangrijk het de stervende zo comfortabel mogelijk te maken en hem of haar bij te staan bij de beproevingen door bijvoorbeeld wat te drinken te geven en de geloofsbelijdenis en/of gebeden (*du'â's*), en/of soera *ja sien* (Koran 36) te laten uitspreken. In de gebeden wordt Allah om vergiffenis gevraagd. Vrome familieleden die bijdragen aan de innerlijke rust, mogen bij het sterven aanwezig zijn.⁹⁶

⁹³ In dit onderzoek wordt de nadruk gelegd op de voorschriften van de hanafitische en malikitische wetschool omdat deze door de grootste groepen moslims in Nederland en West-Brabant, de Turken en Marokkanen, worden aangehangen.

Een belangrijk werk voor islamitische voorschriften rondom sterven en begraven is de brochure van de Islamitische Wereldliga ‘voorschriften van de islam met betrekking tot begrafenissen’. W. A. R. Shadid en P. S. van Koningsveld hebben deze brochure uit het Arabisch vertaald. De (ingekorte en geredigeerde) vertaling uit *Keerzijde: Omgaan met ernstig zieken en stervenden. Geloofs- en levensbeschouwingen. Handreiking voor personeel van zieken- en verpleeghuizen* (Amersfoort: De Horstink, 1987), wordt in deze scriptie gebruikt.

⁹⁴ Ruud Strijp, “Moslims in Nederland en België,” in *In het huis van de islam*, ed. Henk Driessen, 424 (Antwerpen: SUN, 1997); Driessen, *In het huis van de islam*, 432-435; Beck and Wiegers, *Moslims in een westerse samenleving*, 33.

⁹⁵ W. A. R. Shadid and P. S. van Koningsveld, “Stervensbegeleiding en begrafenisriten in de islam,” in *Keerzijde: Omgaan met ernstig zieken en stervenden. Geloofs- en levensbeschouwingen. Handreiking voor personeel van zieken- en verpleegthuizen*, ed. A. G. van Gilse, 123 (Amersfoort: De Horstink, 1987); Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 142.

In Nederland is de kibla (*qibla*), de *Ka'ba* in Mekka, online op te zoeken. Bijvoorbeeld via de ‘Qibla Locator’: <http://www.qiblalocator.com/>.

⁹⁶ Shadid and Van Koningsveld, “Stervensbegeleiding en begrafenisriten,” 123-124; Van Bommel, “Rouwgebruiken bij moslims,” 104-105.

De soera *ja sien* (36), bestaat uit 83 *âyat* en wordt wel ‘het hart van de Koran’ genoemd. Sommige interpreten stellen dat *ja sien* ‘O, mens’ betekent en aan de profeet Mohammed gericht zou zijn.

Het is belangrijk dat zodra iemand overlijdt er geen schulden meer uitstaan, want anders blijft de overledene na de dood bezwaard. Financiële schulden worden daarom op het laatste moment verrekend of door de familie voldaan. Geestelijke schulden kunnen met een schenking aan een goed doel worden afgekocht. Mocht dit financieel niet lukken, dan is de gemeenschap verplicht hierbij te helpen.⁹⁷

Rituele wassing

Eerder is genoemd dat met rituelen de overgave aan Allah wordt geuit en de oemma wordt afgebakend. Een belangrijke manier om dit te doen zijn rituelen rond *reinheid*. Voor moslims is Allah puur en rein. Om de religieuze plichten voor Allah te kunnen vervullen, moet een moslim ritueel rein (*tahâra*) zijn. Dit geldt zowel voor een lichamelijke reinheid als geestelijke reinheid; gehoorzaamheid aan Allah.⁹⁸

Na het overlijden, moeten de ogen van de overledene worden gesloten, de kaken worden vastgezet en moet het lichaam worden gewassen - immers verkeert het lichaam in grote mate van onreinheid door het overlijden.

Volgens de richtlijnen vindt de rituele wassing van het lijk (*ghusl al-mayyit*) zo snel mogelijk plaats, op de dag van de begrafenis. Het is hierbij belangrijk dat de moslim die de wassing uitvoert precies weet wat er moet gebeuren en de handelingen met respect uitvoert. Alleen vroeggeboortes (jonger dan vier maanden), martelaren en verminkte lichamen of lichaamsdelen mogen over het algemeen zonder rituele wassing worden begraven.⁹⁹

Meestal geldt dat de (volwassen) overledene door iemand van hetzelfde geslacht wordt gewassen. Bij mannen is de 'wasser' vaak in het testament opgenomen en anders moet de rituele handeling worden uitgevoerd door diens naaste mannelijke bloedverwanten. Voor vrouwen geldt dit voor vrouwelijke bloedverwanten.¹⁰⁰

Volgens de malikitische wetschool (Marokkanen) mogen huwelijkspartners tevens de rituele wassing uitvoeren. Bij de hanafitische wetschool (Turken) geldt dit alleen voor een weduwe. Voor een weduwe geldt een 'wachterperiode' ('*idda*') van vier maanden en tien dagen waarbij het huwelijk nog steeds geldig is. Voor een man daarentegen geldt dat zodra de echtgenote overlijdt, het huwelijk voorbij is.¹⁰¹

Voordat deze wassing wordt uitgevoerd, is het volgens de hanafitische wetschool belangrijk de juiste intentie (*niyya*) te uiten (om hier religieus krediet, *ajr*, mee te verdienen). Voor aanhangers van de

⁹⁷ Van Bommel, "Rouwgebruiken bij moslims," 105; Bot, *Een Laatste Groet*, 130.

⁹⁸ Bartels, "Centrale geloofsvoorstellingen," 118.

⁹⁹ Laleh Bakhtiar, *Encyclopedia of Islamic Law: A Compendium of the Views of the Major Schools* (Chicago: ABC International Group, 1996), 42-43.

Volgens de hanafitische wetschool moet de dodenwassing voor een vroeggeboorte plaatsvinden wanneer de baby levend is geboren, of volgroeid is. Volgens de malikitische wetschool geldt dat een rituele wassing nodig is wanneer de foetus levensvatbaar had kunnen zijn.

Een verminkt lichaam moet volgens de hanafitische voorschriften alleen worden gewassen wanneer het lichaam grotendeels of minstens voor de helft met het hoofd intact is. In malikitische voorschriften wordt genoemd dat het lichaam voor driekwart intact moet zijn voor de dodenwassing.

De *Encyclopedia of Islamic Law* is door Bakhtiar samengesteld op basis van de Arabische werken *al-Fiqh alal madhhab al-arbaah* (waarvan de Engelse vertaling *Islamic Jurisprudence According to the Four Sunni Schools* ook in deze scriptie wordt gebruikt) en *al-Fiqh alal madhhab al-khamsa*.

¹⁰⁰ Shadid and Van Koningsveld, "Stervensbegeleiding en begrafenisriten," 125- 126; Bakhtiar, *Encyclopedia of Islamic Law*, 44.

Als rein water ontbreekt, volstaat een 'symbolische wassing'. Overleden kinderen mogen door iemand van het andere geslacht worden gewassen indien ze niet ouder zijn geworden dan vier, volgens de hanafitische wetschool. In de malikitische voorschriften staat dat een vrouw een overleden jongetje tot acht jaar mag wassen. Een man mag een overleden meisje tot twee jaar en acht maanden wassen.

¹⁰¹ Bakhtiar, *Encyclopedia of Islamic Law*, 43; Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 145.

malikitische wetschool geldt dit niet. De wassing moet plaatsvinden in een afgeschermd ruimte en het lichaam dient bedekt te zijn van de navel tot de knieën. Om nare geuren te verdoezelen, wordt aangeraden wierook te branden (behalve bij de malikitische wetschool).

Volgens de hanafitische voorschriften wordt bij de *ghusl* de wassing van de genitaliën (*istinjâ*) en de *woedoe* uitgevoerd. Bij de *woedoe*, de ‘kleine wassing’ worden de ‘handen en armen tot aan de elleboog gewassen, de voeten, het gezicht, nek en oren gereinigd en de neus en mond met water gespoeld’. Zo wordt Allah aanschouwd zonder vervuiling van de aarde. Deze rituele wassing wordt ook uitgevoerd voor een gebed.¹⁰²

Vervolgens wordt het lichaam op de linkerzijde gelegd en waarna de rechterzijde drie keer van het hoofd tot aan de voeten wordt gewassen. Het is *soenna* (aanbevolen) om deze procedure ook aan de andere zijde van het lichaam te voltrekken, de vloeistoffen uit het lichaam te laten lopen en nogmaals de wassing aan de rechterzijde uit te voeren.

In malikitische voorschriften wordt de wassing iets anders omschreven. Na het wassen van de handen van de overledene wordt voorzichtig op de buik van het lichaam gedrukt om de ingewanden te legen en hierna de *woedoe* uit te voeren. Vervolgens worden beide kanten van het lichaam drie keer met water afgespoeld. Aangeraden wordt om het lichaam zo nog twee keer te wassen, waarbij water en zeep en water en kamfer (of een andere geurige substantie) worden gebruikt.¹⁰³

Lijkwade

De volgende collectieve plicht is het wikkelen van het lichaam in een lijkwade (*kafan*). Deze wade bestaat uit simpel, wit katoen en moet het hele lichaam, inclusief het hoofd, bedekken. Soms worden de doeken geparfumeerd. Dat iedereen dezelfde simpele witte doeken omgewikkeld krijgt, ‘symboliseert de gelijkheid voor Allah’.¹⁰⁴

Bij mannen worden drie en bij vrouwen vijf doeken gebruikt. Vrouwen krijgen volgens hanafitische richtlijnen een extra doek rond de borst. Volgens malikitische richtlijnen krijgen vrouwen nog een hoofddoek (*khimâr*) en een extra doek (*lifâfa*) van de schouders tot de knieën.

De grootste doeken moeten als eerste over het lichaam worden gewikkeld, waarbij ook bij deze handeling rechts wordt begonnen. Met stroken van de stof wordt de lijkwade boven het hoofd, rond het lichaam en onder de voeten vastgezet. Als de overledene de hadj heeft volbracht, wordt het lichaam ook wel in de kleding voor de pelgrimage, twee naadloze witte doeken, gestoken.¹⁰⁵

Begrafenisgebed

Vervolgens moet het begrafenisgebed (*salat al-janâza*), de volgende collectieve plicht, worden uitgevoerd waarin om vergiffenis voor de overledene wordt gevraagd. Soms wordt hierbij een groen (heilige kleur) baarkleed over de kist of de lijkbaar gelegd.¹⁰⁶

Het ritueel moet staand worden uitgevoerd en bevat ‘de intentie om de plicht te vervullen’ (*niyya*), vier lofuitingen (*takbîrs*), een gebed/smeekbede (*du 'â*) en de afsluiting (*taslîm*). Het begrafenisgebed wordt in stilte voltrokken, behalve wanneer de imam de *takbîrs* en de *taslîm* uitspreekt.

Takbîrs (lofteksten, ‘Allah is de grootste’) dienen om steun bij Allah te zoeken, om Mohammed te zegenen, voor de overledene en moslims te bidden en als smeekbede. Bij de *taslîm* wordt de rechter en daarna de linker buurman gezegend.

Alleen bij de eerste *takbîr* worden de handen in de lucht gestoken, volgens de hanafitische en

¹⁰² Bot, *Een Laatste Groet*, 129; Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 146.

¹⁰³ Bartels, “Centrale geloofsvoorstellingen,” 160; Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 146.

¹⁰⁴ Van Bommel, “Rouwgebruiken bij moslims,” 111; Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 150.

¹⁰⁵ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 150-151.

¹⁰⁶ Bakhtiar, *Encyclopedia of Islamic Law*, 47; Bot, *Een Laatste Groet*, 142.

Voor een vroeggeboorte moet een begrafenisgebed worden uitgevoerd als het tenminste vier maanden oud is, volgens de hanafitische wetschool. In de malikitische voorschriften staat dat het kind bij de geboorte gehuild moet hebben.

malikitische voorschriften. Na deze eerste loftekst moet het openingsgebed (*du'â'al-istiftâh*) worden uitgesproken. Het begrafenisgebed moet maar één keer worden gehouden als het gebed collectief is voltrokken. Volgens de twee wetscholen mag het begrafenisgebed niet binnen in de moskee plaatsvinden.

Tijdens het gebed dient de imam volgens hanafitische richtlijnen naast het lichaam te staan, op borsthoogte. Bij de malikitische voorschriften moet de imam bij overleden mannen op taillehoogte en bij vrouwen op schouderhoogte staan. Vrouwen worden meestal niet in het ritueel betrokken. Direct op de salat al-janâza volgt bij Turken een ritueel (*tezkiye etmek*) met als doel de overledene te vergeven. Hierbij vraagt de imam aan aanwezigen hoe zij de overledene kennen. In het antwoord wordt vergiffenis uitgesproken (*helal etmek*).¹⁰⁷

Begraven

De begrafenis vindt bij voorkeur zo snel mogelijk plaats, het liefste binnen een dag, om de overledene naar de volgende fase van existentie te helpen.¹⁰⁸ Cremeren is verboden omdat het aan het hellevuur doet denken en geen respect voor het lichaam toont.¹⁰⁹ De religieuze autoriteit Darsh wijst in dit kader op de eerder genoemde profetische traditie waaruit blijkt dat het lichaam van een overledene ongeschonden moet blijven.¹¹⁰

Op de website IslamOnline.net werd vanuit Canada de vraag gesteld wat de islamitische visie op cremeren is. IslamOnline verstrekt fatwa's in het Engels en Arabisch en kan als 'conservatief reformistisch' worden beschouwd.¹¹¹

Naast bovenstaande redenen benadrukt antwoordgever Shaikh Ahmad Kutty, betrokken bij de *Fiqh Council of North America*, dat cremeren een 'menselijk instituut' is en Allahs voorkeur voor begraven niet mag vervangen. Opvallend is ook dat Kutty opvoert dat begraven milieuvriendelijker is dan cremeren en dat Allah geeft gedicteerd dat de mensheid het milieu niet mag schaden.¹¹²

Volgens sommige moslims moet alles wat bij het lichaam hoort, worden teruggegeven aan de aarde. Zo ligt er op het islamitische grafvak in Nijmegen een geamputeerd been. Dit been van een Irakese moslim werd volgens alle voorschriften in een kindergraf geplaatst.¹¹³ De rest van het lichaam wordt in dit soort gevallen meestal later bij het lichaamsdeel begraven. Als het lichaam vlak voor de dood verwond is, moet zoveel mogelijk van dat lichaam samen worden begraven.¹¹⁴

¹⁰⁷ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 153-157.

¹⁰⁸ Van Bommel, "Rouwgebruiken bij moslims," 108-109.

De Profeet zou hebben gezegd 'begraaf uw doden snel'. Naast dat de ziel van de overledene zo verder wordt geholpen, komt het voorschrift waarschijnlijk ook voort uit hygiënisch oogpunt: in de woestijn ontbindt een lichaam snel.

¹⁰⁹ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 157; Beck and Wiegers, *Muslims in een westerse samenleving*, 175.

¹¹⁰ Beck and Wiegers, *Muslims in een westerse samenleving*, 172.

¹¹¹ Ibid., 31.

¹¹² Op de website <http://www.Islamonline.net>, verschijnt vaak een foutmelding bij het opzoeken van fatwa's. Wel is de tekst terug te lezen op 'Islamopediaonline': <http://islamopediaonline.org/fatwa/what-islams-viewpoint-cremation>.

De milieuvervuiling van een uitvaart speelt in het algemeen een steeds grotere rol bij de uitvaartkeuze, zo blijkt ook uit de opkomst van 'de groene begraafplaats' en de 'ecokist'. Han Remmerswaal en Luc van de Heuvel van de TU Delft hebben in 2005 onderzoek gedaan naar de milieuaspecten van de uitvaart. Uit dit onderzoek is echter gebleken dat begraven en cremeren ongeveer even milieu-(on)vriendelijk zijn.

¹¹³ De begraafplaatsbeheerder van begraafplaats Jonkerbos in Nijmegen vertelde dit tijdens het empirisch onderzoek in 2011.

¹¹⁴ Bot, *Een Laatste Groet*, 147-148.

Het dragen van de baar

Het lichaam wordt door mannen op een lijkbaar of in een kist gezet, waarbij *bismillah* (in de naam van Allah) en de geloofsbelijdenis wordt uitgesproken. Vervolgens wordt het lichaam bij voorkeur te voet naar het graf gebracht. Mannen van de gemeenschap gaan hierbij mee. Als omstanders zich bij de tocht voegen, wordt dit als een goede daad gezien.¹¹⁵

In de praktijk en in met name in de diaspora pakt dit voor moslims soms anders uit; immers houden de omstanders er wellicht andere religieuze ideeën op na en is niet elke rouwstoet van een overleden moslim.

Op het forum IslamOnline werd dan ook in 2010 vanuit de Verenigde Staten gevraagd of moslims en niet-moslims elkaars uitvaarten mogen bezoeken. Dit werd positief bevestigd door Dr. Muzammil H. Siddiqi, van de Noord-Amerikaanse *Fiqh Council*. Wel dienen moslims zich te onthouden van niet-islamitische gebedsdiensten.¹¹⁶

Ook bij niet-islamitische familieleden kan een moslim de begrafenis bijwonen, adviseert de Europese Raad voor Fatwa en Onderzoek uit Dublin. Dit sterkt immers de familieband en toont respect jegens de familieleden.¹¹⁷

Beck en Wiegers (2008) wijzen op een advies van de invloedrijke geleerde Darsh waarin wordt benadrukt dat moslims vriendelijk mogen zijn naar niet-moslims, zeker in verdrietige omstandigheden. Moslims mogen dan ook niet-islamitische begrafenisattenders, stelt Darsh. Alleen het deelnemen aan niet-islamitische gebeden of rituelen is niet toegestaan.¹¹⁸

Het bezoeken van een crematorium voor het bewijzen van de laatste eer gaat te ver, is te lezen op de website 'Islamweb' in fatwa 90625 uit 2005. Maar volgens de anonieme auteur op de website zou een moslim zich zelfs helemaal niet met niet-islamitische praktijken zoals een seculiere uitvaart moeten inlaten – anders wordt er mee ingestemd. Dit antwoord wordt ontleend aan de wijsheden van de streng orthodoxe soennitische theoloog Ibn Taymiyya, die zou hebben gesteld dat het bezoeken van uitvaarten van niet-moslims verboden is.¹¹⁹

Graven

Dan wordt het lichaam volgens de richtlijnen zonder kist in een graf gelegd. Idealiter ligt er maar één lichaam in een graf. Volgens hanafitische en malikitische voorschriften mogen er alleen meerdere lichamen in een graf liggen wanneer het niet anders kan, bijvoorbeeld wanneer de begraafplaats vol is.¹²⁰

Het graf moet worden gedolven tot borsthoogte. Twee soorten graven zijn gebruikelijk in islamitische voorschriften: een *shaqq* graf en een *lahd* graf. Bij het eerste graf wordt in de bodem van de kuil een geul gegraven waarin het lichaam kan worden gelegd. Voor de tweede grafsoort wordt in de kuil een niche richting de kibla gegraven waarin het lichaam kan worden geplaatst.¹²¹

¹¹⁵ Shadid and Van Koningsveld, "Stervensbegeleiding en begrafenisriten," 130; Van Bommel, "Rouwgebruiken bij moslims," 112-113.

¹¹⁶ Op de website <http://www.Islamonline.net> verschijnt vaak een foutmelding bij het opzoeken van fatwa's. Wel is de tekst terug te lezen op 'Islamopedioaonline': <http://islamopedioaonline.org/fatwa/fiqh-council-north-american-responds-query-may-non-muslim-attend-funeral-muslim-friend-and-may>.

¹¹⁷ Zie ook hier 'Islamopedioaonline': <http://islamopedioaonline.org/fatwa/what-ruling-participating-funeral-non-muslim-relative>.

¹¹⁸ Beck and Wiegers, *Muslims in een westerse samenleving*, 178.

¹¹⁹ Fatwa 90625, Ramadhaan 6, 1426, 9 oktober, 2005.

<http://www.islamweb.net/emainpage/index.php?page=showfatwa&Option=FatwaId&Id=90625>

¹²⁰ 'Abd al-Rahmān Al-Jazīrī, *Islamic Jurisprudence According to the Four Sunni Schools: Al-Fiqh 'Alā al-Madhāhib al-Arba'ah. Volume I Modes of Islamic Worship*, trans. Nancy Roberts (Louisville, KY: Fons Vitae, 2009), 720.

¹²¹ Shadid and Van Koningsveld, "Stervensbegeleiding en begrafenisriten," 131; Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 162-163.

Een moslim moet op de rechterzijde met het gezicht (niet met het achterhoofd) richting de kibla liggen. Daarom moeten de graven in Nederland niet recht maar dwars op zuidoostelijke richting worden gedolven. Zodra het lichaam goed in het graf ligt, moet de lijkwade worden losgemaakt. De geul of niche in het graf en het graf moeten worden afgedekt (met stenen) zodat er geen grond op het lichaam valt. Hierna gooit iedereen op de begrafenis drie handen aarde in het graf. Hierbij wordt soera Taha, vers 55 (Koran 20:55) gereciteerd.¹²²

[20:55]

Uit haar [nml. de aarde] hebben Wij jullie geschapen en in haar zullen Wij jullie terug laten keren en uit haar zullen Wij jullie een tweede maal tevoorschijn brengen.

Vervolgens moet de kuil tot over de rand worden opgevuld met een schep.¹²³ Het begraven van het lichaam wordt door mannen gedaan. Als het een vrouwelijke overledene betreft door haar mannelijke familie. Of vrouwen überhaupt bij de teraardebestelling aanwezig mogen zijn, hangt af van de wetschool.

Volgens de hanafitische richtlijnen is participatie verboden, terwijl volgens de malikitische wetschool oudere vrouwen achter de stoet mogen aanlopen en jongere vrouwen wel bij de begrafenis van een familielid mogen zijn. Wanneer vrouwen van een uitvaart worden geweerd, wordt de traditie aangehaald waarin wordt uitgelegd dat vrouwen met hun rouwpraktijken Allahs beslissing in twijfel trekken.

Na de teraardebestelling kan de kern van de islam naast het graf worden uitgelegd (*talqîn*). Alleen bij de malikitische wetschool is dit verboden.¹²⁴

Begraafplaatsen

Over de functie en het uiterlijk van begraafplaatsen verschillen interpretaties van de Koran en Hadith. Zo luidt de ene visie dat een graf zo onopvallend mogelijk moet zijn en niet bezocht moet worden. Terwijl ook wel wordt gedacht dat er een graf mag worden aangelegd waar de familie naartoe kan gaan.

Over het algemeen wordt wel aangeraden de grafbedekking sober te houden. Orthodoxe soennieten menen dat grafbedekking ter versiering verboden is en dat er alleen een naamplaatje is toegestaan om het graf te markeren.¹²⁵

In de (vertaling van) de brochure ‘voorschriften van de islam met betrekking tot begrafenisriten’ van de Islamitische Wereldliga is te lezen dat mannen de graven mogen bezoeken om hen aan het hiernamaals te herinneren. Hierbij kan om vergiffenis van de overledene worden gebeden. Voor vrouwen is het daarentegen ‘verwerpelijk’ om de graven te bezoeken. Vrouwen zouden hier te emotioneel voor zijn.¹²⁶

Graven kunnen het beste worden bezocht op donderdag, vrijdag en zaterdag volgens de hanafitische en

¹²² Van Bommel, “Rouwgebruiken bij moslims,” 113; Bot, *Een Laatste Groet*, 148; Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 166.

¹²³ Van Bommel, “Rouwgebruiken bij moslims,” 113.

¹²⁴ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 170-172.

¹²⁵ Van Bommel, “Rouwgebruiken bij moslims,” 113; Harmsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 51-52.

Dr. Gerdien Jonker van de Universiteit van Münster wijst in dit kader op het tegengaan van een dodencultus.

Tevens benadrukt zij dat de visie op grafbedekking samenhangt met een geografisch gebied waar de interpretatie betrekking op heeft. Zo is in Noord-Afrika en Saoedi-Arabië bijvoorbeeld een sobere grafbedekking van toepassing en treft men in Turkije een meer aangeklede grafcultuur aan.

Zie haar document uit 2004: Gerdien Jonker, “De groei van moslimpercelen op openbare begraafplaatsen in Europa,”

http://www.manavzw.be/dossiers/Islamitische_eredienst/De_groei_van_moslimpercelen_op_openbare_begraafplaatsen_in_Europa.

¹²⁶ Shadid and Van Koningsveld, “Stervensbegeleiding en begrafenisriten,” 132.

malikitische richtlijnen.¹²⁷ Het is volgens islamitische voorschriften onwenselijk om op een graf te lopen, tenzij het noodzakelijk is om bijvoorbeeld bij een ander graf te komen. Verder zijn er restricties met betrekking tot het zitten, slapen en eten op of bij een graf.¹²⁸

Bij een islamitische grafakker is het belangrijk dat moslims (zo veel mogelijk) tussen moslims worden begraven. De religieuze autoriteit Darsh stelde zelfs dat een zwangere niet-moslim vrouw van een moslim man idealiter op een islamitische begraafplaats komt te liggen omdat haar ongeboren kind moslim is.¹²⁹

Omdat moslims hun eigen religieuze voorschriften kennen rond begraven, en deze niet ‘aangetast’ zouden moeten worden door andere gebruiken, adviseert de Europese Raad voor Fatwa en Onderzoek moslims tussen geloofsgenoten op eigen begraafplaatsen te begraven. Desalniettemin zou een lichaam niet naar een ander land moeten worden verplaatst als zulke begraaffaciliteiten niet aanwezig zijn.¹³⁰

Grafrust

Nadat een lichaam is begraven, mag het graf niet meer worden geopend volgens de islamitische wetscholen. Het opgraven van een lichaam zou volgens de Europese Raad voor Fatwa en Onderzoek ‘strijdig zijn met de waardigheid van de dode’. Het verbod vervalt wanneer het lichaam helemaal is vergaan ‘tot stof’.¹³¹ Volgens de malikitische wetschool mag in dit geval het graf ook weer worden ‘hergebruikt’ voor een tweede begrafenis.¹³²

Land van begraven

Een overledene kan het beste worden begraven op de locatie waar hij of zij is overleden, volgens de hanafitische wetschool. Het is wel toegestaan om een lichaam voor de begrafenis te verplaatsen (hierna gelden de regels zoals beschreven bij ‘grafrust’).

In malikitische voorschriften is opgenomen dat een lichaam *voor en na* de begrafenis mag worden verplaatst, wanneer het graf bijvoorbeeld zo dicht bij de familie komt te liggen. Hierbij is het wel cruciaal dat het lichaam intact blijft en de waardigheid niet wordt aangetast.¹³³

Volgens de Europese Raad voor Fatwa en Onderzoek schrijft de sharia voor dat een moslim wordt begraven waar hij of zij woont en overlijdt. Darsh stelt dat een moslim zou moeten worden begraven waar de meeste familieleden wonen. Zo kan de familie het graf bezoeken. Deze mening deelt de Raad niet omdat het adviesorgaan meent dat het bezoeken van de graven de overledene niet helpt maar slechts de nabestaanden aan het hiernamaals herinnert.¹³⁴

¹²⁷ Al-Jazīrī, *Islamic Jurisprudence*, 722.

¹²⁸ Ibid., 717.

¹²⁹ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 159; Beck and Wiegers, *Muslims in een westerse samenleving*, 177.

Een fatwa van 15 november 1996 door Shaykh Syed Mutawalli ad-Darsh. Gelezen via: Afifi, “15th november 1996 Q&A,” <http://homepages.iol.ie/~afifi/Ad-Darsh/15.11.96.htm>.

¹³⁰ Beck and Wiegers, *Muslims in een westerse samenleving*, 177.

¹³¹ Bakhtiar, *Encyclopedia of Islamic Law*, 53; Al-Jazīrī, *Islamic Jurisprudence*, 719; Beck and Wiegers, *Muslims in een westerse samenleving*, 179.

Ook wordt in islamitische voorschriften gesteld dat een graf mag worden geopend als er gestolen waar in het graf ligt, het lichaam in grond is begraven waar dit niet mocht (van de eigenaar) en wanneer er geld in het graf ligt.

Het ontbindingsproces voor een lichaam duurt normaliter circa tien jaar – afhankelijk van de grondsoort en het klimaat. Ook kan bepaalde kleding en balseming het ontbinden tegengaan. Daarom is in de Wlb opgenomen dat een lichaam ten minste tien jaar grafrust moet krijgen. Hiermee is echter alleen het ‘vlees’ ontbonden en ligt het skelet nog wel in het graf. De schedel en de dijbeenderen blijven het langste intact. Of het skelet helemaal vergaat en hoe lang dit dan duurt, is vrijwel niet in te schatten.

¹³² Al-Jazīrī, *Islamic Jurisprudence*, 720.

¹³³ Ibid., 718.

¹³⁴ Darsh, *Questions & Answers about Islam*, 191; Beck and Wiegers, *Muslims in een westerse samenleving*, 176-177.

Beck en Wiegers (2008) stippen aan dat het voor moslims in Europa op basis van deze uitspraken in principe mogelijk is zich te laten begraven waar zij wonen, bijvoorbeeld in Nederland op de islamitische grafakkers.¹³⁵

Maar de moslingemeenschap in de diaspora is onzeker over de mogelijkheden van het begraven in een westers land of er zijn er al regelingen getroffen in het land van herkomst. Daarnaast ontstaan er nog al eens discussies binnen de Nederlandse moslingemeenschap over wie (welke stromingen en nationaliteiten) dan op deze grafakkers mogen liggen. Hier wordt verder op ingegaan in het volgende hoofdstuk.

¹³⁵ Beck and Wiegers, *Muslims in een westerse samenleving*, 177.

Hoofdstuk 4- Moslims en de West-Brabantse uitvaartinfrastructuur

In hoofdstuk 4 ligt de focus op sterven en begraven van moslims in Nederland. Het hoofdstuk moet antwoord geven op de volgende deelvraag: ‘Hoe ziet de Nederlandse ‘uitvaartinfrastructuur’ voor moslims er uit en sluiten de voorzieningen aan op de behoefte van moslims in West-Brabant?’.

Om de deelvraag te beantwoorden, wordt dit hoofdstuk onderverdeeld in drie paragrafen. De eerste paragraaf staat in het teken van bestuurlijke bepalingen rond begraven en de kenmerken van de Nederlandse uitvaartbranche (gericht op moslims) in Nederland en West-Brabant.

Vervolgens wordt toegelicht hoe de rituelen rond de dood tot nu toe zijn geuit door moslims in Nederland en West-Brabant. Tot slot wordt het onderzoek naar de resterende behoefte onder moslims in West-Brabant aan uitvaartfaciliteiten uiteengezet.¹³⁶

4.1. Uiteenzetting van de juridische, bestuurlijke en commerciële kenmerken van de Nederlandse uitvaartbranche (gericht op moslims), specifiek in West-Brabant

Hoeveel begraafplaatsen Nederland telt, is niet precies bekend. Maar de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) gaat uit van meer dan 3.100.¹³⁷ Om aanspraak te maken op een ‘bijzondere begraafplaats’, zoals vastgelegd in de Wet op de Lijkbezorging (art. 37 en art. 38), of op een deel van de gemeentelijke begraafplaats (art. 39 Wlb), moeten moslims zich organiseren.

Voor de juridische toepassing wordt over religieuze groeperingen gesproken als ‘rechtspersoon’ onder de noemer ‘kerkgenootschap’, zoals bedoeld in art. 2, Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek:¹³⁸

[Artikel 2]

1. Kerkgenootschappen alsmede hun zelfstandige onderdelen en lichamen waarin zij zijn verenigd, bezitten rechtspersoonlijkheid.

2. Zij worden geregeerd door hun eigen statuut, voor zover dit niet in strijd is met de wet. Met uitzondering van artikel 5 gelden de volgende artikelen van deze titel niet voor hen; overeenkomstige toepassing daarvan is geoorloofd, voor zover deze is te verenigen met hun statuut en met de aard der onderlinge verhoudingen.

Om als kerkgenootschap in de zin van een rechtspersoon te fungeren, moet sinds de Handelsregisterwet 2007 een religieuze gemeenschap zich registreren bij de Kamer van Koophandel (art. 5, lid a Handelsregisterwet 2007).¹³⁹

Het toewijzen van een bijzondere begraafplaats aan een kerkgenootschap gebeurt door burgemeesters en wethouders. De grond moet aan alle milieueisen en regels omtrent ruimtelijke ordening voldoen en moet of al in bezit zijn van de aanvrager of in het bezit worden gebracht, bepalen art. 40 en art. 41 van de Wet op de Lijkbezorging (Wlb). Hoe dit laatste wordt bewerkstelligd, moeten de aanvrager en de gemeente afspreken.

¹³⁶ Uit de gevalsstudie, voltrokken met gestructureerde interviews, kunnen geen kwantitatieve conclusies worden getrokken. Het aantal geïnterviewde personen is niet representatief voor de gehele onderzoekspopulatie. Wel geven de resultaten inzicht in de behoeften en wensen van Turkse, Marokkaanse en ‘overige’ moslims aan islamitische begraafplaatsen in het onderzoeksgebied. Daarnaast geven de resultaten een indicatie van de interesse in en kennis van het onderwerp van de doelgroep. Aangevuld met resultaten uit de literatuur, kan een beeld worden geschetst van de huidige behoefte van soennitische moslims in West-Brabant aan islamitische begraafplaatsen in de regio en de mogelijke toekomstige vraag.

¹³⁷ Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen, “Over de LOB,” <http://www.begraafplaats.nl/overdelob/>.

¹³⁸ Rijksoverheid, “Burgerlijk Wetboek Boek 2,” <http://wetten.overheid.nl>.

¹³⁹ B.P. Vermeulen and B. Aarrass, “De reikwijdte van de vrijheid van godsdienst in een pluriforme samenleving,” Bijdrage gepresenteerd op de Staatsrechtconferentie 2008, Universiteit van Amsterdam, 17 december, 2008, www.jur.uva.nl.

Nederlandse uitvaartbranche

Met een potentiële nieuwe klandizie in het verschiet is de Nederlandse uitvaartbranche (deels) ingespeeld op de wensen van de Nederlandse moslimgemeenschap door zich te specialiseren in islamitische doodsrituelen en repatriëring.

Zo verzorgt Ouwerkerk Uitvaartzorg uit Utrecht al 35 jaar repatriëringen voor voornamelijk Marokkaanse clientèle. Per jaar worden zo'n 450 uitvaarten geregeld. In West-Brabant onderhoudt de Utrechtse uitvaartondernemer intensief contact met de moslimgemeenschap. Bij de wasgelegenheid van de Bredase begraafplaats Zuylen worden moslims na de rituele wassing geregeld door de Utrechtse uitvaartverzorger opgehaald om de lichamen te repatriëren.¹⁴⁰

Bij de Marokkaanse moskee Arrahman in Breda is een 'checklist' voor overlijdensgevallen opgezet in samenwerking met Ouwerkerk Uitvaartzorg. Hierop staat dat de uitvaartverzorger het vervoer van het lichaam regelt en er is een lijst met relevante telefoonnummers opgenomen.¹⁴¹ In Bergen op Zoom wordt Uitvaartverzorging Brabant Bakx-Von Burg regelmatig ingeschakeld door moslims.¹⁴²

Uitvaartverzekeringen

Van de grote uitvaartverzekeraars in Nederland bieden DELA (jaarlijks bijna 40.000 uitvaarten), Monuta (jaarlijks 16.000 uitvaarten) en PC Hooft Groep (jaarlijks 4.000 uitvaarten) opties aan voor repatriëring of de vormgeving van een islamitische begrafenis. Speciale kosten kunnen bijvoorbeeld worden bijverzekerd in een 'vrij te besteden deel' en de verzekeraars helpen met het regelen van de rituele wassing, de begrafenis of de vlucht voor de repatriëring.

Yarden (jaarlijks meer dan 13.500 uitvaarten) biedt geen speciale verzekering aan voor moslims maar meldt wel op de website 'ruime ervaring' te hebben in uitvaarten voor mensen met verschillende religies.¹⁴³

Voor Turkse repatriaties wordt al meer dan twintig jaar gezorgd door uitvaartondernemer Vakif uit Den Haag. Deze uitvaartverzorger maakt onderdeel uit van de Islamitische Stichting Nederland, de Nederlandse tak van het Turkse Diyanet. Zo'n 75% van de Turkse gemeenschap in Nederland is lid van het begrafenisfonds en betaalt hiervoor rond de 40 euro per jaar.¹⁴⁴

Marokkanen laten hun uitvaarten grotendeels regelen door in Nederland gevestigde ondernemingen maar hebben meestal wel speciale, internationale 'verzekeringen' afgesloten. Sinds de jaren zeventig kunnen Marokkanen in Europa terecht bij twee Marokkaanse banken: de Bank Chaabi (Banque Populaire) en de Attijariwafa Bank. Hier kan voor 20 euro per jaar per familielid een verzekering worden afgesloten.

Deze polis dekt de repatriëring en de begrafenis en als een familielid van de eerste graad in Marokko komt te overlijden, wordt de reis naar Marokko gedekt. De Bank Chaabi vergoedt ook een uitvaart in Nederland, de Attijariwafa Bank niet.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Informatie verkregen in een interview met de beheerder van begraafplaats Zuylen op 29 juni 2012.

¹⁴¹ Het formulier 'Wat te doen bij overlijden' van Ouwerkerk International is verkregen tijdens het interview met het bestuur van de Moskee Arrahman in Breda op 12 juli 2012.

¹⁴² Informatie verkregen in een interview op 23 juli 2012 met de beheerder van de rooms-katholieke begraafplaats in Bergen op Zoom waar een islamitisch grafvak bij ligt.

¹⁴³ Zie voor meer informatie de websites van de uitvaartverzekeraars: DELA: <http://www.dela.nl>, Monuta: <http://www.monuta.nl>, PC Hooft Groep: <http://www.pc.nl> en Yarden: www.yarden.nl.

¹⁴⁴ Marjon Weijzen, "Vaker in Nederlandse bodem: Islamitische uitvaartzorg in Nederland," *Het Uitvaartwezen* 4 (mei 2011): 13.

¹⁴⁵ Anass Bendriff, "Marokkaanse overheid sponsort repatriëring: Begraven in het land van herkomst," *Het Uitvaartwezen* 4 (mei 2011): 21-23.

4.2. Uiteenzetting hoe en waarom rituelen rond de dood tot nu toe zijn geuit door moslims in Nederland, specifiek in West-Brabant

De herziene Wet op de Lijkbezorging uit 1991 biedt mogelijkheden voor moslims om hun begrafenisrituelen in Nederland uit te kunnen voeren. Toch heeft de wet geen massale toename van islamitische begrafenis in Nederland teweeggebracht. Geschat wordt dat er zo'n duizend islamitische begrafenis per jaar plaatsvinden.¹⁴⁶

Onder Surinaamse moslims in Nederland is het gebruikelijk dat ze zich in Nederland laten begraven. Zij zijn vaak in familieverband naar Nederland gekomen en hebben door het koloniale verleden een band met Nederland. Moslims in Nederland uit conflictgebieden zoals Afghanistan, Irak en Somalië vinden tevens in Nederland hun laatste rustplaats. Zij hebben vaak geen andere optie, net als Nederlandse bekeerlingen. Daarnaast kiezen moslims er meestal voor om kinderen en vroeggeboortes in Nederland te begraven.¹⁴⁷

Turken en Marokkanen laten zich over het algemeen na hun dood naar het land van herkomst repatriëren. De eerste generatie is gehecht aan het geboorteland en men verwacht dat familie in het land van herkomst het graf meer bezoekt. Bij zulke bezoeken wordt gebeden voor vergeving van het familielid en in diens naam wordt voedsel geschonken aan de minderbedeelden. Tevens zijn veel families al verzekerd voor repatriëring (zie 'uitvaartverzekeringen') waardoor dit een vanzelfsprekende keuze is.¹⁴⁸

Hoeveel lichamen er jaarlijks worden gerepatriëerd, is niet precies bekend. Maar Hans Heikoop van de Zorg Diensten Groep (eigenaar van het mortuarium bij Schiphol) geeft in een interview met *Het Uitvaartwezen* (2011) aan dat er jaarlijks 'twaalfhonderd lichamen vanuit Nederland worden vervoerd waarvan een aanzienlijk deel Turks of Marokkaans is'.¹⁴⁹

Doodsrituelen

Hoewel een klein deel van de moslims zich in Nederland laat begraven, wordt het merendeel van de doodsrituelen wel in Nederland uitgevoerd. Hoe moslims hun doodsrituelen uitvoeren, is afhankelijk van de islamitische stroming, wetschool, culturele achtergrond en de omgeving. Zo worden niet alle voorschriften (zoals uitgelegd in hoofdstuk 3) precies nageleefd.

De diasporasituatie in Nederland heeft daarnaast (noodgedwongen) aanpassingen teweeggebracht in de uitvoering van de rituelen zoals gebruikelijk in het land van herkomst, blijkt uit het onderzoek van Dessing (2001).

Om zoveel mogelijk van de rite de passage volgens de religieuze voorschriften en culturele gebruiken te kunnen uitvoeren, hebben moslims constructies bedacht die in de Nederlandse samenleving passen. In het geval van repatriatie wordt de begrafenis uit de Nederlandse context gehaald.

Sterven en de dood

In Nederland overlijden personen vaak in een ziekenhuis, terwijl dit op het Turkse of Marokkaanse platteland meestal thuis gebeurt. Hierdoor is de familie niet meer automatisch betrokken bij elk aspect van het stervensproces en het regelen van de uitvaart. Een deel van de bijbehorende taken wordt overgenomen door het zorgpersoneel en uitvaartondernemers.

Indien het lichaam wordt gerepatriëerd, wordt het tijdelijk van de familie verwijderd en in een mortuarium gelegd. Al deze veranderingen resulteren in een hogere mate van distantiëring, institutionalisering en professionalisering van (zaken rond) de dood.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Marjon Weijzen, "Steeds vaker een kist: Nederlandse moslims passen hun begrafenisrituelen aan," *NRC Handelsblad*, 13 september, 2011.

¹⁴⁷ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 141.

¹⁴⁸ Ibid., 159-160.

¹⁴⁹ Marjon Weijzen, "Anderhalf keer zo groot: Mortuarium Schiphol," *Het Uitvaartwezen* 4 (mei 2011): 9.

¹⁵⁰ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 143-144.

Rituele wassing

De wassing wordt bij voorkeur zo snel mogelijk volbracht. Meestal vindt het ritueel plaats in het ziekenhuis waar de persoon is overleden, in een speciale ruimte bij de moskee of bij de begrafenisondernemer.¹⁵¹

Inmiddels zijn er daarom heel wat uitvaartondernemers en mortuaria die een speciale wasgelegenheid hebben voor moslims. Deze ruimtes worden niet door iedere moslim gebruikt omdat sommige groepen de ruimte liever niet delen. Bij de islamitische grafvakken in Breda en Oosterhout, waar straks verder op wordt ingegaan, mogen moslims de aanwezige wasruimte gebruiken. In de wasruimte bij de Bredase begraafplaats Zuylen hangt een gordijn zodat moslims – zoals voorgeschreven – de overledene kunnen wassen in een afgeschermd ruimte en er is een wasvoorziening voor de wassers. Tevens is hier op de tegelvloer een pijl gelegd richting de kibra, zodat de wassers weten in welke richting ze het lichaam moeten leggen (foto 1).

Foto 1. Pijl richting kibra en een stuk gordijn in de wasvoorziening in Breda.

Foto 2. Wastafel voor een lichaam (hendels worden niet gebruikt) in de wasruimte bij de begraafplaats Zuylen in Breda. Foto's van 29 juni 2012.

In Nederland wordt de wassing voornamelijk verricht door familieleden en/of moslims uit de gemeenschap. Ook kan het zijn dat de nabestaanden liever een onbekende inschakelen omdat ze zich te ongemakkelijk of te verdrietig voelen voor de taak.

Omdat de dodenwassing een collectieve plicht is, moet de taak vrijwillig (zonder betaling) worden uitgevoerd. Echter, in

Nederland en in de landen van herkomst worden tevens professionele wassers ingeschakeld of de wassing wordt verzorgd door de uitvaartondernemer.¹⁵²

Veel moskeeën hebben een 'ploeg' van wassers. Sommige Surinaamse moskeeorganisaties geven zelfs cursussen om de wassing te verrichten. De imam weet meestal hoe de wassing moet worden verricht en geeft instructies aan de vrijwilligers.¹⁵³

Vanuit de Marokkaanse moskee Arrahman in Breda worden drie wassers ingezet bij de rituele wassing. Omdat er geen wasruimte bij de moskee is, wordt de wassing in het ziekenhuis of bij de begraafplaats Zuylen uitgevoerd. Meestal helpt bij mannen een bestuurslid van de moskee mee, is er iemand uit de gemeenschap met ervaring bij en wordt er een derde persoon zonder ervaring gevraagd om mee te helpen zodat de kennis wordt doorgegeven.¹⁵⁴

¹⁵¹ Ibid., 147.

Claudia Venhorst doet promotieonderzoek naar 'Islamic death rituals in a small town context in the Netherlands' aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Zie voor haar bevindingen over de uitvoering van de rituele wassing door moslims in Venlo het artikel: Claudia Venhorst, Eric Venbrux and Thomas Quartier, "Re-imagining Islamic Death Rituals in a Small Town Context in the Netherlands: Ritual Transfer and Ritual Fantasy," *Jaarboek voor Liturgie Onderzoek* 27 (2011).

¹⁵² Bot, *Een Laatste Groet*, 132; Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 145.

¹⁵³ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 148.

¹⁵⁴ Informatie verkregen in een interview met een bestuurslid van de Moskee Arrahman op 12 juli 2012. Het bestuurslid gaf aan bezig te zijn met de bouw van een nieuw moskeegebouw, waarbij wel een wasruimte wordt gerealiseerd.

Bezoekers van het Turkse Islamitisch Centrum Breda verrichten tevens de dodenwassings. Er moeten minimaal twee mensen meehelpen, maar meestal worden er drie of vier ingezet en is de imam aanwezig voor instructies. De kennis wordt in de praktijk doorgegeven.¹⁵⁵ Vanuit de Marokkaanse Stichting Moskee Almohsinin in Oosterhout verrichten vrijwilligers de wassing in het mortuarium. De wassers worden niet opgeleid maar leren door mee te helpen.¹⁵⁶ Het bestuur van de Marokkaanse Islamitische (moskee)vereniging Roosendaal heeft ooit overwogen een cursus op te zetten, maar vooralsnog wordt de kennis door de vaste vrijwilligersgroep van wassers doorgegeven.¹⁵⁷

Lijkwade

De meeste moslims in Nederland hanteren hun gewoonten met betrekking tot het wikkelen in een lijkwade uit het land van herkomst. Wassers wikkelen direct na de rituele reiniging de lijkwade bij de overledene om.

Familie koopt het katoen en de andere benodigdheden om ze zelf bij de wassing en het wikkelen te gebruiken, of om ze aan de wassers te geven. Soms liggen de benodigdheden en de doeken op voorraad bij de moskee.¹⁵⁸

Begraafenisgebed

Omdat in Turkije het begrafenisgebed vaak op een speciale stenen tafel op de begraafplaats wordt uitgevoerd (volgens hanafitische voorschriften mag het ritueel niet in de moskee plaatsvinden), wordt in Nederland het ritueel ook meestal buiten voltrokken op het terrein naast de moskee.

In Marokko geldt hetzelfde gebruik maar omdat het in Nederland lastiger is om het begrafenisgebed buiten te verrichten, accepteert deze gemeenschap dat het gebed soms in de moskee moet worden gehouden. In het geval van repatriëring kan niet iedereen van de gemeenschap aanwezig zijn. Daarom wordt het begrafenisgebed soms in beide landen verricht, of in het land waar de meeste mensen aanwezig zijn.

Surinaams-Hindoestaanse moslims, die hun doden in Nederland begraven, voltrekken het gebed het liefste in de open lucht bij de uitvaartonderneming of op de begraafplaats. Surinaams-Javaanse moslims voeren het gebed juist meestal binnen in het eigen huis uit.¹⁵⁹

Op het islamitisch grafvak bij de rooms-katholieke begraafplaats in Bergen op Zoom staat een stenen tafel richting de kibla om de salat al-janâza uit te voeren. De tafel wordt echter nauwelijks gebruikt volgens de begraafplaatsbeheerder omdat het gebed meestal al in of bij de moskee is voltrokken.¹⁶⁰ Harmsen beschrijft in de *Handleiding Islamitisch Begraven* (2007) dat moslims geen gebruik maken van de tafel omdat zij niet zeker weten of de plaatsing en het gebruik correct is.¹⁶¹

¹⁵⁵ Een bestuurslid van het ICB vertelde dit tijdens het empirisch onderzoek in 2011.

¹⁵⁶ De voorzitter van de Marokkaanse Stichting Moskee Almohsinin in Oosterhout heeft de informatie verstrekt tijdens een interview in 2011.

¹⁵⁷ Informatie verkregen in een interview met de voorzitter van de Marokkaanse Islamitische (moskee)vereniging Roosendaal op 23 juli 2012.

¹⁵⁸ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 153.

Dit is ook het geval bij de Marokkaanse moskee in Breda.

¹⁵⁹ Ibid., 154-155.

¹⁶⁰ Informatie verkregen in een interview op 23 juli 2012 met de beheerder van de rooms-katholieke begraafplaats in Bergen op Zoom waar een islamitisch grafvak bij ligt.

¹⁶¹ Harmsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 24.

Begraven

Zoals in de inleiding uitgelegd, mag een begrafenis in Nederland voor de wettelijke termijn van 36 uur plaatsvinden. Als een volwassen Turkse of Marokkaanse moslim in Nederland wordt begraven, zijn vrouwen meestal niet aanwezig. Toch is er in Nederland wel vaker sprake van een gemengd gezelschap dan op het traditionele Turkse en Marokkaanse platteland. Bij Surinaams-Javaanse moslims zijn vrouwen meestal – al dan niet op een afstand – bij de begrafenis.¹⁶²

De respondent namens de LOB benadrukte dat bij het begraven van foetussen meestal alleen de ouders en eventueel de grootouders aanwezig zijn.¹⁶³ Bij begravenissen op het islamitische grafvak bij de Bredase begraafplaats Zuylen zijn meestal alleen mannen aanwezig, tenzij het een kind betreft. Ook bezoeken vrouwen soms de graven van hun kinderen.¹⁶⁴

In het geval van een gemengd huwelijk of als de overledene veel niet-moslim vrienden had, verloopt de begrafenis soms minder traditioneel.¹⁶⁵ Hierbij worden elementen uit de Nederlandse uitvaartcultuur overgenomen, merken Wojtkowiak en Wiegers op in het werk *Rituele Creativiteit: Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur* (2008). Tijdens de uitvaart worden bijvoorbeeld herdenkingsrituelen uitgevoerd waarbij de identiteit van de overledene tot uitdrukking komt.¹⁶⁶

Ook Stichting IBW, die meer islamitische begraafplaatsen wil realiseren en de kennis over islamitische uitvaartvoorschriften wil vergroten, ziet een ‘vernederlandste islamitische uitvaartcultuur’, waarin herdenkingsdiensten met fotocollages en muziek worden gehouden.

Hoewel de stichting benadrukt dat iedereen recht heeft op om persoonlijke wijze te rouwen, vindt zij het ‘zorgelijk’ dat moslims zich soms ‘laten meeslepen door niet-islamitische uitvaartgebruiken’. Deze rituelen zouden de dode ‘vereren’, en dit is in strijd met islamitische voorschriften volgens de stichting.¹⁶⁷

Zo zijn er twee tendensen zichtbaar in de uitvoering van islamitische uitvaartrituelen: (1) een invulling van de islamitische begrafenis waarbij religieuze voorschriften worden vermengd met persoonlijke wensen van de overledene en de familie, beïnvloed door de Nederlandse uitvaartcultuur;¹⁶⁸ en (2) een terugkeer naar islamitische voorschriften waarbij culturele invloeden worden geweerd. Deze tendensen zijn ook zichtbaar in de grafbedekking, waar later op wordt ingegaan.

Grafkist

Hoewel sinds de aanpassing van de Wet op de Lijkbezorging in 1991 het gebruik van een grafkist niet meer verplicht is in Nederland, maken niet alle moslims gebruik van deze optie. Surinaamse moslims plaatsen bijvoorbeeld een houten constructie in het graf waar de kist – zonder deksel – in wordt geplaatst. Om te voorkomen dat de grond op het lichaam valt, wordt een stukje boven de kist de constructie afgedekt met plankjes. Omdat de constructie vrij ruim is, zou de overledene rechtop kunnen zitten tijdens de ‘ondervraging’ in het graf.¹⁶⁹

Lichamen worden bij repatriëring wel in een kist vervoerd. Daarna worden ze in Turkije meestal zonder kist en in Marokko meestal met kist begraven. Verder worden er in Nederland moslims begraven waarbij de kist ondersteboven op het lichaam wordt geplaatst, de planken van de kist worden gebruikt om het lichaam af te dekken of waarbij enkel een lijkwade als omhulsel dient.¹⁷⁰

¹⁶² Ibid., 171.

¹⁶³ De secretaris van de LOB vertelde dit tijdens het empirisch onderzoek in 2011.

¹⁶⁴ Dit vertelde de begraafplaatsbeheerder van de begraafplaats Zuylen tijdens een interview op 29 juni 2012. De beheerder vertelde dat er een keer aan hem is gevraagd of hij vrouwen wilde weren van het grafvak, maar dat hij niet ingaat op dit soort verzoeken. ‘Ik respecteer dat mensen er andere ideeën op nahouden. Maar ik vind het niet mijn taak om mensen in rouw van de begraafplaats te houden, het is een openbare plek’.

¹⁶⁵ Bot, *Een Laatste Groet*, 152.

¹⁶⁶ Wojtkowiak and Wiegers, “Moslims doen het helemaal zelf,” 42.

¹⁶⁷ Informatie verkregen in een interview met de voorzitter van de Stichting IBW in 2011.

¹⁶⁸ Wojtkowiak and Wiegers, “Moslims doen het helemaal zelf,” 42-43.

¹⁶⁹ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 165.

¹⁷⁰ Ibid., 168-170.

Grafbedekking

Over hoe de islamitische grafakkers er uit moeten zien, is in Nederland geen strak protocol opgezet. Elke begraafplaatsbeheerder probeert deze kwestie met de lokale moslimgemeenschap te bespreken. Meestal gelden dezelfde ‘huisregels’ als op andere delen van de begraafplaats. Omdat strakke regelgeving voor grafbedekking de laatste jaren meer is losgelaten door begraafplaatsen, biedt dit mogelijkheden voor moslims om hun gewenste grafbedekking toe te passen.¹⁷¹

Moslims kiezen dan ook voor uiteenlopende soorten grafbedekking, laten Wojtkowiak en Wiegers (2008) zien. De grafbedekking varieert van sober – met enkel een naamplaatje – tot aan opvallend versierd met grafgiften. Deels is deze grafbedekking geïnspireerd door de Nederlandse grafcultuur stellen de onderzoekers.¹⁷² Islamitische uitvaartvoorschriften worden zo ingepast in de Nederlandse context door (1) de voorschriften te combineren met Nederlandse opties of ze zelfs los te laten; en (2) door terug te grijpen naar islamitische voorschriften.

Op de islamitische vakken bij de Bredase begraafplaats Zuylen is deze variëteit aan uitingen zichtbaar (zie foto's 3-5). Ook is aan de grafbedekking en soms zelfs aan de vakinrichting te zien welke etnische groepen en islamitische stromingen op het grafvak zijn vertegenwoordigd, zoals zichtbaar is op het islamitische grafvak bij de begraafplaats Zegestede in Roosendaal (zie foto's 6-8).

Foto 3. 'Sobere' grafbedekking op het eerste islamitische grafvak van begraafplaats Zuylen in Breda. Foto's van 29 juni 2012.

Foto 4. Hartvormige grafbedekking met grafgiften op het eerste islamitische grafvak.

Foto 5. Grafbedekking met grafgiften (zoals een engeltje) voor Nederlandse overledene op het nieuwste islamitische grafvak.

¹⁷¹ Harmsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 51-52.

Zie voor de regels met betrekking tot grafbedekking op de islamitische grafvakken in West-Brabant bijlage 4.

¹⁷² Wojtkowiak and Wiegers, “Moslims doen het helemaal zelf,” 37, 42.

Foto 6. 'Sobere' grafbedekking voor kindergraven met enkel een stokje en een steen, op de begraafplaats Zegestede in Roosendaal.

Foto 7. Rij met verschillende soorten grafbedekking.

Foto 8. Grafbedekking met versiering, grafgiften en een Nederlandse tekst. Foto's van 23 juli 2012.

Begraafplaatsen

Zoals genoemd zijn er in Nederland twee islamitische begraafplaatsen: één in Den Haag en één in Almere. De eerste begraafplaats is in 1932 opgezet en is bedoeld voor Indonesische moslims. In Almere heeft de (Surinaamse) Stichting Almeerse Moslims Al Raza in 2007 de begraafplaats *Raza Ul Mawa* geopend.

Op deze begraafplaats is ruimte voor 130 'eeuwige graven'. Hoewel het grafvak bij een algemene begraafplaats ligt, is de grond wel eigendom van de islamitische stichting en wordt de grond ook door de stichting beheerd, zoals vastgelegd in art. 38 van de Wet op de Lijkbezorging.¹⁷³

Op zeventig begraafplaatsen in Nederland is een islamitisch gedeelte, blijkt uit een inventarisatie van de LOB.¹⁷⁴ Khadija Kadrouch-Outmany heeft voor haar promotieonderzoek aan de Universiteit van Leiden meer dan driehonderd gemeenten aangeschreven voor een inventarisatie, waarvan er 297 hebben geantwoord en ongeveer een kwart hiervan aangaf een islamitische grafakker te hebben.¹⁷⁵

Hoewel de meeste islamitische grafakkers in principe bedoeld zijn voor alle moslims, is het in de praktijk soms lastig om de pluralistische moslimgemeenschap bij elkaar te begraven. Dessing (2001) wijst in dit kader op ontwikkelingen bij de begraafplaatsen in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam waarbij niet alleen een algemeen islamitisch grafvak is gerealiseerd, maar er ook grafvakken zijn vrijgemaakt voor moslims van verschillende nationaliteiten en stromingen.¹⁷⁶

In Utrecht is het overleg voor een islamitische begraafplaats in eigen beheer in de jaren tachtig vastgelopen op de verschillende wensen van de heterogene moslimgemeenschap. De verschillende groepen werden het niet eens over de invulling van het grafvak en het reglement voor de grafbedekking. Daarom heeft de gemeente Utrecht destijds gekozen voor een islamitische grafakker waar 'iedereen die aangeeft moslim te zijn', begraven kan worden. Op dit grafvak gelden dezelfde, ruime richtlijnen voor grafbedekking als op de rest van de begraafplaats.¹⁷⁷

¹⁷³ Bot, *Een Laatste Groet*, 148; Stichting Almeerse Moslims Al Raza, "Begraafplaats," <http://www.alraza.nl>.

¹⁷⁴ Marjon Weijzen, "Steeds vaker een kist: Nederlandse moslims passen hun begrafenisrituelen aan," *NRC Handelsblad*, 13 september, 2011; Harmsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 65-74.

¹⁷⁵ Deze informatie is verkregen in een interview met Khadija Kadrouch-Outmany op 2 augustus 2012 te Leiden.

¹⁷⁶ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 218.

Zie voor voorbeelden hiervan in West-Brabant de grafvakken in Breda en Bergen op Zoom.

¹⁷⁷ Deze informatie is verkregen in een telefoongesprek met het hoofd van de administratie van de Utrechtse begraafplaatsen op 2 augustus 2012.

Grafrechten

Eeuwige grafcrust is erg belangrijk voor moslims. Maar op Nederlandse begraafplaatsen is het vaak niet mogelijk een graf te kopen en dus in één keer zeker te zijn van eeuwige grafcrust. Bij een klein gedeelte van de Nederlandse begraafplaatsen worden grafrechten voor ‘onbepaalde tijd’ uitgegeven (bijvoorbeeld in Utrecht en Den Haag) waarbij de grafrechten geldig zijn zolang de rechthebbende leeft. Hierna kunnen de rechten op de naam van een andere rechthebbende worden gezet.¹⁷⁸

De Stichting IBW heeft met de gemeente Nuenen afgesproken dat een deel van de begraafplaats Oude Landen wordt ingericht met ‘eeuwige graven’. Voor de ‘eeuwige grafcrust’ moet 5.200 euro worden betaald (in 2012). Hier bovenop komt nog een bedrag voor het delven van het graf van 512 euro. Afgesproken is dat de graven niet worden geruimd op initiatief van de gemeente, eventueel alleen op initiatief van de rechthebbende.

De grafakker, het ‘F-vak’, wordt van de algemene begraafplaats afgescheiden met een pad en mogelijk komt er nog een heg tussen. De grond is eigendom van de gemeente Nuenen en het beheer wordt uitgevoerd door de Stichting Beheer Gemeentelijke Begraafplaats Oude Landen.¹⁷⁹

Waar de grafrechten voor kortere perioden kunnen worden vastgelegd, hebben moslims, net als bijvoorbeeld joden in Nederland, passende oplossingen voor de eeuwige grafcrust bedacht.¹⁸⁰ Zo beginnen moskeeën stichtingen die graven beheren, sluiten moskeeën overeenkomsten met begraafplaatsen dat bij verval van de grafrechten de moskee wordt ingelicht en staat het oprichten van speciale fondsen op de agenda.¹⁸¹

Bij de oprichting van bepaalde islamitische grafakkers, zoals bij de Nieuwe Ooster in Amsterdam, is overeengekomen dat indien de grafrechten vervallen er voor een islamitisch verzamelgraf op de islamitische grafakker kan worden gezorgd. Ook kan ervoor worden gekozen de beenderen dieper in het graf te plaatsen zodat er iemand boven kan worden begraven.¹⁸²

Onder een deel van de moslims heerst de angst dat niet alleen de grafrechten vervallen, maar dat de hele begraafplaats kan worden geruimd, als het bestemmingsplan ‘ineens’ verandert. Hoewel gemeenten een begraafplaats mogen sluiten, zal dit niet zo snel gebeuren (zie paragraaf 1.4.).

¹⁷⁸ Uit het veldwerk van Khadija Kadrouch-Outmany is gebleken dat van de 327 gemeenten waarmee zij contact had, het bij dertig gemeenten mogelijk was een grafrechten voor ‘onbepaalde tijd’ te kopen.

¹⁷⁹ Evi van den Oever, “Raad verdeeld over grafrechten,” *Eindhovens Dagblad*, 29 juni, 2012.

Het bedrag van 5.200 euro komt in 2012 ongeveer overeen met grafrechten voor 68 jaar. Niet alle gemeenteraadsleden waren het dan ook eens met het bedrag en noemden het tarief ‘niet marktconform’.

¹⁸⁰ Zie voor toelichting op de grafrechten paragraaf 1.4.

¹⁸¹ Harmsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 44.

Ook Nederlandse stichtingen kunnen hiervoor worden benaderd. Zie bijvoorbeeld <http://www.grafzorg.nl>.

¹⁸² Harmsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 45.

Aanleg, inrichting, beheer

Pauline Harmsen, directeur van de Gemeentelijke begraafplaatsen Essenhof - met een islamitisch grafvak - schreef voor de LOB de *Handleiding Islamitisch Begraven* (2007). In dit boek worden de volgende punten genoemd die belangrijk zijn voor de aanleg, de inrichting en het beheer van een islamitisch grafvak (bij een algemene begraafplaats):

1. De grond moet 'schoon' zijn (zonder stoffelijk overschot).
 2. Met de ligging van het grafvak moet rekening worden gehouden met het voorschrift dat de graven dwars op zuidoostelijke richting worden gedolven. Voor Indonesiërs en Pakistani ligt de kibla overigens in het land van herkomst in het westen. Hun graven worden soms in die richting gedolven.
 3. Het grafvak moet te herkennen zijn als een apart, islamitisch grafvak door het van de rest van de begraafplaats af te scheiden (met een heg en/of pad) en het eventueel te markeren met een bordje.
 4. Het grafvak moet goed bereikbaar zijn en het liefste een eigen ingang hebben.¹⁸³
 5. De begraafplaatsbeheerder moet er rekening mee houden dat moslims maar één lichaam in een graf plaatsen. Omdat dit in de toekomst kan veranderen, kan de beheerder er nu alvast voor kiezen om de lichamen in een dieper graf te begraven.¹⁸⁴
- Hoewel de reguliere bovengrondse maten voor een graf (100 cm breed, 200-220 cm lang) kunnen worden aangehouden, moet de ruimte in het graf wat ruimer zijn. Zo kunnen mensen in het graf staan om het lichaam goed te leggen, of de overledene kan zittend worden begraven zoals bij (Surinaams-) Javaanse en Pakistaanse moslims soms gebeurt.
6. Bij de begraafplaats moet een was-/toiletgelegenheid zijn voor de bezoekers.
 7. Het wordt aanbevolen vaste contactpersonen aan te stellen vanuit de begraafplaats en de moslimgemeenschap.
 8. Het is noodzakelijk moslims uit de regio bij het proces te betrekken zodat de grafakker beschouwd wordt als een 'eigen plek'. Het is tevens cruciaal goede afspraken te maken over het beheer, de grafbedekking en het gebruik van de begraafplaats. Immers is het niet vanzelfsprekend dat alle nationaliteiten en stromingen bij elkaar willen en kunnen worden begraven door interpretatieverschillen van de uitvaarvoorschriften.¹⁸⁵

Diversiteit

De Nederlandse moslimgemeenschap is immers zeer heterogeen. Zelfs binnen de verschillende etnische groepen, culturele en religieuze stromingen wordt verschillend met de islamitische (uitvaart)voorschriften en de toepassing van deze voorschriften in de Nederlandse context omgegaan. Daarnaast varieert de moslimgemeenschap in Nederland qua geloofsbeleving, huwen moslims met niet-moslims en bekeren autochtone Nederlanders zich tot de islam. Al deze mensen geven een andere invulling aan hun begrafenis en de uitvaart van hun naasten.

Om voor deze verschillen de ruimte te bieden en niet bij voorbaat groepen uit te sluiten, adviseert Harmsen (2007) in gesprek te gaan met de moslimgemeenschap over de basisregels en de invulling verder zo vrij mogelijk te laten. Want "net als op de rest van de begraafplaats is het van belang dat zoveel mogelijk mensen met hun eigen uitdrukkingen van rouw, nagedachtenis en grafcultuur zich er thuis kunnen voelen."¹⁸⁶

Soms moet er hiervoor 'creatief' met invulling van het grafvak worden omgegaan, zoals gebeurt bij de rooms-katholieke begraafplaats in Bergen op Zoom. Hier wordt verder op ingegaan bij het volgende onderdeel 'begraven in West-Brabant'.

¹⁸³ Verschillende respondenten gaven aan dat het voor moslims beter is als zij niet geconfronteerd worden met een crematorium of een strooiveld of langs graven van 'ongelovigen' moeten lopen.

¹⁸⁴ Dit is ook handig als ervoor wordt gekozen om beenderen dieper in de grond te plaatsen zodat het graf opnieuw kan worden uitgegeven, zoals bij De Nieuwe Ooster mogelijk is.

¹⁸⁵ Harmsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 25-36.

Sommige begraafplaatsen geven in meerdere talen informatiefolders uit over islamitisch begraven. Voor een voorbeeld van een Nederlandse folder, zie het pdf-bestand van de begraafplaats Rhijnhof in Leiden: "Rhijnhof, "Islamitisch begraven," http://www.rhijnhof.nl/images/stories/Islamitisch_begraven.pdf.

¹⁸⁶ Ibid., 50-51.

Begraven - West-Brabant

West-Brabant telt vijf begraafplaatsen met islamitische grafakkers.¹⁸⁷ In dit onderdeel worden de grafakkers uitgelicht.

Bergen op Zoom

In Bergen op Zoom ligt sinds begin jaren tachtig een islamitisch grafvak bij de rooms-katholieke begraafplaats aan de Mastendreef. Dit grafvak valt onder het beheer van de Stichting rooms-katholieke begraafplaats Bergen op Zoom en is van de rest van de begraafplaats afgescheiden door een pad. Tevens heeft het grafvak een eigen ingang met een informatiebordje. Deze ingang ligt aan de rand van de weg waardoor bezoekers niet op de rest van de begraafplaats hoeven te komen.

Afbeelding 1. Plattegrond rooms-katholieke begraafplaats in Bergen op Zoom. Rechts ligt het islamitisch grafvak.

Het grafvak is aangelegd op verzoek van moskeebesturen in Bergen op Zoom.

De beheerder heeft geprobeerd de grond te verkopen aan islamitische organisaties zodat zij zelf het grafvak konden beheren, maar dit is niet gelukt.

Inmiddels liggen er meer dan honderd moslims op vak begraven. Ongeveer een vijfde van de graven is van overleden kinderen. Op het perceel passen circa vijfhonderd graven.

Het grafvak is bij de aanleg in samenspraak met de betrokken moskeeën in drie 'hoeken' opgedeeld; een 'Europese', een 'Arabische/Afrikaanse' en een 'Surinaamse' hoek. Het Surinaamse deel is voornamelijk leeg. Voor kinderen is een rij vrijgemaakt waarbij nationaliteiten door elkaar liggen. Qua grafbedekking en grafrechten gelden dezelfde regels als op de rooms-katholieke begraafplaats. Moslims mogen zelf kiezen of zij een kist gebruiken (wat overigens vaak gebeurt) en of zij grafbedekking plaatsen (wat varieert van stukken hout, tot aan een struik en een groot grafmonument). Grafrechten worden betaald voor twintig jaar waarna de rechten kunnen worden verlengd. In een graf passen twee personen, maar voornamelijk liggen er alleen graven met één persoon. Begraven binnen 36 uur is niet mogelijk wegens praktische beperkingen.

Foto 9. Ingang islamitisch grafvak. Bron: Platform Begraafplaatsen en Crematorium Bergen op Zoom.

Zo'n acht jaar geleden hebben de beheerders van bijzondere begraafplaatsen in Bergen op Zoom en religieuze organisaties het Platform Begraafplaatsen en Crematorium Bergen op Zoom opgericht. Met dit orgaan zou vaker overleg worden gepleegd over het beheer van de begraafplaatsen. Maar momenteel vindt er volgens de begraafplaatsbeheerder vrijwel geen overleg plaats.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Ibid., 65-74.

De informatie over de islamitische grafakkers is verkregen in interviews met de begraafplaatsbeheerders. Een schematisch overzicht van de islamitische grafakkers in West-Brabant is te vinden onder bijlage 4.

¹⁸⁸ Informatie verkregen uit een interview met de beheerder van de rooms-katholieke en de islamitische begraafplaats in Bergen op Zoom op 23 juli 2012.

Foto 10. 'Europese hoek' van het islamitisch grafvak bij de rooms-katholieke begraafplaats in Bergen op Zoom.

Foto 11. 'Afrikaanse hoek' van het islamitisch grafvak.
Foto's gemaakt op 23 juli 2012.

Breda

In Breda zijn op de begraafplaats Zuylen (ligging tussen de Haagweg, de Tuinzigtlaan en de Ettensebaan) twee islamitische grafakkers te vinden. Het eerste grafvak (circa 400 m²) is begin jaren negentig opgezet na een individuele aanvraag. Dit vak is in het midden van de begraafplaats gesitueerd.

De eerste moslim is hier in 1993 begraven en uiteindelijk liggen er circa vijftig moslims uit Ex-Joegoslavië, Turkije, Marokko, Suriname en Somalië. Hoewel het beheer van het grafvak onder de Stichting Begraafplaatsen en Crematoria Zuylen valt, waren moslims bij dit eerste grafvak vrij zelf de ligging van het graf te bepalen – en dus zelf de kibla aan te geven.

Dit heeft geresulteerd in een grafvak vol graven in afwijkende richtingen. Daarnaast gaf de begraafplaatsbeheerder aan dat sommige nabestaanden het graf niet naast een graf van een andere etnische groep wilde delven, waardoor er verschillende 'hoekjes' zijn ontstaan (zie foto 12).

Het tweede grafvak (foto 13) is ongeveer tien jaar later aangelegd omdat het eerste grafvak vol was en de begraafplaats verwachtte meer aanvragen voor islamitische begrafenissen te krijgen. In 2007 is hier de eerste persoon begraven. Inmiddels liggen er circa dertig islamitische graven.

Op dit grafvak is de kibla-ligging van de graven al bepaald (foto 14) en zijn er rijen voor graven aangelegd. Volgens de begraafplaatsbeheerder is iedereen hier vooralsnog mee akkoord gegaan. Mochten er groepen zijn die toch een andere richting prefereren of een eigen 'rij' willen, dan is de begraafplaatsbeheerder bereid hierover in gesprek te gaan.¹⁸⁹

Afbeelding 2. Bovenin (tweede hoek rechts) ligt het tweede islamitische grafvak waar ruimte is voor driehonderd graven.

Foto 12. Eerste islamitische grafvak begraafplaats Zuylen.
Foto genomen op 29 juni 2012.

Foto 13. Tweede islamitische grafvak, waar reeds dertig personen zijn begraven.

Foto 14. Pijl richting kibla in pad voor tweede islamitisch grafvak.
Foto's van 29 juni 2012.

Oosterhout

In Oosterhout is bij de begraafplaats Leijsenakkers (aan de Veerseweg) in 2009 een islamitisch grafvak opgeleverd. Een jaar daarvoor heeft de beheerder Stichting Begraafplaatsen Oosterhout een stuk grond bijgekocht, grenzend aan de bestaande begraafplaats.

Vier jaar geleden zijn door de stichting gesprekken gevoerd over een islamitisch grafvak met lokale PvdA-fractieleden, een vertegenwoordiger van de Marokkaanse moskee en een vertegenwoordiger van de Turkse moskee.

In de vergadering werd aangegeven dat er behoefte was onder moslims om in Oosterhout begraven te worden, zo blijkt uit de gespreksnotitie van 9 april 2008. Met name de jongere generaties Turken, Marokkanen en asielzoekers zouden zich in Nederland willen of moeten laten begraven en kinderen of vroeggeboortes komen meestal al op een Nederlandse begraafplaats te liggen.¹⁹⁰

Uiteindelijk is gekozen voor een aparte grafakker voor moslims op de uitbreiding van de begraafplaats. Er is momenteel ruimte voor 150 graven. Tot op heden is er één persoon begraven, een vrouw uit Afghanistan (foto 15). Tevens ligt er op het algemene kindervak een islamitisch kindergraf (foto 17).

Hoewel de kibla-ligging in 2009 met een Turkse en Marokkaanse imam is bepaald, is er volgens de beheerder wel veel mogelijk qua invulling van het grafvak. Mocht een groep de voorkeur hebben voor een eigen 'rij' of 'hoek', dan kan hier overleg over worden gevoerd.¹⁹¹

Afbeelding 3. Ontwerp islamitisch grafvak begraafplaats Leijsenakkers in Oosterhout.

Foto 15. Overzicht islamitisch grafvak begraafplaats Leijsenakkers. Rechts achterin eerste graf.
Foto van 13 juli 2012.

¹⁹⁰ De gespreksnotitie is verkregen tijdens een interview met de beheerder van begraafplaats Leijsenakkers op 13 juli 2012.

¹⁹¹ Deze informatie is verkregen in een interview met de beheerder van begraafplaats Leijsenakkers op 13 juli 2012.

Foto 16. Ingang en kraantje islamitisch grafvak begraafplaats Leijzenakkers.

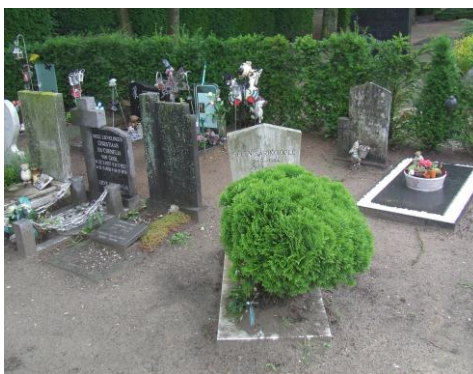

Foto 17. Islamitisch kindergraf op grafvak voor kinderen op de begraafplaats Leijzenakkers.

Oudenbosch

De algemene begraafplaats in Oudenbosch (gemeente Halderberge) is in 2011 aan de Strijmondlaan uitgebreid met meer dan 730 graven, waarvan meer dan 230 voor moslims zijn bedoeld. Sinds de jaren negentig werd in Oudenbosch om een islamitisch grafvak gevraagd door de lokale moslingemeenschap. Momenteel ligt er nog niemand begraven.

**Foto 18. Islamitisch grafvak op de algemene begraafplaats in Oudenbosch.
Foto van 25 juli 2012.**

Het grafvak (foto 18) is in overleg met de lokale moslingemeenschap ontworpen.

De uitbreiding ligt aan de rand van de begraafplaats en het islamitische deel is van de rest afgescheiden met een pad.

Volgens de gemeente Halderberge is er geen overlegorgaan opgericht voor het beheer van het grafvak.

De gemeente zou dit wel handig vinden, voor het doorgeven van aflopende grafrechten bijvoorbeeld. Begravenissen kunnen voor 36 uur plaatsvinden. Er is geen wasruimte bij de begraafplaats.¹⁹²

Roosendaal

Op de begraafplaats Zegestede in Roosendaal is de F-cirkel aangewezen als islamitisch grafvak. Deze cirkel is bij de aanleg van de begraafplaats eind jaren zeventig voor moslims gereserveerd. De eerste moslim is hier in 1986 begraven. Inmiddels zijn er zo'n honderd graven uitgegeven. Hiermee is slechts een klein gedeelte van het grafvak gevuld want er is plek voor circa 420 graven.

Het grafvak is van de rest van de begraafplaats afgescheiden door een heg en het veld is gemarkeerd met een bordje (foto 19). Op het vak staat een paal in de kibla-richting, zodat de graven in die richting kunnen worden gedolven. Deze richting is bij de aanleg van het vak door een imam bepaald. Bij de begraafplaats is geen mortuarium of wasruimte aanwezig. Wel staat er een kraantje op het vak voor de bezoekers.

¹⁹² Frank Timmers, "Honderden nieuwe graven op kerkhof," *BN De Stem*, 18 maart, 2011.

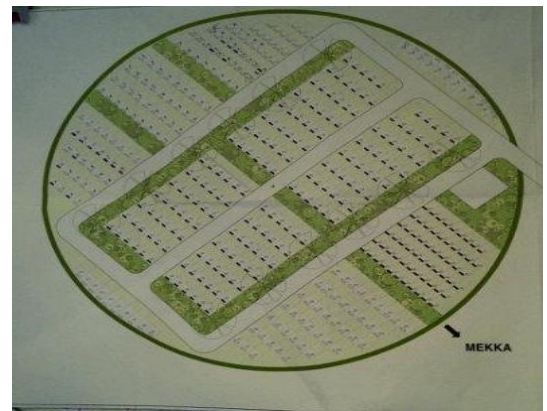
Tevens is informatie verkregen in een telefoongesprek met de gemeente Halderberge op 8 augustus 2012.

Sinds 2007 beheert de Stichting Crematoria en Begraafplaatsen Zoom- en Zegestede de begraafplaats en ook het grafvak. Hiervoor stond de begraafplaats onder het beheer van de gemeente Roosendaal.

Volgens de begraafplaatsbeheerder kan een uitvaart voor 36 uur plaatsvinden als de nabestaanden de ontheffing hiervoor hebben aangevraagd.

Meestal komt een verzoek voor een uitvaart via een uitvaartondernemer binnen.

Voor vroeggeboortes tot 24 weken hoeft er geen ontheffing te worden aangevraagd en kan de begraafplaatsbeheerder direct worden benaderd voor een snelle begrafenis.

Afbeelding 4. Ontwerp islamitische grafcirkel begraafplaats Zegestede in Roosendaal.

Voor islamitische graven geldt hetzelfde reglement als voor de andere grafcirkels, maar moslims zijn vrij om hier hun eigen voorschriften in te passen. Zo is een grafmonument niet verplicht en kan een lichaam zonder kist worden begraven.

Hoewel het niet mogelijk is een graf te kopen, kunnen de grafrechten van een particulier graf steeds met tien jaar worden verlengd. Na het aflopen van de grafrechten waarschuwt de beheerder de familie en wordt dit op de begraafplaats aangekondigd. Na verloop van tijd wordt het grafmonument (indien aanwezig) verwijderd. Maar de resten worden pas geruimd en in een verzamelgraf gelegd wanneer het vak vol is - en dit zal nog lang duren volgens de beheerder.

Er worden geen vaste overlegmomenten gehouden met de lokale moslimgemeenschap. Omdat na het verlopen van grafrechten de familie soms lastig te bereiken is, en de begraafplaats nauwelijks wordt bezocht, zou de begraafplaatsbeheerder wel graag met moslims uit de regio overleggen. Zo zou er kunnen worden overlegd over het beheer en de graven waar niet meer voor wordt betaald.¹⁹³

Foto 19. Bord bij ingang islamitische grafcirkel op begraafplaats Zegestede in Roosendaal.

Foto 20. Overzicht islamitische grafcirkel op begraafplaats Zegestede. Foto's van 23 juli 2012.

¹⁹³ Een deel van de informatie is telefonisch en per e-mail verkregen van de Stichting Crematoria en Begraafplaatsen Zoom- en Zegestede. En een deel is verkregen in een interview met de begraafplaatsbeheerder op 31 juli 2012 bij de begraafplaats in Roosendaal. De foto's zijn gemaakt tijdens een bezoek op 23 juli 2012. De beheerder gaf aan dat bij enkele (kinder)graven voor een 'algemeen graf' is gekozen waarbij verlenging niet mogelijk is. Omdat hij weet dat moslims hun doden niet willen verplaatsen, zou hij hier graag over in gesprek gaan. Hij meent dat wanneer er bewust wordt gekozen voor een algemeen (goedkoper) graf dit niet altijd automatisch omgezet kan worden, maar wanneer mensen echt niet wisten wat een algemeen graf inhield, de begraafplaats wel over de grafrechten in gesprek zou willen gaan. De beheerder gaf in het interview aan dat hij het jammer vindt dat er weinig overleg plaatsvindt omdat hij graag dit soort zaken zou bespreken.

Initiatief

De islamitische grafakkers in West-Brabant zijn aangelegd naar aanleiding van individuele verzoeken, gesprekken met moskeebesturen in de regio en de verwachting dat de regionale moslingemeenschap zich in West-Brabant zou willen laten begraven. Bij de aanleg is er meestal (enkele keren) overleg gevoerd met de lokale moslingemeenschap. Voor het huidige beheer zijn echter geen overlegmomenten afgesproken. Alleen in Bergen op Zoom was het voor de moslingemeenschap mogelijk het stuk grond te kopen en zelf het beheer uit te voeren – maar dit is wegens financiële redenen niet gelukt.

Meestal kan een lichaam voor 36 uur worden begraven – alleen niet op zondag. De beheerders geven aan dat er qua vormgeving van de islamitische uitvaartvoorschriften ‘erg veel mogelijk is’ op de bestaande grafakkers. Hoewel het op de begraafplaatsen mogelijk is om twee personen in een graf te begraven, geldt voor de islamitische grafakkers dat er meestal maar één lichaam in een graf ligt.

Qua grafrechten gelden op de islamitische grafvakken dezelfde regels als op de rest van de begraafplaats, er kunnen geen graven worden gekocht. ‘Eeuwige’ grafrust kan zo niet meteen worden verzekerd.

Wel geven de begraafplaatsbeheerders aan actief achter de houder van de grafrechten aan te gaan bij het verlopen van de grafrechten en indien nodig moskeebesturen te waarschuwen. Verlenging van de grafrechten is immers wel mogelijk.

Wanneer de grafrechten zijn verlopen, wordt eerst de grafbedekking verwijderd. Het ruimen gebeurt in principe pas na jaren wanneer er geen plek meer over is op de grafakker. Tot nu toe zijn nog geen islamitische graven geruimd.

Verder benadrukken de beheerders dat zij openstaan voor centraal overleg, maar dat zij met zoveel groepen mensen te maken hebben dat het initiatief vanuit de moslingemeenschap moet komen. Tot nu toe zijn dit soort verzoeken nog niet binnengekomen.

Hoe de regionale moslingemeenschap tegen de huidige begraaffaciliteiten aankijkt, en wat de wensen zijn qua begraven in de regio, wordt in de volgende paragraaf behandeld.¹⁹⁴

¹⁹⁴ Zie voor een overzicht van de islamitische grafvakken en de regelingen voor de graven bijlage 4.

4.3. Verkenning van de (resterende) behoefte onder moslims in West-Brabant aan islamitische uitvaartfaciliteiten

In voorgaande paragrafen is beschreven hoe moslims sinds hun komst in Nederland hun doodsrituelen en uitvaartvoorschriften in Nederland hebben vormgegeven en welke mogelijkheden hiervoor zijn ontwikkeld en gebruikt in West-Brabant.

Deze paragraaf staat in het teken van de uitkomsten van het empirisch onderzoek naar de kennis van en behoefte aan islamitische begraaffaciliteiten in West-Brabant. De resultaten uit de discussiebijeenkomsten en de kwalitatieve gestructureerde interviews met Turkse, Marokkaanse en Nederlandse moslims in Breda en Roosendaal worden als eerste behandeld.

Omdat Breda en Roosendaal als ‘focusgebieden’ zijn gekozen om de wensen van moslims uit het gebied West-Brabant in kaart te brengen, worden de resultaten uit het empirisch onderzoek uit beide steden samengevoegd.

Hierbij worden de resultaten onderverdeeld in de onderwerpen ‘voorbereiding begrafenis’, de ‘islamitische begraaffaciliteiten in Nederland en West-Brabant’, de ‘behoefte aan islamitische begraaffaciliteiten’ en de ‘vormgeving van islamitische begraaffaciliteiten’. Daarnaast worden de gesprekken met vertegenwoordigers van de regionale moslingemeenschap in dit kader verwerkt.¹⁹⁵

Interviews en bijeenkomsten

Tussen eind juni 2012 en eind juli 2012 zijn twee discussiebijeenkomsten georganiseerd en zijn 23 gestructureerde interviews gehouden in Breda en Roosendaal.¹⁹⁶ De discussiebijeenkomst voor mannen heeft plaatsgevonden bij de Islamitische Vereniging Roosendaal. Voor vrouwen is de discussiebijeenkomst gehouden bij een bestuurslid van de moskee. In tabel 1 zijn de kenmerken van de deelnemers aan de discussiebijeenkomst weergegeven:

Tabel 1. Overzicht kenmerken respondenten discussiebijeenkomsten

Categorie:	Gemiddelde leeftijd	Opleidingsniveau				Geboorteland	
		Middelbare school	Mbo	Hbo	WO	Nederland	Marokko
Mannen	39 jaar (22-48)		2	1	2	2	3
Categorie:	Gemiddelde leeftijd	Opleidingsniveau				Geboorteland	
		Middelbare school	Mbo	Hbo	WO	Nederland	Marokko
Vrouwen	36 jaar (24-45)		2	2	1	4 (1 België)	1 (al na 2 weken in Nederland)

¹⁹⁵ Zie voor een overzicht van de interviews en contactpersonen (geanonimiseerd) bijlage 1. De topiclijsten voor de discussiebijeenkomsten en de vragenlijsten voor de interviews zijn te vinden onder bijlage 2.

¹⁹⁶ Zie voor uitleg over de planning van de interviews en de werving van de respondenten hoofdstuk 1, ‘onderzoeksopzet’.

In Breda is een deel van de Marokkaanse en Nederlandse respondenten geïnterviewd in de Marokkaanse moskee Arrahman. Verder zijn de Marokkaanse en Turkse respondenten onder meer op straat en in het mkb geïnterviewd.

In Roosendaal zijn in de Islamitische Vereniging Roosendaal Marokkaanse mannen geïnterviewd. Marokkaanse vrouwen zijn thuis bij een bestuurslid van deze moskee geïnterviewd. De Turkse respondenten zijn via het Turks Islamitisch Comité Roosendaal benaderd en thuis of op openbare gelegenheden in de stad geïnterviewd.

In de interviews is de respondenten gevraagd naar persoonlijke kenmerken zoals land van herkomst, het geboorteland van de ouders, de leeftijd, de burgerlijke staat en het opleidingsniveau. Een overzicht van de kenmerken van de respondenten is hieronder in tabel 2 schematisch weergegeven:

Tabel 2. Overzicht kenmerken respondenten interviews

Categorie: Marokkaans	Gemiddelde leeftijd	Opleidingsniveau				Geboorteland		Burgerlijke staat	
		Middelbare school	Mbo	Hbo	WO	Nederland	Marokko	Gehuwd	Ongehuwd
Mannen	29 jaar (15-44)	1	2	2	2	3	4 (1 persoon na 2 weken in Nederland)	3 (alle drie kinderen)	4
Vrouwen	25 jaar (19-43)		1	2	1	4		2 (allebei kinderen)	2
Categorie: Turks	Gemiddelde leeftijd	Opleidingsniveau				Geboorteland		Burgerlijke staat	
		Middelbare school	Mbo	Hbo	WO	Nederland	Turkije	Gehuwd	Ongehuwd
Mannen	32 jaar (18-51)	1	2	1		2	2 (1 persoon na 1 jaar in Nederland)	2 (allebei kinderen)	2
Vrouwen	28 jaar (21-42)		3	1	1	4	1	2 (allebei kinderen)	3
Categorie: Nederlands	Gemiddelde leeftijd	Opleidingsniveau				Geboorteland		Burgerlijke staat	
		Middelbare school	Mbo	Hbo	WO	Nederland	elders	Gehuwd	Ongehuwd
Mannen	38 jaar		1				1 (adoptie Nederland)	1 (zonder kinderen)	
Vrouwen	30 jaar (17-44)	1 (5 vwo)	1			2		1 (met kinderen)	1

Verwerking gegevens

Op de twee discussiebijeenkomsten is een groepsgesprek gevoerd aan de hand van de volgende onderwerpen: (1) behoefte aan islamitische begraafplaatsen in West-Brabant; (2) voorbereidingen op de begrafenis; (3) vormgeving van een islamitische begraafplaats; (4) onzekerheden met betrekking tot een begrafenis Nederland; (5) voorwaarden voor een islamitische begraafplaats; (6) voor- en nadelen van begraven worden in Nederland; (7) taken van instanties; en (8) kennis van begraafplaatsen Nederland.

Van de bijeenkomsten zijn twee verslagen gemaakt. Uit deze verslagen zijn citaten gehaald die exemplarisch zijn voor uitkomsten uit de kwalitatieve interviews of opvallende uitkomsten uit het literatuuronderzoek.¹⁹⁷

De 23 diepte-interviews zijn afgenomen met behulp van een vragenlijst. Vervolgens zijn de vragenlijsten uitgewerkt.¹⁹⁸ Op basis van de uitwerkingen zijn zeven 'topics' geselecteerd waar de antwoorden onder vielen: (1) voorbereiding begrafenis; (2) islamitische begraafplaatsen in Nederland/West-Brabant; (3) behoefte aan islamitische begraafplaatsen; (4) eigen islamitische begraafplaats/grafvak in Nederland; (5) instanties en taken; (6) informatievoorziening; en (7) eigen wens respondenten.

¹⁹⁷ Verslagen van de discussiebijeenkomsten staan onder bijlage 9.

¹⁹⁸ De uitgewerkte vragenlijsten zijn te vinden onder bijlage 10.

Antwoorden van respondenten zijn in een analyseschema onder deze topics geplaatst. Vanuit het analyseschema konden vervolgens conclusies worden getrokken over het totaal aantal antwoorden betreffende deze onderwerpen.¹⁹⁹

De interviews met de bestuursleden van de moskeeën, de vertegenwoordigers, zijn afgenomen met behulp van een topiclijst met de volgende onderwerpen: (1) sterven en de dood (stervensproces, rituele wassing, wikkelen van de lijkwade); (2) begraven (waarom, begrafenisfondsen, land waar begraven plaatsvindt, grafconstructie en de teraardebestelling, grafkist, vrouwen en kinderen); (3) begraaffaciliteiten (aanbod en vraag); en (4) concluderend (aanpassingen rituelen, toekomstige uitvoering).

Uit de uitgewerkte interviews zijn opvallende opmerkingen gehaald. Deze zijn ter verduidelijking van de uitkomsten uit de kwalitatieve interviews in de lopende tekst met de resultaten verwerkt.²⁰⁰

Voorbereiding begrafenis

Aan de respondenten is gevraagd of er in het gezin wel eens wordt gesproken over de begrafenis. Bij de meeste respondenten (ja: **39%**, soms: **30%**) was dit het geval. Meestal komt het onderwerp 'begraven' ter sprake naar aanleiding van een overlijdensgeval in de familie of kennissenkring, volgens de respondenten.

De jongere respondenten (tweede generatie) gaven aan nog niet zo met hun begrafenis bezig te zijn. Oudere respondenten (eerste generatie) benadrukten dat zij hier ook niet over nadachten omdat de regelingen al waren getroffen.

Uitvaartfondsen

Bij vrijwel alle Turkse en Marokkaanse respondenten was het gezin 'verzekerd' bij een Marokkaanse bank of Turkse instelling voor de uitvaart. De respondenten noemden de verzekering en repatriëring een 'automatisme' dat in het geval van Marokkanen bij een huwelijk en in het geval van Turken op het 21^e levensjaar wordt geregeld.

Bij een discussiebijeenkomst voor mannen vertelde een 22-jarige Marokkaanse man: "Iedereen van ons heeft een verzekering. Als je overlijdt, belt je familie de verzekering en alles wordt geregeld." Met de stelling dat begraven worden in het land van herkomst 'makkelijker is dan in Nederland', was **70%** van de respondenten het 'eens'.

Islamitische begraaffaciliteiten in Nederland en West-Brabant

In de vragenlijst zijn vragen over de islamitische begraaffaciliteiten in Nederland en West-Brabant opgenomen.

Bekendheid

Het merendeel van de respondenten (**69%**) gaf aan wel eens van islamitische begraafgelegenheden in Nederland en/of West-Brabant te hebben gehoord. Op de vraag of de respondenten locaties kenden waar deze faciliteiten aanwezig waren, werd in Breda door **negen** respondenten de begraafplaats Zuylen genoemd. In Roosendaal werden de begraafplaatsen in Roosendaal (**4** keer) en Bergen op Zoom (**2** keer) genoemd. Deze plaatsen kwamen ook ter sprake in de discussiebijeenkomsten. Slechts **13%** van de respondenten gaf aan ooit op zo'n grafvak te zijn geweest. De mening over de begraaffaciliteiten was verdeeld. Van wie de grafvakken niet had gezien, reageerde **35%** positief, **15%** negatief, **35%** neutraal en **15%** verbaasd op de mededeling dat er islamitische grafvakken in West-Brabant zijn.

Onzekerheden

In de interviews en in de discussiebijeenkomsten kwam naar voren dat de respondenten niet zeker wisten of de islamitische grafvakken aan de islamitische voorschriften voldeden en of de rituele voorschriften wel in Nederland zouden kunnen worden uitgevoerd.

¹⁹⁹ Zie voor het analyseschema bijlage 5.

²⁰⁰ De interviews zijn te lezen onder bijlage 7 (interviews 2012) en bijlage 9 (interviews 2011).

Op de stelling ‘volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd’ uitte **60%** dit te denken en **21%** hierover te twijfelen. Met name over de handhaving van de eeuwige grafrust, het respect voor het lichaam en het respect voor de islamitische uitvaartrituelen waren de respondenten onzeker.

Meer dan **90%** gaf aan niet op de hoogte te zijn van begraafmogelijkheden en –wetgeving in Nederland. Volgens **83%** van de respondenten wordt er nauwelijks over het onderwerp gesproken in de moskee. Over de grafrechten in Nederland gaan ‘wilde verhalen’ rond, werd door verschillende respondenten en in de discussiebijeenkomsten opgemerkt.

De overgrote meerderheid noemde dat in Nederland het stoffelijk overschot na tien jaar of twintig jaar wordt geruimd. “Het kan worden opgegraven en herbegraven in een put”, zei een participant in de discussiebijeenkomst met Marokkaanse mannen.²⁰¹

Een andere participant merkte op dat de Nederlandse omgang met de dood zo commercieel en zakelijk is dat hij bang was dat een lichaam zou worden geruimd ‘als er wat op de grond te verdienen valt’.

Voor moslims is het begraven van de medemens een collectieve plicht, maar mag dit niet winstgevend zijn.²⁰² Sommigen vreesden er zelfs voor dat de resten na verloop van tijd zouden worden verbrand.

Een Marokkaanse respondent noemde dat Nederlanders wel respectvol met een lichaam omgaan, maar ‘anders respectvol’ dan moslims zouden doen omdat Nederlanders denken dat de dode het ‘toch niet meer merkt’. Moslims gaan wel uit van een bewustzijn na de dood.

Het wantrouwen jegens de Nederlandse omgang met islamitische uitvaartvoorschriften komt ook wel voort uit zorgen over een rechts politiek klimaat. Een participant in de discussiebijeenkomst voor Marokkaanse mannen noemde dat het ritueel slachten al ter discussie stond, dus dat hij dacht dat Nederlanders weinig begrip zouden hebben voor islamitische uitvaartvoorschriften. Twee Turkse respondenten vreesden zelfs dat islamitische graven op openbare begraafplaatsen beklad en geschonden zouden worden.

Behoeft islamitische begraaffaciliteiten

Eigen wens respondenten

-**22%** van de respondenten gaf aan zeker voor een begrafenis in Nederland, indien mogelijk in West-Brabant, te kiezen. Hiervan was **40%** van Nederlandse afkomst en gaf dit dan ook als voornaamste reden voor de keuze op. Verder werd als motivatie genoemd dat het een islamitisch voorschrift is om begraven te worden in het land waar je leeft en dat de meeste familie in Nederland woont.

Een bestuurslid van de Marokkaanse moskee Arrahman in Breda gaf aan dat moslims in Nederland zich beter hier kunnen laten begraven omdat de begrafenis dan sneller plaatsvindt dan bij repatriëring. De voorzitter van de (Marokkaanse) Islamitische Vereniging Roosendaal stelde dat moslims tijdens hun leven deel uitmaken van de Nederlandse samenleving en dit na hun dood ook zouden moeten kunnen doen.

-**43%** van de respondenten antwoordde niet voor een begrafenis in Nederland te kiezen maar voor een graf in het land van herkomst. Deze keuze werd beïnvloed door de familie die in het land van herkomst woont en is begraven (**70%**), de reeds afgesloten uitvaartverzekering (**10%**) en de speciale band met het land van herkomst (**60%**).

De sterke band met het land van herkomst betekent echter niet dat de band met Nederland ontbreekt. Met de stelling ‘ik heb geen binding met Nederland, daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden’, was maar **13%** van de respondenten het eens. In de discussiebijeenkomst met Marokkaanse mannen werd genoemd dat de meeste Marokkanen in Nederland een ‘dubbele identiteit’ hebben.

²⁰¹ Deze geruchten zijn waarschijnlijk ontstaan na gevallen waarbij nabestaanden niet op de hoogte waren van de Nederlandse grafrechten en de verschillen tussen een algemeen graf, dat niet kan worden verlengd, en een particulier graf, dat wel kan worden verlengd.

²⁰² Gerdien Jonker, “De groei van moslimpercelen op openbare begraafplaatsen in Europa,” http://www.manavzw.be/dossiers/Islamitische_eredienst/De_groei_van_moslimpercelen_op_openbare_begraafplaatsen_in_Europa.

-35% van de respondenten zou overwegen om in Nederland begraven te worden. Als belangrijkste reden hiervoor werd genoemd dat het voor de familie (en andere bekenden) in Nederland praktischer is dat de begrafenis in Nederland plaatsvindt en het graf in Nederland ligt.

Ook dachten deze respondenten dat hun kinderen en kleinkinderen in Nederland zouden worden begraven, waardoor zij dit zelf ook prefereerden. Deze reden werd vooral aangedragen door twintigers en dertigers met kleine kinderen.

Een 22-jarige Marokkaanse respondent, net vader, motiveerde zijn keuze als volgt: “Ik heb niet de illusie dat mijn kinderen later vaak naar Marokko zullen gaan om mijn graf te bezoeken en te onderhouden. Voor hen is het beter dat ik hier kom te liggen.”

Verwachting algemeen

-Slechts **9%** stelde dat er geen behoefte was en zou ontstaan aan islamitische begraaffaciliteiten in Nederland en West-Brabant.

-Bijna **57%** verwachtte dat latere generaties moslims zich in Nederland laten begraven. Ook wees **48%** van de respondenten op groepen moslims die zich wel in Nederland moeten laten begraven, zoals bekeerlingen en vluchtelingen.

-Zo’n **65%** stelde dat begraven in West-Brabant (voor latere generaties) als voordeel had dat de familie dichtbij woont en sneller het graf kan bezoeken.

-**35%** meende dat moslims zich in de regio zouden laten begraven als er meer islamitische begraaffaciliteiten zouden zijn.

Wie verwachtte dat latere generaties zich meer of alleen op Nederland zouden richten en zich hier ook zo willen laten begraven, zag dit als een teken van *integratie*. Tegelijkertijd werden islamitische begraafplaatsen in Nederland als *erkenning* van de moslimgemeenschap in Nederland gezien.

Vormgeving islamitische begraaffaciliteiten

Aan de respondenten is gevraagd waar een islamitische begraaffaciliteit aan moet voldoen. De volgende punten kwamen naar voren:

(1) eeuwige grafkrans; (2) het lichaam moet richting de kibla liggen; (3) er mogen alleen moslims op de begraafplaats liggen; (4) een lichaam moet snel en zonder kist worden begraven; en (5) de begraafplaats moet rustig, netjes en toegankelijk zijn.

Daarnaast werden de volgende punten enkele keren genoemd: (6) er mag maar één persoon in een graf liggen; (7) het grafvak moet herkenbaar islamitisch zijn; en (8) de grafbedekking moet ‘sober’ zijn.

Wat men onder ‘sober’ verstaat, wordt hiermee echter niet duidelijk. Immers noemden respondenten ook dat de begraafplaats ‘goed onderhouden’ en ‘mooi’ zou moeten zijn.

Het bestuurslid van de Marokkaanse moskee Arrahman in Breda legt uit dat grafbedekking niet ‘overdadig’ mag zijn omdat hiermee de sociaal-economische achtergrond van de overledene wordt prijsgegeven, terwijl in de islam moslims ‘gelijk’ moeten zijn.

Instanties en taken

Islamitische organisaties, moskeeën en koepelorganisaties, zouden het initiatief moeten nemen in het onderzoeken en aankaarten van de mogelijkheden voor islamitisch begraven in Nederland, volgens bijna **90%** van de respondenten.

Volgens de respondenten zijn islamitische organisaties op de hoogte van de religieuze voorschriften, representeren zij de achterban en zouden zij de Nederlandse overheid op de noodzaak voor islamitische uitvaartfaciliteiten moeten wijzen. De respondenten benadrukten dat *overleg* het sleutelwoord is in dit proces; islamitische organisaties zouden nauw moeten samenwerken met Nederlandse gemeenten.

De moskeebestuursleden gaven aan dat zij het ook als hun taak zagen om islamitische begraaffaciliteiten in de regio te realiseren en de overheid hierover te informeren.

Informatie

Volgens een Turkse respondent heeft het geen enkele zin voor islamitische organisaties om zich met islamitisch begraven in de regio bezig te houden zonder een goede informatievoorziening. Immers “kennen moslims de mogelijkheden nu ook niet en hanteren zij daarom manieren die zij wel kennen, zoals repatriëring”.

Een derde van de respondenten gaf aan dat de moskee moslims in de regio zou moeten informeren over islamitische begraafplaatsen in de regio. Hiervoor zouden informatiebijeenkomsten kunnen worden ingezet of brochures worden uitgegeven. **78%** zou (overwegen om) zelf actief op zoek (te) gaan naar informatie over islamitisch begraven in de regio. Het internet zou hier vooral voor worden geraadpleegd.

Diversiteit

Omdat het onderzoek gericht was op soennitische moslims en op de grootste groepen moslims in de regio (Turken en Marokkanen) is afgestemd, is in het empirisch onderzoek weinig aandacht aan het pluralistische karakter van islamitische uitvaartwensen besteed. Wel is het onderwerp tijdens de discussiebijeenkomsten en in gesprekken met islamitische vertegenwoordigers aangekaart.

De moskeebestuurders gaven aan dat het lastig is voor verschillende islamitische organisaties om samen te werken. Zij betreurden dat het voorkomt dat moslims met verschillende geografisch-culturele en religieuze achtergronden in Nederland soms niet bij elkaar begraven kunnen of willen worden.

Volgens de bestuurders zou de dood moslims ‘vanuit de gemeenschappelijke basis’ bij elkaar moeten brengen. Voor de inrichting van een islamitische begraafplaats verwachtten de bestuurders dat er vanuit die gemeenschappelijke basis - de islamitische voorschriften - wel een algemeen geaccepteerde richtlijn opgesteld zou kunnen worden.

De participanten in de discussiebijeenkomsten benadrukten dat er ruimte moest en kon zijn voor individuele vormgeving van het grafvak, binnen de richtlijnen van de islamitische voorschriften.

Hoofdstuk 5- Conclusie

‘Is er onder soennitische moslims behoefte aan islamitische begraaffaciliteiten in West-Brabant en zo ja, waar bestaat deze vraag dan uit?’. Dat is de hoofdvraag van dit onderzoek. De vraag, ingediend door de Werkgroep Islamitische Begraafplaatsen Brabant, komt voort uit de collectieve plicht (*fard al-kifâya*) van moslims om hun doden te begraven. Onder deze verplichting valt verder de rituele wassing van de overledene (*ghusl al-mayyit*), het wikkelen van de lijkwade (*kafan*) en het uitvoeren van het begrafenisgebed (*salat al-janâza*).²⁰³

Om de doodsrituelen op de juiste manier uit te voeren, zijn geschikte faciliteiten nodig. Het uitvoeren van de collectieve plichten dient immers volgens islamitische voorschriften te gebeuren om de heiligheid (*hurma*) en de waardigheid (*karâma*) van het lichaam te behouden.

Onder soennitische moslims is behoefte aan islamitische begraaffaciliteiten in West-Brabant. Hierbij dient onderscheid te worden gemaakt tussen een *directe* vraag en een *toekomstige* vraag. Waar de behoefte uit voortkomt en wat de vraag inhoudt, hangt samen met *praktische*, *religieuze* en *emotionele* motivaties.

In dit laatste hoofdstuk zal de behoefte en de inhoud van de vraag worden toegelicht en zal dit worden verbonden aan de huidige mogelijkheden en de resterende uitdagingen.

Vraag

Directe vraag

Uit het empirisch onderzoek in West-Brabant blijkt dat **22%** van de respondenten zich zeker in West-Brabant zou laten begraven. Bijna de helft van de respondenten wijst hierbij op de behoefte van groepen moslims, zoals bekeerlingen en vluchtelingen, die zich wel in Nederland moeten laten begraven. Deze directe vraag komt zo voort uit praktische overwegingen.

De Nederlandse moslimgemeenschap is nog jong met een gemiddelde leeftijd van 25 jaar en een kleine groep van 11.000 moslims boven de 65 jaar.²⁰⁴ Momenteel worden jaarlijks maar circa duizend moslims in Nederland ter aarde besteld. Dit aantal bestaat voornamelijk uit vroeggeboortes, Surinaamse moslims, Nederlandse moslims en islamitische vluchtelingen uit bijvoorbeeld Afghanistan en Somalië.

Van de Turkse en Marokkaanse moslims die in Nederland overlijden, wordt momenteel meer dan **90%** gerepatriëerd. Zo’n **43%** van de respondenten in dit empirisch onderzoek kiest voor een begrafenis in het land van herkomst. Deze respondenten geven aan een sterke band met het land van herkomst te hebben en bij de keuze voor het land van herkomst uit te gaan van hun gevoel. Ze verwachten dat hun graf in het land van herkomst sneller wordt bezocht door familie en menen dat hun ziel meer ‘rust’ krijgt in een islamitische omgeving. Daarnaast is het een praktische overweging omdat het bij Turken en Marokkanen in Nederland gebruikelijk is een gezin te verzekeren voor repatriëring.

Soortgelijke uitkomsten komen ook naar voren in het onderzoek van Dessing (2001) naar veranderende overgangsrituelen van moslims in Nederland en verkennende onderzoeken naar de uitvaartwensen van moslims in bijvoorbeeld Zwolle (2009).²⁰⁵

De uitvaartfondsen waarmee de repatriëringen worden gedekt, zijn een voorbeeld van de institutionalisering van islamitische uitvaartvoorschriften in de Nederlandse samenleving. Voor de uitvaart van Turken en Marokkanen in Nederland is de afgelopen vijftig jaar een infrastructuur ontwikkeld waarmee elk aspect van de uitvaart wordt gedekt.

²⁰³ Van Bommel, “Rouwgebruiken bij moslims,” 110; Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 144; Beck and Wiegers, *Muslims in een westerse samenleving*, 175.

²⁰⁴ Van Herten, “Het aantal islamieten in Nederland,” 35-40.

²⁰⁵ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 180; Willighagen, *Islamitisch begraven*, 5.

Moskeeorganisaties in Nederland hebben de verantwoordelijkheid voor de collectieve plichten voor de begrafenis op zich genomen, zoals dodenwassing en het wikkelen van de lijkwade; gespecialiseerde uitvaartondernemers worden ingezet voor het vervoer van het lichaam naar het vliegveld en in de landen van herkomst staat een rouwwagen te wachten om het lichaam naar de begraafplaats te brengen. Deze procedure is algemeen bekend bij Turken en Marokkanen in Nederland en neemt veel werk uit handen van de betrokkenen.

Toekomstige vraag

De 35% van de respondenten die een begrafenis in Nederland overweegt, geeft aan dat het voor hun gezin juist makkelijker zou zijn om in Nederland de graven te bezoeken. Deze jonge groep respondenten is in Nederland geboren en heeft hier een gezin en een sociaal leven, waardoor een begrafenis in Nederland als een logisch gevolg wordt gezien.

Van alle respondenten verwacht meer dan 90% dan ook dat de behoefte aan islamitische begraaffaciliteiten in West-Brabant zal toenemen onder latere generaties door de ‘andere’ band met Nederland.

Zo wordt aangegeven dat de eerste generatie sowieso teruggaat naar hun ‘thuisland’, dat de tweede generatie in een ‘tussenfase’ zit met een ‘dubbele identiteit’ en dat voor de derde, vierde en vijfde generatie Nederland het ‘thuisland’ is. Deze tendens is ook zichtbaar in het *Jaarrapport Integratie 2010* van het CBS waaruit blijkt dat latere generaties vaker aangeven zich ‘Nederlands’ te voelen.²⁰⁶

Op de toekomstige vraag wordt met name de afgelopen twintig jaar geanticipeerd door islamitische organisaties, gemeenten en begraafplaatsbeheerders met (de lobby voor en onderzoek naar) het aanleggen van islamitische grafvakken. Nederlandse uitvaartverzekeraars bieden sinds enkele jaren diensten aan voor ‘multiculturele begrafenissen’. Deze mate van institutionalisering zit vooral nog in de ‘verkennende fase’.

Alleen Surinaamse moslims, die hun doden sinds hun komst in Nederland al in Nederland begraven, hebben een ‘volgroeide’ uitvaartinfrastructuur opgezet, met cursussen voor de dodenwassing, eigen ruimtes voor de rituelen, eigen grafakkers en fondsen voor de Nederlandse grafrechten – waar straks verder op wordt ingegaan.

Wensen

Aan de respondenten is gevraagd waar een islamitische begraaffaciliteit aan moet voldoen. De wensen zijn gebaseerd op islamitische voorschriften. De belangrijkste eis van de respondenten is de ‘eeuwige grafurst’. Daarnaast zou een lichaam snel, zonder kist en richting de kibla moeten worden begraven en zouden moslims alleen tussen moslims moeten liggen.

Aanbod West-Brabant

Aan deze uitvaartwensen is in Nederland met de Herzene Wet op de Lijkbezorging 1991 tegemoet gekomen. Op aanvraag mag een begrafenis voor de wettelijke 36uurs-termijn plaatsvinden en lichamen mogen zonder kist worden begraven.²⁰⁷

Om moslims bij elkaar te kunnen begraven, kunnen ‘kerkgenootschappen’ (religieuze groepen als rechtspersoon) een eigen begraafplaats oprichten op basis van art. 37 en art. 38 Wlb. Art. 39 Wlb bepaalt dat tevens een deel van een gemeentelijke begraafplaats voor een kerkgenootschap ter beschikking kan worden gesteld waarbij de gemeente verantwoordelijk blijft voor het beheer.²⁰⁸

West-Brabant telt vijf islamitische grafakkers in Bergen op Zoom, Breda, Oosterhout, Oudenbosch (Halderberge) en Roosendaal. Deze grafvakken staan onder het beheer van niet-islamitische

²⁰⁶ Te Riele and Schmeets, “Sociale samenhang: participatie en vertrouwen,” 169-170.

²⁰⁷ Rijksoverheid, “Wet op de lijkbezorging,” <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/gemeenten/wet-op-de-lijkbezorging>.

²⁰⁸ Harmsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 16-17.

stichtingen. Op deze grafakkers, van de rest van de begraafplaats afgescheiden door een heg en/of pad, is het mogelijk snel en zonder kist te worden begraven.²⁰⁹

Bij de aanleg van de grafakkers is rekening gehouden met de kibla-ligging van de graven. De kibla is in samenspraak met lokale moskeeën bepaald. Moslims zijn op deze begraafplaatsen vrij zelf hun grafbedekking te kiezen.

Omdat de grafbedekking van moslims erg varieert – van sober tot een graf vol grafgiften – en dit onder meer samenhangt met de geografisch-culturele afkomst en islamitische stroming, is er in Bergen op Zoom voor gekozen drie ‘delen’ voor verschillende groepen moslims te realiseren.²¹⁰ Op de andere grafakkers zou dit eventueel mogelijk zijn volgens de begraafplaatsbeheerders.

Tot nu toe zijn er enkel graven uitgegeven waarin één lichaam ligt begraven. Bij de beheerders van de islamitische grafvakken is bekend dat dit een islamitisch gebruik is.

Eeuwige grafrust

De eeuwige grafrust kan op de West-Brabantse grafakkers niet direct worden verzekerd. Er worden geen grafrechten voor onbepaalde tijd uitgegeven. Wel kunnen de grafrechten, die de eerste keer voor tien of twintig jaar worden verstrekt, steeds worden verlengd.

Bij de aanleg van de bestaande islamitische grafakkers in West-Brabant is overleg gevoerd met de lokale moslimgemeenschap. Maar daarna is de communicatie vrijwel stilgevallen. De begraafplaatsbeheerders geven in dit onderzoek aan open te staan voor overleg met de moslimgemeenschap.

Het lijkt hen bijvoorbeeld goed om de moskeeën in de regio te informeren over aflopende grafrechten. Voor dergelijk overleg moet het initiatief vanuit islamitische organisaties komen volgens de beheerders.

Elders in Nederland hebben islamitische organisaties al overeenkomsten met begraafplaatsbeheerders opgesteld waarbij zij worden geïnformeerd over aflopende grafrechten. Daarnaast hebben moskeeën stichtingen opgericht die de grafrechten blijven betalen en zijn er plannen voor speciale fondsen waarbij mensen tijdens hun leven kunnen sparen voor ‘eeuwige grafrust’.²¹¹

In de provincie Noord-Brabant heeft de Stichting Islamitisch Begrafeniswezen (IBW) na lang lobbyen verwezenlijkt dat een paar honderd ‘eeuwige graven’ bij de begraafplaats Oude Landen in Nuenen worden gerealiseerd. Voor een bedrag van 5.200 euro wordt verzekerd dat het graf alleen op het initiatief van de rechthebbende wordt geruimd. De grond waarvoor de grafrechten worden betaald, is eigendom van de gemeente Nuenen en het beheer is de verantwoordelijkheid van een niet-islamitische stichting.

Uit onder meer het onderzoek van Dessing (2001) blijkt dat moslims in Nederland zo verschillende oplossingen hebben bedacht voor het uitvoeren van de collectieve plichten rond de dood. Met de islamitische uitvaartvoorschriften en de rituele praktijk uit de landen van herkomst worden de rituele wassing, het wikkelen van de lijkwade, het begrafenisgebed en de begrafenis zelf door de heterogene moslimgemeenschap op verschillende manieren uitgevoerd in Nederland.

Interactie

Culturen staan immers niet los van de context en vanuit de fluïde culturen ontstaat ritualiteit.²¹² Voor moslims in Nederland is de context een meer individueel vormgegeven en minder geïnstitutionaliseerde geloofsbeleving, waar in de uitvaartcultuur het verlies van nabestaanden centraal staat.

²⁰⁹ Alleen op het islamitisch grafvak in Bergen op Zoom is het wegens praktische redenen niet mogelijk om binnen 36 uur te worden begraven. Wel probeert de begraafplaatsbeheerder de begrafenis zo snel mogelijk te regelen. Daarnaast is het niet mogelijk om op zondag een begrafenis in te plannen.

²¹⁰ Zo is er een ‘Europese’, een ‘Arabische/Afrikaanse’ en een ‘Surinaamse’ hoek op het grafvak gerealiseerd.

²¹¹ Harmsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 44.

²¹² Barnard, “Dynamiek van cultus en cultuur,” 47-49.

Ook onder moslims in Nederland is een trend van een meer individuele religieuze zingeving zichtbaar, zo blijkt uit de studie *Moslim in Nederland* van het Sociaal en Cultureel Planbureau uit 2004. Voor de latere generaties moslims blijkt de islam een grote rol spelen op individueel niveau, maar minder op de participatiedimensie.

Daarnaast is in de westerse wereld de kennis van, de voorbereiding op en de zorg na de dood ‘geprofessionaliseerd’, zoals Ronald L. Grimes in zijn *Deeply into the Bone: Re-inventing Rites of Passage* (2002) stelt. Moslims krijgen in Nederland te maken met een meer ‘medische’ en ‘zakelijke’ kant van de dood, die ook voor moslims tot meer distantiëring en professionalisering van de uitvaartrituelen leidt.

Deze ontwikkelingen resulteren in twee tendensen waarbij enerzijds de islamitische uitvaartrituelen worden vermengd met persoonlijke wensen en uit de religieuze voorschriften de aspecten worden gekozen die de betrokkene aanspreken. En anderzijds de tendens waarbij zoveel mogelijk wordt vastgehouden aan de islamitische voorschriften.

Moslims proberen zo op verschillende manieren de heiligheid en waardigheid van het lichaam te behouden en hun religieuze plichten te vervullen in een niet-islamitische, veranderlijke omgeving. Islamitische uitvaartvoorschriften staan in een interactief proces van onderhandeling, fragmentatie en conflicten. Alleen door de opname van en aanpassing aan omringende culturele elementen kunnen culturele identiteiten blijven voortbestaan in een veranderende situatie.²¹³

Uitdagingen

Hoewel moslims in West-Brabant op de huidige grafakkers veel ruimte krijgen hun religieuze voorschriften uit te voeren en er mogelijkheden zijn om ‘eeuwige grafrust’ te realiseren, lijkt vooral de kennis van de huidige opties en het vertrouwen in Nederlandse beheerders het probleem te zijn voor moslims in West-Brabant.

Het merendeel van de respondenten stelt in het onderzoek nauwelijks op de hoogte te zijn van de begraafmogelijkheden en –wetgeving in Nederland. Meer dan **80%** van de respondenten denkt dat de islamitische uitvaartvoorschriften niet of lastig uit te voeren zijn in Nederland of twijfelt hierover. De respondenten geven aan dat door de rechtse wind die door de Nederlandse politiek en samenleving waait, zij zich beperkt en bedreigd voelen in de uiting van hun geloof. Tevens staat de Nederlandse omgang met het lichaam en de dood soms ver af van hun eigen opvattingen.

Respondenten benadrukken het lastig te vinden om de commerciële en bestuurlijke kenmerken van de Nederlandse uitvaartcultuur te doorgronden, waarin het niet vanzelfsprekend is dat een lichaam eeuwig grafrust krijgt en hier een herhaaldelijke financiële bijdrage van de familie voor wordt gevraagd. Zij zien de betaling van de grafrechten als een ‘last’ voor hun nabestaanden.

De mening van de respondenten over islamitisch begraven in West-Brabant werd gemotiveerd vanuit religieuze redenen maar is gebaseerd op ‘gevoelens’. Een vergelijkbaar resultaat kwam uit het onderzoek van Mexit uit 2004, naar de kennis van en behoefte aan islamitische begraafgelegenheden van moslims in Amsterdam, naar voren.

Voor moslims die zich in de regio moeten laten begraven, voor moslims die dit overwegen en voor latere generaties is het belangrijk deze onzekerheden weg te nemen. Immers is bij de keuze voor een begraafplaats het emotionele aspect zeer belangrijk.

Daarnaast moet ook zeker de praktische kant niet uit het oog worden verloren. De grootste groepen moslims in Nederland, Turken en Marokkanen, zijn vrijwel allemaal verzekerd voor een begrafenis in het land van herkomst. Zo zijn uitvaartwensen al vastgelegd, wordt hier al voor betaald en is de regeling voor repatriëring goed ontwikkeld.

Om ook aan de praktische kant tegemoet te komen, zou moeten worden uitgezocht of begrafenissen in Nederland uit de uitvaartfondsen kunnen worden vergoed. En of er alternatieven in Nederland kunnen worden aangeboden. Pas als de institutionalisering van islamitisch begraven in Nederland is voltooid, kan dit als een echt alternatief fungeren.

²¹³ Tanner, *Theories of Culture*, 38-58.

Hoofdstuk 6- Aanbevelingen

Op basis van de uitkomsten van de interviews en het onderzoek naar de huidige islamitische begraaffaciliteiten in West-Brabant, kan de Werkgroep Islamitische Begraafplaatsen Brabant ervoor kiezen om **(A)** de huidige mogelijkheden te verkennen en te gebruiken (art. 39 Wlb); of **(B)** een nieuwe begraafplaats in islamitisch beheer te realiseren (art. 37 en art. 38 Wlb).

Voor welke optie ook wordt gekozen, de islamitische begraaffaciliteit in West-Brabant zal niet succesvol zijn zonder structureel overleg met het huidige uitvaartwezen, regionale moskeeën en de West-Brabantse moslimgemeenschap. Daarnaast is het belangrijk dat aan de praktische kant van uitvaartwensen tegemoet wordt gekomen met een meer geïnstitutionaliseerde aanpak.

1. Professionalisering: Voor een professionele aanpak (voor zowel **optie A** als **optie B**) verdient het aanbeveling om de organisatiestructuur van de aanvrager overeen te laten komen met de juridische eisen. Zoals in hoofdstuk 4, paragraaf 1 is uitgelegd, kan een religieuze groep zich als ‘kerkgemeenschap’ in de juridische zin profileren door middel van registratie bij de Kamer van Koophandel.

Dit schept niet alleen duidelijkheid voor de overheidsinstanties, het begrafeniswezen en moslims in de regio, maar het geeft ook richting binnen de werkgroep. De taken moeten worden verdeeld en er moeten ‘doelstellingen’ worden geformuleerd.

De dood in Nederland wordt gekenmerkt door een hoge mate van professionalisering en regelgeving. Daarnaast komen er heel wat financiële zaken bij kijken. In Bergen op Zoom is de realisatie van een islamitisch grafvak in eigen beheer niet geslaagd omdat de betrokken partijen de financiering niet rond konden krijgen.

Als voor ervoor wordt gekozen om het beheer van een grafvak zelf uit te voeren (**optie B**), zullen de bestuurlijke en financiële eisen in acht moeten worden genomen en zal de verantwoordelijkheid hiervoor moeten worden gedragen.

2. Informatievoorziening en afspraken: Een niet-islamitische beheerder (**optie A**) hoeft geen probleem te zijn, maar het vertrouwen van moslims in deze beheerder moet worden opgebouwd door een goede informatievoorziening en duidelijke afspraken.

De Nederlandse wetgeving biedt genoeg ruimte voor het naleven van islamitische uitvaartregels maar om de mogelijkheden te benutten, moeten islamitische organisaties zelf oplossingen bedenken. Andere islamitische organisaties in Nederland hebben deze taak al opgepakt met stichtingen voor het betalen van aflopende grafrechten en ideeën voor ‘grafrechtfondsen’.

Van Nederlandse overheden mag wel worden verwacht dat zij hierbij ondersteuning bieden, gezien de groeiende groep moslims in de Nederlandse samenleving. En zoals de respondenten al aangaven, is een geschikte islamitische begraaffaciliteit in Nederland voor hen een teken van *acceptatie* van moslims in de samenleving.

Een voorbeeld hiervan is de onlangs gesloten overeenkomst van Stichting IBW met de gemeente Nuenen. Hoewel het proces in de gemeente Nuenen voor de realisatie van de ‘eeuwige graven’ op de begraafplaats in Oude Landen lang heeft geduurd, zijn de aanvragers en de gemeente uiteindelijk wel tot een overeenstemming gekomen. Dit soort ontwikkelingen kunnen als voorbeeld dienen voor de werkgroep.

Een islamitische beheerder (**optie B**) geeft moslims weliswaar meer vertrouwen dat er rekening wordt gehouden met islamitische voorschriften, maar door het pluralistische karakter van de moslimgemeenschap zal ook hier de vertrouwensband moeten worden opgebouwd en moet er een goed reglement worden opgesteld.

Dit reglement dient tevens te worden gecommuniceerd. Zolang moslims in West-Brabant niet op de hoogte zijn van islamitische begraaffaciliteiten in de regio, zullen zij hier ook niet voor kiezen. Uit het empirisch onderzoek is gebleken dat de respondenten vooral de moskee als geschikt informatiekanaal

beschouwen en dat een overzichtelijke website en brochure ook handig worden gevonden. Met een goede informatievoorziening kunnen al heel wat onduidelijkheden worden weggenomen.

3. Diversiteit: Het onderzoek is dan wel gericht op soennitische moslims, maar ook deze groep wordt gekenmerkt door een verscheidenheid aan opvattingen over met name de grafbedekking. In Utrecht zijn in de jaren tachtig gesprekken voor een islamitische begraafplaats in eigen beheer stukgelopen op uiteenlopende meningen over de invulling van het grafvak. Zoals zichtbaar is op het eerste grafvak in Breda, varieert zelfs de kibla-richting.

Verder worden uitvaartwensen van moslims gemotiveerd vanuit religieuze voorschriften, maar is de uitvoering van de wensen een veranderlijk proces, zo heeft de afgelopen vijftig jaar aan islamitische uitvaartrituelen in Nederland laten zien. Om op de toekomst in te spelen, zal bij **beide opties** rekening moeten worden gehouden met het hybride karakter van uitvaartrituelen en de grafcultuur.

De groepen die zich sowieso in Nederland (moeten) laten begraven, zoals Nederlandse moslims en vluchtelingen, zijn binnen de moslingemeenschap in de minderheid maar zullen mogelijk wel als eerste gebruik maken van de begraaffaciliteit. Juist bij deze groepen zijn wellicht andere cultureel-religieuze invullingen van het islamitisch grafvak aan de orde.

Als zij zich al niet welkom of prettig voelen bij een te strikt reglement van de begraafplaats, wordt hiermee al een belangrijke doelgroep afgesneden. Dit heeft zowel ethische als financiële consequenties.

Moslims kunnen en willen zich (in de toekomst) in West-Brabant laten begraven, maar hiervoor zijn een professionele uitvaartinfrastructuur, kennis van de mogelijkheden en het vertrouwen in de uitvoering van de wensen cruciaal. Alleen zo kan aan het praktische, religieuze en emotionele component van de behoefte worden voldaan.

Literatuurlijst

Gedrukte werken

- Al- Ghazālī, Abu Hamid ibn Muhammad, and T. J. Winter.
The Remembrance of Death and the Afterlife: Kitāb dhikr al-mawt wa-mā ba'dahu: Book XL of the revival of the religious sciences. Cambridge: Islamic Texts Society, 1989.
- Al-Jazīrī, 'Abd al-Rahmān.
Islamic Jurisprudence According to the Four Sunni Schools: Al-Fiqh 'Alā al-Madhāhib al-Arba'ah. Volume I Modes of Islamic Worship. Translated by Nancy Roberts. Louisville, KY: Fons Vitae, 2009.
- Baba, Moustapha, and Frederique Gustings.
Wat is uw laatste wens? Een verkennend onderzoek naar de behoefte, wensen en ideeën m.b.t. islamitische begraafgelegenheden onder Amsterdamse moslims. Amsterdam: Mexit, 2004.
- Bakhtiar, Laleh.
Encyclopedia of Islamic Law: A Compendium of the Views of the Major Schools. Chicago: ABC International Group, 1996.
- Barnard, Marcel.
"Dynamiek van cultus en cultuur." In *Ritueel Bestek: Antropologische kernwoorden van de liturgie*, edited by Marcel Barnard and Paul Post, 47-49. Zoetermeer: Meinema, 2001.
- Beck, Herman and Gerard Wiegers.
Moslims in een westerse samenleving: Islam en ethiek. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2008.
- Bendriff, Anass.
"Marokkaanse overheid sponsort repatriëring: Begraven in het land van herkomst." *Het Uitvaartwezen* 4 (mei 2011): 21-23.
- Bell, Catherine M.
Ritual Theory, Ritual Practice. New York: Oxford University Press, 1992.
- Berry, John W.
"Acculturation: Living successfully in two cultures." *International Journal of Intercultural Relations* 29 (juli 2005): 698-699.
- Bommel, A. van.
"Rouwgebruiken bij moslims." In *Afscheid nemen van onze doden: Rouwen en rouwgebruiken in Nederland*, edited by Johanna Fortuin and Jan van Kilsdonk, 96-118. Kampen: Uitgeversmaatschappij J. H. Kok, 1988.
- Bot, Marrie.
Een Laatste Groet: Uitvaart- en rouwrituelen in multicultureel Nederland. Rotterdam: Marrie Bot, 1998.
- Bowie, Fiona.
The Anthropology of Religion: An Introduction. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2006.
- Darsh, S. M.
Questions & Answers about Islam. Londen: Ta-Ha Publishers, 1997.
- Dessing, Nathal M.
Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands. Leuven: Uitgeverij Peeters, 2001.
- Douwes, Dick, Martijn de Koning, and Welmoet Boender, eds.
Nederlandse moslims: van migrant tot burger. Amsterdam: Salomé, 2005.
- Driessen, Henk, ed.
In het huis van de islam. Nijmegen: SUN, 1997.
- El Jawziyyeh, Ibnoe Qayyim.
Het Paradijs: Het bijeenbrengen van de zielen in het land van de vreugde. Translated and edited by Ahmed Oueslati and Jeannette Ploeger. Leiden: Project Dien, 2005.

- Grimes, Ronald L.
Deeply into the Bone: Re-inventing Rites of Passage. Londen: University of California Press, 2002.
- Harmsen, Pauline.
Handleiding Islamitisch Begraven. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2007.
- Herten, Marieke van.
 “Het aantal islamieten in Nederland.” In *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*, edited by Hans Schmeets and Ronald van der Bie, 35-40. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2009.
- Heuvel, J. H. J. van den.
Hoe schrijf ik een scriptie of these?. Utrecht: Uitgeverij Lemma, 2004.
- Krawietz, Birgit.
 “Brain Death and Islamic Traditions: Shifting Borders of Life?” In *Islamic Ethics of Life: Abortion, War, and Euthanasia*, edited by Jonathan E. Brockopp, 164-166. Columbia: University of South Carolina Press, 2003.
- Kreinath, Jens, Jan Snoek, and Michael Stausberg, eds.
Theorizing rituals: Issues, topics, approaches, concepts. Leiden: Brill Academic Publishers, 2006.
- Lapidus, Ira M.
 “The meaning of Death in Islam.” In *Facing Death: Where Culture, Religion and Medicine meet*, edited by Howard M. Spiro, Mary G. McCrea Curnen, and Lee Palmer Wandel, 149. New Haven: Yale University Press, 1996.
- Oever, Evi van den.
 “Raad verdeeld over grafrechten.” *Eindhovens Dagblad*, 29 juni, 2012.
- Phalet, Karen, ed.
Moslim in Nederland. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2004.
- Riele, Saskia te, and Hans Schmeets.
 “Sociale samenhang: participatie en vertrouwen.” In *Jaarrapport Integratie 2010*, edited by Rik van der Vliet, Jeroen Ooijevaar, and Annelies Boerdam, 169-170. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2010.
- Shadid, W. A. R., and P. S. van Koningsveld.
 “Institutionalization of Islam in the Netherlands.” In *The Integration of Islam and Hinduism in Western Europe*, edited by W. A. R. Shadid and P. S. van Koningsveld, 90-91. Kampen: Kok Pharos Publishing House, 1991.
- Shadid, W. A. R., and P. S. van Koningsveld.
 “Stervensbegeleiding en begrafenisriten in de islam.” In *Keerzijde: Omgaan met ernstig zieken en stervenden. Geloofs- en levensbeschouwingen. Handreiking voor personeel van zieken- en verpleeghuizen*, edited by A. G. van Gilse, 123-143. Amersfoort: De Horstink, 1987.
- Smith, Jane Idleman, and Yvonne Yazbeck Haddad.
The Islamic Understanding of Death and Resurrection. Albany, NY: SUNY Press, 1981.
- Strijen, C. R. van.
Lexiplatie: De complete wetgeving toegelicht: Wet op de Lijkbezorging. Deventer: Kluwer, 2009.
- Tanner, Kathryn.
Theories of Culture: A New Agenda for Theology. Minneapolis, MN: Fortress Press, 1997.
- Timmers, Frank.
 “Honderden nieuwe graven op kerkhof.” *BN De Stem*, 18 maart, 2011.
- Turner, Bryan S.
 “The body in Western society: social theory and its perspectives.” In *Religion and the Body*, edited by Sarah Coakley, 16-19. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Venhorst, Claudia, Eric Venbrux and Thomas Quartier.
 “Re-imagining Islamic Death Rituals in a Small Town Context in the Netherlands: Ritual Transfer and Ritual Fantasy.” *Jaarboek voor Liturgie Onderzoek* 27 (2011).

- Vermeulen, B. P., and B. Aarrass.
 “De reikwijdte van de vrijheid van godsdienst in een pluriforme samenleving.” Bijdrage gepresenteerd op de Staatsrechtconferentie 2008, Universiteit van Amsterdam, 17 december, 2008.
- Vertovec, Steven.
 “Religion and Diaspora.” In *New Approaches to the Study of Religion*, edited by Peter Antes, Armin W. Geertz and Randi Warne, 277. Berlijn: Verlag de Gruyter, 2000.
- Visser, Timke.
Doe mij maar een moslim! Portretten van islamitische stromingen en organisaties in Nederland. Alkmaar: Falstaff Media, 2007.
- Weijzen, Marjon.
 “Anderhalf keer zo groot: Mortuarium Schiphol.” *Het Uitvaartwezen* 4 (mei 2011): 9.
- Weijzen, Marjon.
 “Steeds vaker een kist: Nederlandse moslims passen hun begrafenisrituelen aan.” *NRC Handelsblad*, 13 september, 2011.
- Weijzen, Marjon.
 “Vaker in Nederlandse bodem: Islamitische uitvaartzorg in Nederland.” *Het Uitvaartwezen* 4 (mei 2011): 13.
- Willighagen, G. H.
Islamitisch begraven. Zwolle: Onderzoek & Statistiek Afdeling Informatie, 2010.
- Wojtkowiak, Joanna, and Gerard Wiegers.
 “Moslims doen het helemaal zelf.” In *Rituele Creativiteit: Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, edited by Eric Venbrux, Meike Heessels and Sophie Bolt, 31-44. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2008.

Internetpublicaties op de volgende sites

- Afifi.
 “15th november 1996 Q&A.” <http://homepages.iol.ie/~afifi/Ad-Darsh/15.11.96.htm>.
- Centraal Bureau voor de Statistiek.
 “CBS StatLine.” <http://statline.cbs.nl/>.
- Central Intelligence Agency.
 “The World Factbook.” <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/nl.html>.
- DELA.
 “Overbrengingskosten van een overledene van Nederland naar het buitenland.” <http://www.dela.nl/media/pdf/kostenverklaringen/I-202-w12-09-kostenverkl-uitvaartkostenwijzer>.
- Herten, Marieke van, and Ferdy Otten.
 “Naar een nieuwe schatting van het aantal islamieten in Nederland.” <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/ACE89EBE-0785-4664-9973A6A00A457A55/0/2007k3b15p48art.pdf>.
- Jonker, Gerdien.
 “De groei van moslimpercelen op openbare begraafplaatsen in Europa.” http://www.manavzw.be/dossiers/Islamitische_eredienst/De_groei_van_moslimpercelen_op_openbare_begraafplaatsen_in_Europa.
- Islamopediaonline.
 “What is Islam’s viewpoint on cremation?.” <http://islamopediaonline.org/fatwa/what-islams-viewpoint-cremation>.
- Islamweb.
 “Attending the cremation of a Hindu colleague.” <http://www.islamweb.net/emainpage/index.php?page=showfatwa&Option=FatwaId&Id=90625>.

Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen.

“Over de LOB.” <http://www.begraafplaats.nl/overdelob/>.

Monuta.

“Repatriëring door Monuta.” *Repatriëring: vervoer van en naar het buitenland*.

<http://www.monuta.nl/uitvaart-regelen/repatriëring/>.

OntdekIslam.

“Moskeewijzer.” <http://www.moskeewijzer.nl/>.

PC Hooft Groep.

“Islamitische Cultuur.” <http://pcuitvaartzorg.nl/uitvaartzorg/index.cfm/andere-culturen/islamitische-cultuur/>.

PC Hooft Groep.

“Later Uitvaartverzekeringen.” <http://.later.nl/luv/index.cfm/start/>.

QiblaLocator.

“QiblaLocator.” <http://www.qiblalocator.com/>.

Regio West-Brabant.

“Deelnemende gemeenten.” *Over RWB*. <http://www.west-brabant.eu/over-rwb/deelnemende-gemeenten/979>.

Rijksoverheid.

“Wat zijn grafrechten?.” *Vraag en antwoord*. <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/vragen-en-antwoorden/wat-zijn-grafrechten.html>.

Rijksoverheid.

“Burgerlijk Wetboek Boek 2.” <http://wetten.overheid.nl/zoeken/>.

Rijksoverheid.

“Welke regels gelden er bij begraven en cremieren?.” *Vraag en antwoord*.

<http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/vragen-en-antwoorden/welke-regels-gelden-er-bij-begraven-en-cremeren.html>.

Rijksoverheid.

“Wet op de lijkbezorging.” <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/gemeenten/wet-op-de-lijkbezorging>.

Yarden.

“Yarden Uitvaartverzekering.” <http://www.yarden.nl/Uitvaartverzekering>.

Appendix

Bijlage 1. Overzicht interviews en contactpersonen

Begraafplaats	Contactpersoon - functie	Datum, plaats interview
Stichting Begraafplaatsen en Crematoria Zuylen Begraafplaats Zuylen Tuinzichtlaan 11 4812 XH Breda	Begraafplaatsbeheerder	29 juni 2012, Breda
Stichting Begraafplaatsen Oosterhout Begraafplaats Leijzenakkers Veerseweg 42 4901 ZE Oosterhout	Begraafplaatsbeheerder	13 juli 2012, Oosterhout
Stichting rooms-katholieke Begraafplaats Bergen op Zoom Islamitische begraafplaats Mastendreef 5 4623 RE Bergen op Zoom	Begraafplaatsbeheerder	23 juli 2012, Bergen op Zoom
Stichting Crematoria en Begraafplaatsen Zoom en Zegestede Begraafplaats Zegestede Rucphensebaan 95 4706 PH Roosendaal	Medewerker Stichting Crematoria en Begraafplaatsen Zoom- en Zegestede Begraafplaatsbeheerder	Eind juni-juli, telefonisch/e-mail gesprekken met contactpersoon 23 juli 2012, 1 ^e bezoek begraafplaats Roosendaal 31 juli 2011, Interview en 2 ^e bezoek begraafplaats Roosendaal
Gemeente Halderberge Algemene begraafplaats Oudenbosch (Halderberge) Strijmondlaan 4731 Oudenbosch	Medewerker gemeente Halderberge	25 juli 2012, bezoek begraafplaats Oudenbosch 2 augustus 2012, telefonisch interview

***De contactpersonen zijn geanonimiseerd.**

Interview expert 2012

Instelling	Contactpersoon - functie	Datum, plaats interview
Universiteit Leiden	K. Kadrouch-Outmany LLM Phd Faculteit Sociale Wetenschappen	2 augustus 2012, Leiden Wassenaarseweg 52 2300 RB Leiden

Diepte-interviews vertegenwoordigers kwalitatief empirisch onderzoek 2012

Contactpersoon - functie	Datum, plaats interview
Bestuurslid (Marokkaanse) Moskee Arrahman	12 juli 2012, Moskee Arrahman Archimedesstraat 6 4816 BB Breda
Bestuurslid (Marokkaanse) Islamitische (moskee)vereniging Roosendaal	23 juli 2012, Islamitische Vereniging Roosendaal Van der Waalsstraat 10 4702 SC Roosendaal

*De contactpersonen zijn geanonimiseerd.

Bijeenkomsten kwalitatief empirisch onderzoek 2012

Bijeenkomst	Participanten	Datum, plaats interview
Discussie Marokkaanse mannen in de Islamitische vereniging Roosendaal	Vijf Marokkaanse mannen	23 juli 2012, Roosendaal Van der Waalsstraat 10 4702 SC Roosendaal
Discussie Marokkaanse vrouwen in Roosendaal	Vijf Marokkaanse vrouwen	27 juli 2012, Roosendaal Pootlaan 4707 Roosendaal

Diepte-interviews vertegenwoordigers kwalitatief empirisch onderzoek 2011

Contactpersoon - functie	Datum, plaats interview
Bestuurslid (Turks) Islamitisch Centrum Breda	Juli 2011, Stichting Islamitisch Centrum Breda Oosterhoutseweg 3 4817 MX Breda
Beheerder gemeentelijke begraafplaats Nijmegen en administrateur van de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB)	Juli 2011, Begraafplaats Jonkerbos Winkelsteegseweg 80 6534 AR Nijmegen
Bestuurslid (Marokkaanse) Stichting Moskee Almohsinin in Oosterhout	Juli 2011, Moskee Almohsinin Beneluxweg 99 4904 SJ Oosterhout
Voorzitter van de Stichting Islamitisch Begrafeniswezen (IBW)	Juli 2011, Stationsrestaurant Eindhoven

*De contactpersonen zijn geanonimiseerd.

Kenmerken respondenten

Breda

Etniciteit	Geslacht	Geboorteland /leeftijd NL	Leeftijd	Burgerlijke Staat /kinderen?	Opleiding
Marokkaans	Man	Marokko / 16	37	Gehuwd / 1 kind	Mbo
Marokkaans	Man	Nederland	15	Ongehuwd	Middelbare school
Marokkaans	Man	Marokko / 28	44	Gehuwd / 3 kinderen	Universiteit Marokko
Marokkaans	Man	Nederland	24	Ongehuwd	Hbo
Marokkaans	Man	Marokko / 29	34	Ongehuwd	Technische opleiding
Marokkaans	Vrouw	Nederland	35	Gehuwd / 4 kinderen	Mbo
Marokkaans	Vrouw	Nederland	19	Ongehuwd	Hbo
Turks	Man	Turkije / 21	51	Gehuwd / kinderen	Praktijk
Turks	Man	Nederland	19	Ongehuwd	Mbo
Turks	Vrouw	Nederland	24	Ongehuwd	Mbo
Turks	Vrouw	Turkije / 10	42	Ongehuwd	Universiteit
Turks	Vrouw	Nederland	22	Gehuwd / 2 kinderen	Mbo
Nederlands	Man	Vietnam / 1	38	Gehuwd	Mbo
Nederlands	Vrouw	Nederland	17	Ongehuwd	Middelbare school
Nederlands	Vrouw	Nederland	44	Gehuwd / 3 kinderen	Mbo

Roosendaal

Etniciteit	Geslacht	Geboorteland /leeftijd NL	Leeftijd	Burgerlijke Staat /kinderen?	Opleiding
Marokkaans	Man	Nederland	22	Gehuwd / 1 kind	Universiteit
Marokkaans	Man	Nederland	28	Ongehuwd	Hbo
Marokkaans	Vrouw	Nederland	43	Gehuwd	Universiteit
Marokkaans	Vrouw	Nederland	24	Ongehuwd	Hbo
Turks	Man	Turkije / 1	40	Gehuwd	Hbo
Turks	Man	Nederland	18	Ongehuwd	Mbo
Turks	Vrouw	Nederland	32	Gehuwd	Hbo
Turks	Vrouw	Nederland	21	Ongehuwd	Mbo

Bijlage 2. Vragenlijsten en topiclijsten interviews en discussiebijeenkomsten

Locatie, datum:

Naam respondent:

Profiel respondent:

1. Geslacht
2. Leeftijd
3. Wat is uw geboorteland?
Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen?
4. In welke plaats bent u geboren?
5. Wat is het geboorteland van uw vader?
6. Wat is het geboorteland van uw moeder?
7. Wat is uw burgerlijke staat?
*Gehuwd *Ongehuwd *Gescheiden *Weduwe(naar)
8. Heeft u kinderen?
Zo ja, hoeveel kinderen en in welke leeftijden?
9. Wat is uw opleidingsniveau?
*Basisonderwijs *Middelbare school *Beroepsopleiding *Hbo *Universiteit *Geen

Vragenlijst:

We hebben nu de algemene vragen gehad en gaan nu dieper in op begraafgelegenheden

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?
Bij oudere mensen: Hoe reageren uw kinderen hierop?
Bij jongere mensen: Hoe reageren uw ouders hierop?
11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?
Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?
Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?
12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?
13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland of gehoord?
14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?
15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?
16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden?
Is de respondent positief of negatief?
Waarom?
17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?
Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

Zo nee bij 13:

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?
19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims aan meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?
Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?
20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?
Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?
21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.
Wat is denkt u de belangrijkste reden?
Wat zouden andere redenen kunnen zijn?
Hoe zou dit kunnen veranderen?
22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?
(per stelling doorvragen, indien nodig)

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook
Mee eens/ Niet mee eens/ Weet ik niet
-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland
Mee eens/ Niet mee eens/ Weet ik niet
-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland
Mee eens/ Niet mee eens/ Weet ik niet
-Ik heb geen binding met Nederland, daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden
Mee eens / Niet mee eens/ Weet ik niet
-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is
Mee eens/ Niet mee eens/ Weet ik niet
-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd
Mee eens/ Niet mee eens / Weet ik niet
Zo ja: aan welke regels denkt u dan?
(vraag om concrete regels of voorbeelden van regels)
-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden
Mee eens/ Niet mee eens/ Weet ik niet
-De moskee zegt er niks over
Mee eens/ Niet mee eens/ Weet ik niet
-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word
Mee eens/ Niet mee eens/ Weet ik niet
-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats
Mee eens/ Niet mee eens/ Weet ik niet

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?
 24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?
(eeuwig grafrecht, één persoon per graf, snelle begrafenis, zonder kist begraven worden, rechterzij en gezicht naar Mekka, geen niet-moslims op begraafplaats, 'schone' (niet eerder in begraven) grond, niet over graven lopen, wasgelegenheid.)
 25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?
Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Andere? Welke:
Wat zouden deze instanties moeten doen?
 26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?
Waarom?
 27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?
Waarom?
 28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?
Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie?
Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie?
 29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?
Als mensen niks kunnen noemen: Vindt u het interessant, oninteressant, onmogelijk, mogelijk, nog nooit eerder aan gedacht, de toekomst?
 30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?
 31. Heeft u nog iets toe te voegen?
 32. Heeft u nog vragen?
- Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Topiclijst discussiebijeenkomsten

Welkomstwoord.

Inleiding in het onderzoek.

Voorleggen van vragen:

1. Is er behoefte aan een islamitische begraafgelegenheid in West-Brabant?

- a. Hebben jullie al eens serieus nagedacht over om in Nederland begraven te worden?
- b. Is deze behoefte er bij jezelf?
- c. Is deze behoefte er bij je directe omgeving?

2. Zijn er voorbereidingen, bijvoorbeeld in de vorm van een verzekering, getroffen?

- a. Wat voor afspraken zijn er gemaakt?

3. Hoe zou een islamitische begraafplaats eruit moeten zien? Hoe geef je er zelf invulling aan?

- a. Welke wetten zouden moeten worden gehandhaafd?
- b. Voor welke stromingen binnen de islam moet de begraafplaats toegankelijk zijn?

4. Welke onzekerheden zijn er met betrekking tot begraven worden in Nederland?

- a. Bijvoorbeeld: Niet naleven van islamitische wetgeving?

5. Aan welke voorwaarden/ eisen moet een islamitische begraafplaats voldoen?

6. Wat zijn de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

7. Welke instantie is voor welke taak verantwoordelijk?

- a. Wat moet de gemeente doen?
- b. Wat moeten de moskeeën doen?
- c. Wat moeten zelforganisaties doen?
- d. Wat zou de rol van uitvaartmaatschappijen moeten zijn?

8. Weten jullie – naar jullie idee - genoeg over begraven worden in Nederland?

- a. Zo nee, Wat voor informatie zou je zoeken?
- b. Waar – via welke kanalen - zou je naar deze informatie op zoek gaan?

Mogelijkheid tot vragen stellen.

Afsluiting.

Bijlage 3. Overzicht moskeeën in Nederland en islamitische organisaties in West-Brabant

Moskeeën in Nederland, bewerking van bron: IHSAN (2003)

Etniciteit	Organisatie	Aantal
Turks	Diyanet	151
	Milli Görüs	42
	Suleymanli's	38
	Overige Turkse moskeeën	14
Marokkaans	Unie van Marokkaanse moskeeën in Nederland	90
	Unie van Marokkaanse moskeeën in Amsterdam	20
	Overige Marokkaanse moskeeën	40
Surinaams	World Islamic Mission	25
	Ahmadiyya	4
	Overige Surinaamse moskeeën	4
Overige moskeeën		25
Totaal aantal moskeeën		453

Islamitische organisaties in West-Brabant

Organisatie	Adres	Achterban	Omschrijving
HAK-DER www.hakder.nl	Alevitische Bektashi Culturele Vereniging Chopinstraat 5 4614 BV Bergen op Zoom	Alevitische gemeenschap: Turkse en Koerdische Alevieten	Organisatie bestaat sinds 1980. In Nederland zijn 16 organisaties aangesloten
Islamitische Stichting Nederland (ISN) www.diyenet.nl	Hdv ulu Van Heelulaan 77 4624 BL Bergen op Zoom	Turkse Soennieten, Hollanda Diyanet Vakfi	Organisatie bestaat sinds 1982. In Nederland zijn 142 organisaties aangesloten
	Hdv yeni Breda Bouwerijstraat 8 4811 EV Breda		
	Hdv biali habesi Lambertusstraat 1 4872 XA Etten-Leur		Mannenruimte: 100-200 Vrouwenruimte: 0-50
	Hdv ahmet yesevi Klappeijstraat 57 4901 HD Oosterhout		Mannenruimte: 200-500 Vrouwenruimte: 50-100
	Hdv yesil Van der Waalsstraat 12 4702 SC Roosendaal		Mannenruimte: 200-500 Vrouwenruimte: 100-200
	Hdv Barbaros De Baarelbossche 3-5 4731 GR Oudenbosch		
	Hdv anadolu Dijkstraat 8 4761 DG Zevenbergen		
Nederlands Islamitische Federatie (NIF) www.nifonline.nl	NIF Strevelsweg 700 Unit 413 3083 AS Rotterdam Aangesloten: -Hakki akkaya , Breda, 076-5140652 076-5990865	Turkse soennieten, Milli Görüs	Organisatie bestaat sinds 1981. In Nederland zijn 24 organisaties aangesloten

Overkoepelende Shiitische Vereniging (OSV) (Aangesloten bij het Contactorgaan Moslims en Overheid: CMO)	OSV Croonenburgh 7 3261 RD Oud-Beijerland Aangesloten: -Iraaks Vrouwencomité , Breda: weekendschool voor meisjes -Stichting Dujla , Breda: weekendschool	Sjiitische Irakezen, Turken, Afghanen, Iraniërs en Libanezen	Organisatie bestaat sinds 2004. In Nederland zijn 34 organisaties aangesloten
Stichting Islamitisch Centrum Nederland (SICN)	Stichting Islamitisch Centrum Breda Oosterhoutseweg 3 4817 MX Breda	Turkse Soennieten, Süleymanlilar	Organisatie bestaat sinds 1972. In Nederland zijn er 41 organisaties aangesloten
Moskeeën			
Almohsinin Moskee	Paterserf 6-A 4904 AR Oosterhout	Marokkanen	Mannenruimte: 200-500 Vrouwenruimte: /
Moskee Arrahman	Archimedesstraat 6 4816 BB Breda	Marokkanen	
Marokkaanse Vereniging At-Taqwa	Noordwiek 2 4872 XX Etten-Leur	Marokkanen	
El Feth Moskee	Oude Stationsweg 37 4611 BZ Bergen op Zoom	Marokkanen	
Islamitische Vereniging Roosendaal	Van der Waalsstraat 10 4702 SC Roosendaal	Marokkanen	
Stichting Islam voor Jongeren	Antiloopstraat 51 4817 LB Breda	Marokkanen	Mannenruimte: 500-1000 Vrouwenruimte: 100-200

Bijlage 4. Overzicht islamitische grafvakken West-Brabant

Begraafplaats	Islamitisch grafvak: ruimte en graven	Voorzieningen	Grafrechten* en onderhoud	Afspraken
Stichting rooms-katholieke Begraafplaats Bergen op Zoom Mastendreef 3 4623 RE Bergen op Zoom Islamitische Begraafplaats aan de Mastendreef www.platformbergenopzoom.nl/	<u>-Sinds begin jaren 80:</u> Ruimte voor circa 500 graven. Momenteel zijn er meer dan 100 graven uitgegeven. Het grafvak ligt naast de rooms-katholieke begraafplaats en is van de andere graven afgescheiden met een pad en bomen. Bij het grafvak is een eigen ingang en een informatiebordje gerealiseerd. Het grafvak is in drie 'hoeken' opgedeeld; een Europese, een Arabische/Afrikaanse en een Surinaamse. Alle graven worden richting de kibla gedolven.	Bij de begraafplaats is geen wasruimte. Bij het grafvak staat wel een kraantje. Tevens is er een 'stenen tafel' voor het begrafenisgebed.	Op het islamitisch grafvak gelden dezelfde regels als op de rest van de begraafplaats (2012). Mogelijkheid tot verlenging met steeds <u>10 jaar</u>: *Particulier familiegraf (personen v.a. 8 jaar): <u>-Grafrechten (incl. begrafenis):</u> €1.750 (20 jaar) <u>-Verlenging graf per jaar:</u> €75,- *Particulier graf kinderen (t/m 8 jaar): <u>-Grafrechten (incl. begrafenis):</u> €570- (20 jaar)	Er is een centraal overlegorgaan opgericht: het Platform Begraafplaatsen en Crematoria Bergen op Zoom. Maar er worden geen bijeenkomsten gehouden. Iedere moslim kan op het grafvak worden begraven (zie 'hoeken'). Voor de grafbedekking gelden dezelfde regels als op andere vakken van de begraafplaats; eigen invulling is mogelijk. Begraven voor 36 uur is niet mogelijk i.v.m. praktische redenen.
Zuylen Uitvaartverzorging Tuinzigtlaan 11 4813 XH Breda http://www.zuylen.nl/ Begraafplaats Zuylen	<u>-Sinds 1993:</u> Dit grafvak is vol met circa vijftig graven, waarvan een groot deel kindergraven. Dit grafvak ligt afgescheiden door een heg tussen andere grafvakken. <u>-Sinds 2007:</u> Grafvak op begraafplaats Haagveld aan de Haagweg. Ruimte voor circa 300 graven. Momenteel zijn er ongeveer 30 graven gevuld. Tot nu toe is één rij bestemd voor kindergraven. Er zijn mogelijkheden tot uitbreiding. Het grafvak ligt aan de rand van de begraafplaats, afgescheiden door een heg en een pad. De graven zijn in rijen gesitueerd richting de kibla.	Bij de begraafplaats is een wasruimte waarvan moslims gebruik mogen maken. Zij mogen hierbij alle materialen gebruiken en er is een gordijn om de ruimte af te schermen. Op de vloer van de wasruimte staat de kibla aangegeven.	Op het islamitisch grafvak gelden dezelfde regels als op de rest van de begraafplaats. Mogelijkheid tot verlenging met steeds <u>5 jaar</u>: *Particulier graf (personen v.a. 7 jaar): <u>-Grafrechten:</u> €286,- (10 jaar) €529,- (20 jaar) <u>-Onderhoud:</u> €446,- (10 jaar) €825,- (20 jaar) <u>-Plaatsingsrecht grafteken:</u> €172,50 *Particulier graf kinderen (t/m 6 jaar): <u>-Grafrechten:</u> €107,- (10 jaar) €198,- (20 jaar) <u>-Onderhoud:</u> €129,- (10 jaar) €239,- (20 jaar) <u>-Plaatsingsrecht grafteken:</u> €86,-	Er is geen centraal overlegorgaan. Iedere moslim kan op het grafvak worden begraven. Voor de grafbedekking gelden dezelfde regels als op andere vakken van de begraafplaats. Deze regels zijn te lezen op de website. Eigen invulling is mogelijk. Speciale wensen met betrekking tot de ligging kunnen worden besproken. Begraven voor 36 uur is mogelijk; behalve op zondag.

Stichting Begraafplaatsen Oosterhout Veerseweg 42 4901 ZE Oosterhout Begraafplaats Leijzenakkers	-<u>Sinds 2009</u>: Ruimte voor circa 150 graven. Mogelijkheden voor uitbreiding. Momenteel is 1 graf gevuld. Het grafvak ligt aan de rand van de begraafplaats, afgescheiden door een heg en een pad. De graven zijn in rijen gesitueerd richting de kibla.	Bij de begraafplaats is een uitvaartcentrum van DELA met een mortuarium en wasplaats. Bij het grafvak staat een kraantje.	Op het islamitisch grafvak gelden dezelfde regels als op de rest van de begraafplaats (2012). Mogelijkheid tot verlenging met steeds <u>5 jaar</u>: *Particulier graf (personen v.a. 7 jaar): -<u>Grafrechten</u>: €515,- (20 jaar) -<u>Begrafenis</u>: €420,- -<u>Onderhoud</u>: €605,- (20 jaar) -<u>Verlenging graf per jaar</u>: €56,- *Particulier graf kinderen (t/m 6 jaar): -<u>Grafrechten</u>: €280,- (20 jaar) -<u>Begrafenis</u>: €200,- -<u>Onderhoud</u>: €310,- (20 jaar) -<u>Verlenging graf per jaar</u>: €29,50	Er is geen centraal overlegorgaan. Iedere moslim kan op het grafvak worden begraven. Voor de grafbedekking gelden dezelfde regels als op andere vakken van de begraafplaats; eigen invulling is mogelijk. Speciale wensen met betrekking tot de ligging kunnen worden besproken. Begraven voor 36 uur is mogelijk; behalve op zondag.
Beheer gemeente Halderberge: Parklaan 15 4731 GJ Oudenbosch Algemene begraafplaats Oudenbosch (Halderberge) Strijmondlaan 4731 Oudenbosch	-<u>Sinds 2011</u>: Ruimte voor circa 280 graven. Momenteel ligt er nog niemand begraven. Het grafvak is aan de zijkant van de algemene begraafplaats gesitueerd en is van de rest van de begraafplaats afgescheiden met een pad. Momenteel is nog geen speciale indeling gemaakt, maar er is ruimte om 'hoeken' voor verschillende groepen te creëren. Het vak is zo aangelegd dat de graven in rijen richting de kibla kunnen worden gedolven.	Bij de begraafplaats is geen wasgelegenheid.	Op het islamitisch grafvak gelden dezelfde regels als op de rest van de begraafplaats. Mogelijkheid tot verlenging met steeds <u>10 jaar</u>: *Particulier graf (personen v.a. 13 jaar): -<u>Grafrechten</u>: €1.172,40 (20 jaar) -<u>Verlenging graf per 10 jaar</u>: €542,50 -<u>Plaatsingsrecht grafteken</u>: €76,60 *Particulier graf kinderen (t/m 11 jaar): -<u>Grafrechten</u>: €332,- (20 jaar) *Particulier graf baby's (t/m 1 jaar): -<u>Grafrechten</u>: €166,75 (20 jaar)	Er is geen centraal overlegorgaan. Iedere moslim kan op het grafvak worden begraven. Voor de grafbedekking gelden dezelfde regels als op andere vakken van de begraafplaats; eigen invulling is mogelijk. Speciale wensen met betrekking tot de ligging kunnen worden besproken. Begraven voor 36 uur is mogelijk; behalve op zondag.

Stichting Crematoria en Begraafplaatsen Zoom- en Zegestede Mastendreef 5 4623 RE Bergen op Zoom www.zoomenzegestede.nl Begraafplaats Zegestede Rucphensebaan 95 4706 PH Roosendaal http://www.zegestede.nl/	<u>-Sinds eind jaren 70:</u> Ruimte voor circa 420 graven. Momenteel zijn zo'n 100 graven uitgegeven. Het grafvak, de F-cirkel, ligt aan de rand van de begraafplaats. De grafakker is omheind met een heg en is gemarkeerd met een bordje. De graven zijn in rijen gesitueerd richting de kibla. Deze richting wordt op de begraafplaats aangegeven met een paal.	Bij de begraafplaats is geen wasruimte. Bij het grafvak staat wel een kraantje.	Op het islamitisch grafvak gelden dezelfde regels als op de rest van de begraafplaats (2012). Mogelijkheid tot verlenging met steeds <u>10 jaar:</u> <u>*Particulier graf</u> (personen v.a. 12 jaar): <u>-Grafrechten:</u> €1.262,- (20 jaar) <u>-Begravenis:</u> €744,- <u>-Plaatsingsrecht grafteken:</u> €268,- <u>-Verlenging graf per 10 jaar:</u> €631,- <u>*Particulier graf</u> kinderen (t/m 11 jaar): <u>-Grafrechten:</u> €846- (20 jaar) <u>-Begravenis:</u> €413,- <u>-Plaatsingsrecht grafteken:</u> €202,- <u>-Verlenging graf per 10 jaar:</u> €423- <u>*Particulier graf</u> baby's (t/m 1 jaar): <u>-Grafrechten:</u> €846- (20 jaar) <u>-Begravenis:</u> €231,- <u>-Plaatsingsrecht grafteken:</u> €202,- <u>-Verlenging graf per 10 jaar:</u> €423-	Er is geen centraal overlegorgaan. Iedere moslim kan op het grafvak worden begraven. Voor de grafbedekking gelden dezelfde regels als op andere vakken van de begraafplaats; eigen invulling is mogelijk. Speciale wensen met betrekking tot de ligging kunnen worden besproken. Begraven voor 36 uur is mogelijk; behalve op zondag.
--	---	---	---	--

***In dit schema zijn de tarieven voor 2012 opgenomen. Hierbij zijn enkel kosten voor 'gereserveerde grafruimten' meegenomen. Algemene grafruimten kunnen na tien jaar niet worden verlengd. Extra kosten voor een begravenis op zaterdag zijn niet genoemd. Grafrechten voor onbepaalde duur worden niet (meer) uitgegeven.**

Bijlage 5. Analyseschema kwalitatief empirisch onderzoek

Onderwerp:	1. Voorbereiding begrafenis <1>	Onderwerp:	4. Eisen islamitische begraafplaats /grafvak in NL
Gespreksonderwerp familie/gezin?	-Ja: 9 / I -Nee: 7 / IV -Soms: 7 / IV	Regels	-eeuwige grafcrust: 15 / IV -één persoon per graf: 3 / I -snelle begrafenis: 5 -zonder kist: 7 / I -ligging kibla: 8 -geen niet-moslims: 7 / III -‘schone’ grond: 1 -rustig/netjes/toegankelijk: 5 / I -sobere grafbedekking: 3 / II -niet bij crematorium: 1 -ruimte begrafenisgebed: 1
Vorbereidingen	-Ja: Type: - verzekering NL: 2 - verzekering M/T: 16 / IX - testament: 1 - mogelijkheden?: 3 / I -Nee: 2 -Weet niet: 1	Ontwerp	-herkenbaar als isl.: 4 / II -wasgelegenheid: 4 -moskee: 1 -beveiliging: 2 -aparte bijz. begraafplaats: 17 / II -grafvak met isl. beheer: 7 -weet niet: 3
Invloed familie <1>	-Groot: 14 / VIII -Klein: 5 -Afhankelijk situatie: 4 / I	Niet nodig	2
Onderwerp:	2. Islamitische begraafplaatsen Nederland/West-Brabant <1>		
Bekend met isl. vakken NL? <1>	-Ja: 16 / VII -Nee: 7 / II		
Zo ja, Welke?	-Breda: 10 / I -Tilburg: 1 -Den Bosch: 1 -Randstad: 3 -Bergen op Zoom: 2 / II -Roosendaal: 4 / IV		
Bekendheid W-B?	-Ja: - Gezien: 3 / I <u>Eerste reactie:</u> - Positief: 1 - Negatief: 1 / I - Neutraal: 1 -Nee: <u>Eerste reactie:</u> - Positief: 7 / I - Negatief: 3 - Verbaasd: 3 / I - Neutraal: 7 / V	Onderwerp:	5. Instanties: taken
		Instanties actief voor onderwerp?	-Moskee: 19 / III -Koepelorgs: 7 / I -NL gemeente: 8 / I -Weet niet: 1
Onderwerp:	3. Behoeftel isl. begraaffaciliteiten	Taken instanties	<u>Moskee:</u> -informatie bezoekers: 7 / I -gesprekspartner isl. orgs: 10 / I -gesprekspartner overheid: 13 / II -gesprekspartner begraafplaatsen: 2 <u>Overheid</u> -gesprekspartner isl. orgs: 9 / II
Mening algemeen	-Ja: Redenen: - optie NL: 1 / I - mooiere begraafplaats: 1 / III - familie: bezoek: 15 / III - familie: graven: 3 - thuisland: 9 / IV - sneller: 9 - makkelijker: 7 - isl. voorschrift: 3 / I - geen andere optie: 11 / IV -Nee: Redenen: - verzekering: 1 - familie elders: 1		

		Onderwerp:	6. Informatievoorziening <1>
Veranderen? Zo ja, waarom?	-Ja: <u>Redenen:</u> - latere generaties: 13 / IV - bekeerlingen: 5 / III - huwelijken: 2 / I - familie NL: 5 / III - meer isl. opties: 8 / IV -Misschien: 1	Zelf naar info zoeken? Voor zichzelf of voor anderen?	-Voor zichzelf: 7 / II -Voor anderen: 5 / I -Weet niet/misschien: 6 -Nee: 5 / I
Redenen repatriëring?	- Verzekering/ gewoonte: 11 / VI - Thuisgevoel/ band land: 14 / II - Familie: bezoek: 3 / I - Familie: graven: 12 / III - NL niet isl. regels: 4 / IV	Infokanaal	-Centraal info-orgaan: 5 -Mondeling moskee: 3 / III -Mondeling overheid: 1 -Onderwijs: 2 -Brochure: 2 -Internet/e-mail: 8 / I -Combinatie inet/moskee: 4 / I -Tv: 1
	STELLINGEN	Onderwerp:	7. Zelf in NL? <1>
-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook: Mee eens: 15 / Niet mee eens: 5/ Weet niet: 1 / Nvt: 2 -Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland: Mee eens: 21 / Niet mee eens: 2 -Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland: Mee eens: 16 / Niet mee eens: 1/ Weet niet: 2 / Nvt: 4 -Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden: Mee eens: 3 / Niet mee eens: 20 -Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is: Mee eens: 16/ Niet mee eens: 3/ Weet niet: 4 -Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd: Mee eens: 14 / Niet mee eens: 4/ Weet niet: 5 -Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden: Mee eens: 14 / Niet mee eens: 9 -De moskee zegt er niks over: Mee eens: 19 / Niet mee eens: 3/ Weet niet: 1 -Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word: Mee eens: 15 / Niet mee eens: 2 / Weet niet: 3/ Nvt: 3 -Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats: Mee eens: 10 / Niet mee eens: 5 / Weet niet: 8			-Ja: 5 / I <u>Redenen:</u> -regels isl.: 2 -familie NL: 2 / I -geboren NL: 2 -Nee: 10 / IV <u>Redenen</u> -familie: 7 / 5 -band land: 6 / III -verzekering: 1 -Misschien: 8 / IV <u>Redenen</u> -familie NL: 7 / III

Bijlage 6. Diepte-interviews begraafplaatsbeheerders West-Brabant 2012

Stichting Begraafplaatsen en Crematoria Zuylen Interview begraafplaatsbeheerder (anoniem) Op 29 juni 2012 in Breda.

De begraafplaats Zuylen werd voor het eerst in gebruik genomen op 17 mei 1826. De begraafplaats ligt tussen de Haagweg, Tuinzigtlaan en Ettensebaan in Breda. Het is de grootste begraafplaats in West-Brabant met een grote variëteit aan mogelijkheden tot begraven van zowel grafkisten als urnen.

Islamitisch grafvak

Anoniem: “De eerste begraafplaats is naar aanleiding van een individuele aanvraag opgezet in 1993 en de tweede in 2007. Op het eerste grafvak lieten we de moslimgemeenschap helemaal vrij. Iedereen een eigen ‘deskundige’ mee die ‘het oosten’ ging bepalen. Zoals je ziet, wijkt alles van elkaar af. De graven liggen in alle richtingen; wat niet zo netjes oogt.

Op de grafakker hiernaast hebben we dat dus zelf maar bepaald. Tot nu toe zijn er geen problemen geweest. Maar als een groep aangeeft dat zij graven een andere richting op willen, kunnen we aan de andere kant van het veld wel een rij creëren, daar ben ik erg makkelijk in. Ook als groepen aangeven liever een eigen ‘rij’ te willen, kan dit worden geregeld.

Diversiteit

Wat je verder goed kunt zien aan het andere ‘rommelige’ vak is dat de bevolkingsgroepen en richtingen niet bij elkaar willen liggen. Tijdens het delven van een graf werd ook door nabestaanden gezegd dat zij liever niet naast elkaar wilden liggen. Ik weet niet precies welke nationaliteiten er allemaal zijn begraven, maar sowieso Turken en overledenen uit voormalig Joegoslavië.”

Wasruimte

Bij het mortuarium zit een aparte wasruimte, waar achterin faciliteiten voor moslims zijn gemaakt. Zo is er een speciale wasbak waarin aanwezigen hun rituele wassing kunnen uitvoeren en in de vloertegels is een pijl richting de *kibla* (gebedsrichting, Mekka) gemaakt. In de ruimte zit een gordijn, zodat als moslims een overledene willen wassen en er wordt tegelijkertijd iemand anders opgebaard, zij wel hun privacy krijgen.

De aanwezige uitvaartverzorgster vertelt dat zij alleen de ruimte aan hoeft te wijzen en dat verder alles door de nabestaanden wordt gedaan. Mannen wassen mannelijke overledenen en hierbij is vaak een imam aanwezig. Vrouwen wassen vrouwelijke overledenen en hierbij is vaak ‘een oudere dame’ aanwezig om instructies te geven. Hoewel er verzorgingsartikelen in de ruimte liggen, nemen de meeste moslims alles zelf mee. Ze brengen ‘een pakket’ met doeken, watten en geurwater mee. Na de rituele wassing wordt het lichaam in de doeken gewikkeld en in een kist gelegd om het lichaam naar het graf te vervoeren. Hoewel er speciale beugels boven de wastafel hangen om het lichaam mee op te tillen, verplaatsen de meeste moslims het lichaam handmatig.

Lichamen van Marokkanen en Turken worden soms wel in het centrum gewassen, maar niet op de begraafplaats begraven. De uitvaartondernemer neemt dan contact op met het mortuarium of de wassing daar plaats kan vinden en komt het lichaam later ophalen om te repatriëren. Ouwerkerk Uitvaartzorg uit Utrecht is een bekende. Ouwerkerk Uitvaartzorg uit Utrecht verzorgt al zo’n 35 jaar repatriëringen voor voornamelijk Marokkaanse cliëntèle. Per jaar worden 450 uitvaarten geregeld.

Kist

Anoniem: “De meeste lichamen worden dan ook met kist begraven, waarbij de kist over het lichaam heen wordt geplaatst. Zo komt er geen grond op het lichaam. Er liggen slechts een paar lichamen in de grond die enkel in een lijkwade zijn begraven. Daarbij werd het lichaam naast het graf uit de kist getild en in het graf gelegd.

Vraag

Er komen niet structureel aanvragen voor islamitische begrafenissen binnen. Soms blijft het een hele tijd stil en soms word ik 's avonds gebeld of er de volgende ochtend iemand – meestal een vroeggeboorte – begraven kan worden.

Soms verloopt het contact via een (gespecialiseerde) uitvaartonderneming, maar soms belt ook een bestuurslid van een moskee of de nabestaanden bellen zelf.”

Snelle begrafenis

Als alle administratie rond een overlijdensgeval is geregeld, kan een lichaam wel binnen een uur of twee uur een graf krijgen op de begraafplaats, volgens de beheerder.

Anoniem: “Het graven van een kindergraf is al helemaal zo gebeurd. De graven worden meestal met de hand (met een schep) gedolven. Omdat moslims naar voorkeur, en ook op deze begraafplaats, slechts één persoon in een graf plaatsen, hoeft het graf ook niet erg diep te zijn.

Graven worden meestal wel door de nabestaanden dichtgemaakt. Met het zand uit de kuil wordt een ‘bult’ op het graf gemaakt. Het lichaam wordt op de rechterzijde in het graf gelegd en hier bovenop komen losse plankjes of de kist.

Ritueel

Bij de graven vinden allerlei rituelen plaats, waarbij de medewerkers van de uitvaartstichting op ‘gepaste afstand’ blijven. De stoet wordt meestal te voet afgelegd. Een rouwauto mag erg dicht bij de graven parkeren. En vanuit daar dragen mannen de kist naar het graf.

Meestal zijn zowel mannen als vrouwen aanwezig. Een keer was er een stoet van enkel mannen. Toen werd ik verzocht om vrouwen bij het ritueel weg te houden, maar hier stemde ik niet mee in. Het is een openbare ruimte en zolang er niemand wordt lastig gevallen, ga ik niet iemand verbieden een graf te bezoeken als er een ritueel plaatsvindt.”

Graven

De graven worden niet frequent bezocht. Alleen moeders komen wel eens bij een kindergraf kijken. Van de begraafplaatsbeheerder wordt bijna nooit assistentie gevraagd.

Op de begraafplaats bestaan twee islamitische grafvakken; een van circa 400 m² en een van circa 1.500 m². Op de tweede begraafplaats is plaats voor circa driehonderd graven. “Hiermee zijn wij op de toekomst gericht”, aldus de beheerder.

Anoniem: “Moslims zijn dan ook een interessante doelgroep voor ons. Aangezien Nederlanders zich vaker laten cremëren, in ieder geval bij ons, is het voor ons voordelig dat er groepen zijn die zich nog wel laten begraven.

Omdat de stichting uit drie onderdelen bestaat, de uitvaartonderneming, de begraafplaats en het crematorium, is het voor de begraafplaats belangrijk te kunnen voortbestaan. Het onderhoud is immers duur.

Afspraken

Tot nu toe hebben we nog geen speciale overeenkomst gesloten met moslims. Zij kunnen hun overledenen op het grafvak begraven, betalen voor de grafrechten en het onderhoud en wij zorgen dat de graven er netjes bij blijven liggen. Eigenlijk heeft nog niemand gevraagd of ze dit zelf kunnen doen. Wij zouden overigens wel openstaan voor een overlegorgaan. Immers kunnen wij hier een commercieel voordeel uit halen. Er werken hier zestig mensen, die moeten we ook kunnen blijven betalen.

Wij beheren elf begraafplaatsen, waarvan er negen van kerkgenootschappen zijn en twee in ons eigen bezit zijn. Met de kerkgenootschappen hebben wij afgesproken dat wij alles regelen qua onderhoud tot aan het incasseren van grafrechten.

Wel moeten we qua beheer rekening houden met specifieke wensen van de eigenaren, maar dat heeft tot nu toe niet tot problemen geleid.

Op deze begraafplaats, Zuylen, die in ons bezit is, is erg veel mogelijk. Wij proberen ook persoonlijke wensen in vervulling te laten gaan, mits het legaal is en anderen niet schaadt natuurlijk. Zo maakt het ons niet uit in wat voor 'biologisch afbreekbaar' omhulsel iemand wordt begraven. Maar voor het vervoer naar het graf moet het lichaam wel bedekt zijn. Het is niet toegestaan om met een brancard met een lichaam naar een graf te rollen. Ook willen we graag van te voren op de hoogte worden gesteld van speciale wensen."

Grafrechten

Er worden geen grafrechten voor onbepaalde tijd uitgegeven. De grafrechten kunnen wel steeds worden verlengd. Per tien jaar kunnen keer op keer grafrechten worden afgekocht. Op de islamitische begraafplaats wordt maar één lichaam begraven per graf.

Stichting Begraafplaatsen Oosterhout Interview begraafplaatsbeheerder (anoniem) Op 13 juli 2012 in Oosterhout.

De begraafplaats Leijzenakkers is in 1829 in gebruik genomen als katholieke begraafplaats. De begraafplaats ligt aan de Veerseweg in Oosterhout. In 1992 is de begraafplaats door de Stichting Begraafplaatsen Oosterhout aangekocht van de parochie St. Jan en sindsdien fungeert de begraafplaats als algemene begraafplaats.

De Stichting is belast met het beheer en de exploitatie van de begraafplaats. Op het terrein worden algemene graven vrijgegeven, er is een columbarium, een urnentuin en een strooiveld (sinds 1993). Daarnaast is er een Pools Ereveld en zijn er enkele beschermde monumenten te vinden. In 1993 is de begraafplaats uitgebreid met parkeerplaatsen en een uitvaartcentrum van uitvaartcoöperatie DELA. Dit bevat een mortuarium, een aula en een wasruimte. Er is (nog) geen crematorium.

Islamitisch grafvak

In 2008 is de begraafplaats opnieuw uitgebreid met een ruimte voor nieuwe grafkokers en asbestemmingen. Ook kon de ruimte worden ingezet voor 'andere begraafculturen', zoals de islamitische.

In 2008 zijn door de Stichting Begraafplaatsen Oosterhout gesprekken gevoerd met lokale PvdA-fractieleden, een vertegenwoordiger van de Marokkaanse moskee en een vertegenwoordiger van de Turkse moskee.

In de vergadering werd aangegeven dat er behoefte was onder moslims om in Oosterhout begraven te worden, zo blijkt uit de gespreksnotitie van 9 april 2008. Hoewel de oudere Turken en Marokkanen vaak een verzekering voor repatriëring hebben, geven jongeren aan dat zij wel liever in Nederland komen te liggen. Als kinderen of vroeggeboortes begraven worden, geeft de gemeenschap ook de voorkeur aan Nederland, zodat de graven nog bezocht kunnen worden. Voor asielzoekers geldt dat zij ook in Nederland begraven moeten worden.

Uiteindelijk is gekozen voor een aparte grafakker voor moslims op de uitbreiding van de begraafplaats. Er is momenteel ruimte voor 150 graven. Tot op heden is er één persoon begraven, een vrouw uit Afghanistan.

Anoniem: "Hoewel er nu nog maar weinig islamitische begrafenissen hier plaatsvinden, vind ik het wel goed dat we het grafvak hebben. Het is een ontwikkeling waar Nederlandse begraafplaatsen op tijd op moeten anticiperen, want het is vervelend als de vraag ineens wel toeneemt en er zijn geen plekken beschikbaar.

Voordat het grafvak er was, is er een aanvraag binnengekomen voor een islamitisch graf. Dit was voor een kindje dat op het kindervak is begraven. Hierbij mocht de imam de ligging van het graf bepalen. Ik vind het alleen wel opvallend dat dit een andere richting is dan is bepaald op het aparte grafvak."

Diversiteit

In de gespreksnotities (9 april 2008) over het islamitisch grafvak komt naar voren dat de moslimgemeenschap gekenmerkt wordt door pluralisme, zowel qua sociaal-geografische afkomst als 'begraafcultuur'. Besloten is dat de grafakker aan het huisreglement van de Stichting Begraafplaatsen Oosterhout voldoet en dat elke groepering daarbinnen een eigen invulling kan geven.

Wasruimte

Bij de begraafplaats staat een uitvaartcentrum en een mortuarium van uitvaartcoöperatie DELA. Anoniem: "Voor de rituele wassing kunnen wij dus niets regelen. Maar zover ik weet staat DELA heel welwillend tegenover het gebruik van de wasruimte. Meestal worden dit soort verzoeken via de uitvaartverzekering ingediend."

Kist

De Stichting geeft aan dat met de invoering van de herziene Wet op de Lijkbezorging in 1991 de mogelijkheden voor 'ander soort' begrafenissen zijn toegenomen. Zo is het gebruik van een grafkist niet meer verplicht. Op de begraafplaats worden geen afwijkende regels gehanteerd dan die normaliter in Nederland gelden.

Vraag

Volgens de beheerder wordt er weinig informatie over het grafvak opgevraagd. "Momenteel ligt er ook nog maar één persoon begraven. Maar toen we het grafvak realiseerden, hebben we dit ook met het oog op de toekomst gedaan. Misschien dat er nu niet zoveel vraag naar is, maar uit de gesprekken met de vertegenwoordigers van de regionale moslimgemeenschap blijkt wel dat deze vraag zal toenemen. En daar moet een begraafplaats op ingespeeld zijn."

Snelle begrafenis

Zoals wettelijk bepaald, kan iemand met toestemming van de burgemeester voor 36 uur worden begraven.

Anoniem: "Wij willen hier zo flexibel mogelijk in zijn. We begraven alleen niet op zondag, maar verder zullen we meedenken met de familie om een graf zo snel mogelijk gereed te maken."

Ritueel

Van onze gesprekspartners heb ik begrepen dat normaliter veel rituelen buiten plaatsvinden, zoals een gebed. Maar het Nederlandse klimaat is hier niet echt geschikt voor. Daarom worden veel rituelen nu bij de moskee uitgevoerd en in wasruimtes van het ziekenhuis of de uitvaartonderneming. Wij hebben dan ook geen open wasplaats of deel voor het gebed. Wel is er een kraantje bij het grafvak waar mensen bijvoorbeeld hun handen kunnen wassen."

Graven

De graven zijn zodanig gelegen dat overledenen op hun rechterzij met het gezicht naar Mekka begaven kunnen worden. Als het islamitisch grafveld later wordt uitgebreid, moet hier rekening mee worden gehouden. Op 26 september 2008 is een bijeenkomst gehouden waarbij vertegenwoordigers van de moslimgemeenschap de richting hebben bepaald.

Omdat de begraafplaats op zandgrond ligt, moet een graf met bekisting worden gestut om instorten te voorkomen. Bij de Stichting is bekend dat binnen de moslimgemeenschap verschillende soorten graven worden gebruikt. Maar niet alle vormen zijn mogelijk met zandgrond.

Anoniem: "Het is ook niet mogelijk om met mensenhanden het graf helemaal correct te vullen met zand. Wel mogen bezoekers het grootste deel opvullen, als zij dit willen. Wij kunnen dan schepjes voor ze neerleggen."

Op het islamitisch grafvak komen graven te liggen waar in principe maar één persoon in komt. Hier hoeven ze niet extra voor te betalen.

Afspraken

Hoewel de Stichting 'elk moment' open staat voor overleg met de moslimgemeenschap, gaat de begraafplaats er wel vanuit dat het initiatief bij moslims ligt.

Anoniem: "Hier is erg veel mogelijk en wij verwelkomen moslims op onze begraafplaats. Maar het is voor ons niet te doen om bij iedereen in de regio te vragen wat de behoefte is. Ik verwacht dat als zij informatie willen of in gesprek willen gaan, zij ons benaderen. Bij ons ligt misschien wel de taak om te laten weten dat iedereen welkom is voor een gesprek."

Grafrechten

De Stichting geeft graven in principe uit voor een periode van twintig jaar. Wettelijk is vastgelegd dat graven niet voor tien jaar mogen worden geruimd. Na de periode van twintig jaar kunnen graven steeds met tien jaar worden verlengd. Het is niet mogelijk om een graf te kopen. Slechts één persoon kan rechthebbende van een graf zijn.

De Stichting adviseert de het opzetten van een organisatie die contact onderhoudt met de begraafplaats zodat het aflopen van grafrechten in de gaten wordt gehouden.

De grafrechten vervallen pas als er niet meer voor wordt betaald. Mocht dit gebeuren, dan wordt de grafbedekking verwijderd. De stoffelijke resten worden echter pas geruimd wanneer de hele grafakker geruimd kan worden. Dit is een stuk praktischer en goedkoper voor de begraafplaats. Mocht dit gebeuren, dan worden de aanwezige stoffelijke resten herbegraven in een verzamelgraf.

Anoniem: "Over de grafrechten hebben we uitvoerig gesproken, dit is een belangrijk punt voor moslims. Ik kreeg het idee dat zij dachten dat in Nederland graven snel worden geruimd of dat de gemeente heel gemakkelijk een begraafplaats kan sluiten.

Een gemeente kan een begraafplaats wel onteigenen, maar in de praktijk is dit heel onwaarschijnlijk. Welke gemeenteraad zou zich met zo'n controversieel plan willen bezighouden? Daarbij moet een begraafplaats erg lang niet in gebruik zijn voordat het überhaupt mag."

Rooms-katholieke begraafplaats Bergen op Zoom

Interview begraafplaatsbeheerder (anoniem)

Op 23 juli 2012 in Bergen op Zoom.

De rooms-katholieke begraafplaats ligt in het bos aan de Mastendreef in Bergen op Zoom. In 2004 is het Platform Begraafplaatsen en Crematorium Bergen op Zoom opgericht. Hieronder vallen begraafplaatsbeheerders van bijzondere begraafplaatsen en besturen van religieuze instellingen uit de regio. Het platform is opgericht om afspraken te maken over het beheer van de begraafplaatsen. Sinds begin jaren tachtig is een stuk bosgrond bij de rooms-katholieke begraafplaats getrokken voor het maken van een islamitisch grafvak. Dit grafvak is met een pad afgescheiden van de rooms-katholieke begraafplaats en heeft een eigen ingang met informatiebordje.

Islamitisch grafvak

Anoniem: "Aan de oprichting van het grafvak in de jaren tachtig ging heel wat overleg vooraf. Ik heb begrepen dat het idee was dat islamitische organisaties samen het grafvak zouden kopen en zelf het beheer zouden verzorgen. Maar toen er na een tijd weer naar werd geïnformeerd, bleek er geen geld voor te zijn. Toen heeft de begraafplaats maar zelf het beheer op zich genomen.

Ik denk dat we nog tientallen jaren met het grafvak vooruit kunnen. Want inmiddels liggen er meer dan honderd moslims begraven, maar er is wel plek voor vijfhonderd graven.

Diversiteit

Toen het grafvak werd aangelegd, is besloten drie 'delen' te creëren. Het eerste deel is 'Europees', hier komen moslims uit bijvoorbeeld Turkije en voormalig Joegoslavië te liggen. Ook is er een 'Afrikaans/Arabisch' deel waar moslims uit bijvoorbeeld Marokko en Somalië liggen. Achterin hebben we ook nog een groot Surinaams deel gemaakt, maar daar ligt nog niemand. Voor kinderen hebben we een speciale rij. Hier liggen nationaliteiten wel door elkaar.

Ik ben zelf niet bij de oprichting van het grafvak en het overleg orgaan geweest, maar ik begreep dat dit de beste oplossing was voor alle partijen. Nu hoor ik er nooit iemand over klagen of er vragen over stellen, dus ik denk dat iedereen er wel tevreden over is.

Je zou misschien verwachten dat op de 'delen' de graven wel op elkaar lijken, maar zoals je ziet, plaatst iedereen een andere bedekking. Er staan grote monumenten, maar vaak zetten ze ook gewoon een stuk hout of een stoeptegel neer of ze planten een struik. Van ons hoeft er geen naamplaatje bij, maar vaak zie je dat de naam wel klein ergens op wordt geschreven.

Wasruimte

Bij deze begraafplaats hoort geen wasplaats. Meestal worden de lichamen in het mortuarium gewassen, of in het ziekenhuis. Wel is er een kraantje op het grafvak zodat de aanwezigen zich kunnen wassen.

Kist

Moslims mogen hier zonder kist mogen begraven, maar dit gebeurt niet vaak. Kinderen worden meestal in kleine kistjes begraven en volwassenen vaak met kist, of een kist zonder deksel.

Als er alleen een lijkwade wordt gebruikt, wordt wel eens een soort 'holte' gemaakt met een plank.

Het lichaam wordt dan op de zij onderin het graf gelegd en de plank wordt er schuin over geplaatst.

Vervolgens worden de zijkanten met modder dichtgemaakt. Op dat moment valt er dan geen grond op het lichaam. Maar naar verloop van tijd kan de plank het gewicht van het zand niet meer aan, dus dan stort het in. Dat gebeurt ook wel bij kisten. Je ziet de ophoping op het graf dan inzakken.

Vraag

Het verschilt hoe vaak we een aanvraag krijgen voor een graf. Soms horen we een heel jaar niets, soms worden we alleen gebeld voor informatie en soms hebben we ineens twee begrafenissen in de maand. Nu is het nog zo dat veel Turkse en Marokkaanse moslims worden gerepatrieerd.

Als we voor een Turkse begrafenis worden benaderd, worden we gebeld door de moskee en een uitvaartondernemer. Dit gaat ook zo bij Marokkaanse aanvragen. Andere verzoeken, bijvoorbeeld van Somaliërs, verlopen wat minder 'officieel'.

Die bellen vaak naar ons in de veronderstelling dat de begrafenis zo geregeld kan worden. Maar er komt natuurlijk nog best wat administratie bij kijken, dus meestal verwijs ik ze door naar een uitvaartondernemer zoals Bakx hier in Bergen op Zoom. Deze uitvaartondernemer heeft veel ervaring in islamitische begrafenissen.

Snelle begrafenis

Hoewel mensen in Nederland kunnen aanvragen dat ze voor 36 uur worden begraven, is dit bij ons niet mogelijk. Wij zijn een kleine stichting en hebben de tijd nodig om het administratief te kunnen regelen en om het graf te delven. Natuurlijk doen we ons best zo snel mogelijk alles gereed te maken.

Ritueel

Een islamitische begrafenis verloopt echt heel anders dan de begrafenissen die we op de rk-begraafplaats zien. Meestal wordt een lichaam uit de auto getild bij de ingang van de begraafplaats en dragen de aanwezige mannen het lichaam met z'n allen naar het graf.

Meestal komen ze met een grote groep. Als het lichaam in het graf ligt, wordt het graf door de aanwezigen gedicht. Wij zorgen ervoor dat er schepjes liggen zodat zij dit met veel mensen kunnen doen. In tien minuten is zo'n graf al gedicht, en ligt er een grote bult van zand op.

Ik zie regelmatig vrouwen op een islamitische begrafenis. Soms arriveren ze met de mannen maar wachten ze tijdens het ritueel op een afstandje. Dit is vooral het geval bij Somaliërs en Turken. Bij Marokkaanse groepen zie ik bijna nooit vrouwen.

Eigenlijk had ik verwacht dat de aanwezigen heel emotioneel zouden zijn, zoals je soms ziet op televisie bij islamitische doden. Dat ze zichzelf op de grond werpen, aan hun haren trekken. Maar ze huilen bijna nooit!

Graven

De ligging van de graven is in de jaren tachtig bepaald in overleg met de moskeeën hier. We hebben toen de rijen bepaald en sindsdien wordt er op volgorde begraven. Hier heb ik nooit klachten of vragen over gehad. Maar mocht dit ooit wel zo zijn, dan staan we open voor een gesprek.

Afspraken

Hoewel we een platform hebben opgericht voor overleg, vindt er bijna nooit overleg plaats. Eigenlijk hoor ik vrij weinig van de islamitische organisaties, ik hoor alleen iets als er een begrafenis moet plaatsvinden. Ik ga er dus maar vanuit dat ze tevreden zijn met het grafvak.

Op het grafvak gelden dus ook dezelfde regels als op de rest van de begraafplaats. Maar die regels zijn heel vrij hoor, ze kunnen hier eigenlijk doen wat ze willen. Het enige waar we ons mee bemoeien, is het delven van een graf en de grafrechten.

Wat ze wel of niet op een graf zetten, moeten ze zelf weten. Zelf vind ik dat het grafvak er een beetje troosteloos bij ligt, zo zonder mooie bedekking. Maar het heeft ook wel iets moois dat het meer ‘natuurlijk’ is.

Grafrechten

Voor het islamitisch grafvak zijn dezelfde regels van toepassing als voor de rest van de rk-begraafplaats. Mensen ‘kiezen’ voor een familiegraf, dat zij natuurlijk alleen kunnen gebruiken als zij dit willen. In een familiegraf passen in principe twee personen.

Grafrechten worden eerst uitgegeven voor twintig jaar. Daarna kan het steeds worden verlengd. Wie voor het graf tekent, geeft de adresgegevens door. Mochten de grafrechten verlopen, dan nemen wij contact op. Als we de persoon echt niet kunnen vinden, dan hangen we een papier op het graf. Mocht het nou zo zijn dat er dan nog niemand reageert, dan zouden we denk ik wel de moskeeën benaderen. Maar dit is nog niet gebeurd.

Moslims zijn vaak bang dat ze worden opgegraven, maar daar doen we hier niet aan. Wij ‘schudden’ de botten wel indien nodig, wat betekent dat we ze dieper in het graf leggen zodat er een nieuw lichaam bij past. Als de grafrechten verlopen, halen we naar verloop van tijd wel de grafbedekking weg.”

Begraafplaats Zegestede

Interview begraafplaatsbeheerder (anoniem)

Op 31 juli 2012 in Roosendaal.

In 1977 is de begraafplaats Zegestede aan de Rucphensebaan in Roosendaal aangelegd. Deze begraafplaats is gerealiseerd om de gemeentelijke begraafplaats aan de Bredase weg uit begin 19^e eeuw te vervangen. Het beheer van de begraafplaats Zegestede wordt sinds januari 2007 uitgevoerd door de Stichting Crematoria en Begraafplaatsen Zoom- en Zegestede. Op de begraafplaats, die bestaat uit tien cirkelvormige grafvelden, staat sinds 2008 een crematorium.

Islamitisch grafvak

Een van de grafvelden bevat een grafcirkel (de F-cirkel) waar ‘volgens de islamitische regels en gebruiken overledenen ter aarde kunnen worden besteld’. Deze cirkel is al bij de realisatie van de begraafplaats voor moslims gereserveerd. De regels voor het grafvak zijn hetzelfde als op de rest van de begraafplaats. Inmiddels zijn meer dan honderd graven uitgegeven, waarvan een vijfde ongeveer uit kindergraven bestaat. Op het grafvak is plek voor meer dan 420 graven.

Anoniem: “Ik werkte er nog niet toen de begraafplaats is aangelegd, maar ik heb begrepen dat in samenspraak met moskeeën uit de regio het grafvak is gereserveerd voor moslims. Op de cirkel staat ook een paal richting Mekka, een imam heeft deze richting bepaald.

Wij voeren het beheer uit; dat wil zeggen, wij zorgen dat de begraafplaats netjes blijft. Daar heeft nooit iemand over geklaagd, ook heeft niemand aangeboden dit zelf te doen. Wij proberen dan ook echt rekening te houden met hun wensen. We proberen niet over de graven te lopen, laten ze zelf hun grafmonumenten kiezen.

Diversiteit

Wij geven graven uit op volgorde. Tot nu toe heb ik nog geen verzoeken gehad om een graf op een andere plek te delven. Je ziet veel verschil in de grafmonumenten; wij laten mensen hier dan ook vrij in. Bij sommige volwassenen zie je grote grafstenen. Bij kinderen ligt meestal niets. Het is zelfs niet verplicht om een naambordje te zetten. Er staat een steen met een nummer, zodat wij weten wie er ligt.”

Wasruimte

Op de begraafplaats staat geen mortuarium. Moslims voeren de rituele wassing voor de begrafenis ergens anders uit. Wel staat op het grafvak een kraantje voor de bezoekers.

Kist

Anoniem: “Iedereen mag hier zonder kist worden begraven. Meestal worden volwassenen met kist begraven. Kindjes zijn hier meestal wel in een doekje begraven. Soms is er wel een kistje voor het kind, maar wordt het uit het kistje getild en enkel in het doekje in het graf gelegd.

Vraag

We hebben niet zo vaak islamitische begrafenis hier. Voor volwassenen wordt het altijd geregeld via de uitvaartondernemer. Voor jonge kinderen kunnen ouders ons zelf benaderen. Eigenlijk wordt ons tussendoor nooit om informatie gevraagd.

Snelle begrafenis

Ik weet dat het voor moslims erg belangrijk is om zich zo snel mogelijk te laten begraven. Hier kunnen mensen zich alleen niet op zondag laten begraven. Als een baby jonger is dan 24 weken, kunnen we alles zelf met de ouders regelen. Een kindergraf hebben we zo gedolven. Als de overledene ouder is, moeten de nabestaanden wel een ontheffing hebben aangevraagd.

Als we bijvoorbeeld ’s ochtends doorkrijgen dat de ontheffing er is, zouden we ’s middags al de begrafenis kunnen plannen. Natuurlijk kan het soms iets langer duren, als we meer begrafenis hebben.

Ritueel

Als een begrafenis plaatsvindt, zijn er meestal alleen mannen aanwezig. Ook bij de begrafenis van een kind. Op het grafvak is het altijd rustig. De graven worden maar weinig bezocht. Dit baart me wel zorgen, omdat er van een paar graven de grafrechten zijn verlopen en dit hebben we op de graven aangekondigd. Ik hoop dat iemand ze wel leest.”

Graven

Alle graven liggen richting Mekka, zoals de paal op het grafvak aangeeft.

Anoniem: “Zo liggen de mensen met hun gezicht richting Mekka. We hebben volwassenen op een rij liggen en we hebben speciale rijen voor kinderen. Wij delven de graven. Maar we zorgen er altijd voor dat al het zand er naast ligt, omdat de aanwezigen zelf het graf dichten.

We leggen een paar scheppen klaar, zodat ze het zelf kunnen doen. Wel staan we op een afstandje te kijken, mochten ze onze hulp nodig hebben. En we zorgen ervoor dat het juiste nummerbordje bij het graf komt, zodat duidelijk is voor ons wie er ligt.”

Grafrechten

Op de begraafplaats kunnen ‘eigen graven’ (particuliere graven) worden uitgegeven. Bij uitgifte van het graf worden grafrechten voor twintig jaar verzekerd. Daarna kan de termijn steeds met tien jaar worden verlengd. In een eigen graf mogen maximaal twee overledenen liggen, maar op het islamitisch grafvak ligt er in principe maar één persoon in een graf.

Een familiegraf is tevens mogelijk. Dit graf heeft de omvang van twee normale graven en er passen vier overledenen in. Ook dit graf kan steeds met tien jaar worden verlengd. Voor bijgraven geldt meteen een termijn van vijftien jaar. Voor kindergraven gelden dezelfde bepalingen als bij een eigen graf.

Anoniem: “Op de grafcirkel zijn tevens een paar algemene graven uitgegeven, voor kinderen vooral. Dit zijn graven die je niet kunt verlengen. Tot nu toe hebben we nog niemand geruimd. Wel hebben we een paar mededelingsbordjes op de graven gezet waarvan de grafrechten zijn verlopen. Natuurlijk proberen we de mensen altijd schriftelijk te bereiken hierover, maar dit lukt niet altijd.

Toen de stichting het beheer van de gemeente heeft overgenomen, is mensen met een algemeen graf aangeboden dit om te zetten naar een particulier graf. Sommige families hebben dit gedaan, maar ik weet niet of dit ook op het islamitische deel is gebeurd.

Het moet natuurlijk niet zo zijn dat wanneer mensen weten dat ze voor een algemeen graf kiezen, wat dit inhoudt, en hier bewust minder voor betalen, dat ze dit altijd kunnen omzetten naar een particulier graf. Maar als het zo is dat mensen zich hier echt niet van bewust waren, dat het graf niet kan worden verlengd, dan moet hier wel wat op te vinden zijn.

Het ruimen gebeurt niet zo snel. We ruimen pas als we het graf opnieuw moeten uitgeven; zodra het hele vak ‘vrij’ komt of als er geen plek meer is. Zoals je ziet, is dit op het islamitische vak nog niet het geval. Als de rechten een tijd zijn verlopen, verwijderen we eerst het grafmonument. Mocht het moment van ruimen er komen, dan worden de resten in een graftombe geplaatst. We graven de resten niet verder onder in het graf. Maar vooralsnog is dit nog niet gebeurd op het islamitische deel en dit zal ook nog wel een tijd duren.

Afspraken

Bij de aanleg van het grafvak is wel overleg gevoerd met de moslimgemeenschap. Zo nu en dan komt er wel een imam kijken op het grafvak, en er worden wel eens verzoeken ingediend bij de directie geloof ik, maar we komen niet regelmatig bij elkaar. Tenminste, ik niet. Misschien dat de stichting hier wel mee bezig is?

Het zou wel goed zijn als we vaker konden overleggen, over de grafrechten bijvoorbeeld. We zouden dan kunnen afspreken wat wie we waarschuwen als de grafrechten verlopen, omdat het toch lastig is te familie te bereiken.”

Bijlage 7. Diepte-interviews vertegenwoordigers kwalitatief empirisch onderzoek 2012

Moskee Arrahman in Breda

Interview met een bestuurslid (anoniem)

Op 12 juli 2012 in Breda.

De moskee Arrahman ligt aan de Archimedesstraat 6 in Breda. Dagelijks komen er circa honderd moslims om te bidden. Met name moslims met een Marokkaanse achtergrond bezoeken deze moskee. Op vrijdag kan dit aantal wel oplopen tot zeshonderd. Naast een ruimte om gezamenlijk te bidden, biedt de moskee lezingen, cursussen en rondleidingen aan. Momenteel wordt een nieuw gebouw ontworpen.

Sterven en de dood

Anoniem: “Het bestuur van de moskee wordt al snel ingelicht wanneer iemand is overleden of komt te overlijden. Wij bespreken dan met de familie of er al zaken zijn geregeld; of die persoon een verzekering heeft. Want anders moeten we zorgen dat er zo’n 4.000 euro bij elkaar komt. We vragen wat de wensen zijn van de persoon die overleden is of op sterven ligt en wat de familie graag zou willen.

Wij hebben dus een adviserende rol op het gebied van sterven en de dood. We hebben bijvoorbeeld samen met ‘Ouwkerk International’, een grote uitvaartonderneming, een checklist opgesteld voor overlijdensgevallen. Hierop staat dat mensen hun verzekeringsmaatschappij moeten bellen, en Ouwkerk moeten bellen omdat deze maatschappij een contract heeft met de verzekeraars. Daarnaast staan we klaar voor mentale ondersteuning – ze mogen ons altijd bellen. Het is fijn voor de mensen dat er in een zware tijd mensen voor ze klaarstaan om de praktische zaken te regelen, zoals de wassing en het arrangeren van het begrafenisgebed. In het ziekenhuis hebben we dan ook nauw contact met de geestelijk verzorgers. We bieden aan dat de imam kan helpen met kennis van de islam. Tot nu toe verloopt dit soort contact heel goed.

Voorals blijkt dat iemand die in het ziekenhuis ligt of is overleden geen familie heeft, is het fijn dat wij worden ingeschakeld door het ziekenhuis. Wij fungeren in zulke gevallen als de familie, helpen met keuzes maken en het regelen van de uitvaart.

Binnen de islam wordt veel aandacht besteed aan de dood. Na de dood stijgt de ziel uit het lichaam, maar keert er ook weer in terug. We vergelijken het in zekere zin met slapen; de geest verkeert in een ander bestaan. Omdat de ziel en het lichaam nog zo zijn verbonden, is het belangrijk op de juiste manier met het lichaam om te gaan.

Rituele wassing

Een van de belangrijke elementen hierbij is de wassing van het lichaam; dit is een verplichting voor ons. Mannen worden door mannen gewassen en vrouwen door vrouwen. We wassen eerst de rechterkant en vervolgens de linkerkant van het lichaam.

We bedekken de geslachtsdelen met een handdoek van de navel tot aan de knieën. Dit is belangrijk, een overledene moet in zijn of haar waarde worden gelaten. Het gehele lichaam wordt wel gewassen, doordat het water door de handdoek heen op het lichaam komt. Meestal voegen we een geurstof bij het water, kamfer. We gebruiken liever geen zeep omdat hier soms alcohol in verwerkt zit. Ook houden we niet van chemische geurstoffen.

Omdat de het lichaam moeten kantelen, is het belangrijk om met drie mensen de wassing uit te voeren. We mogen het lichaam dan ook niet hardhandig of met een apparaat verplaatsen, dit doet de overledene pijn. We moeten voorzichtig met het lichaam omgaan en de huid aanraken. Open wonden bijvoorbeeld spoelen we voorzichtig af, nooit hardhandig.

Omdat de wassing zo belangrijk is en veel mensen het moeten kunnen, proberen we bij elke wassing een nieuw persoon mee te laten helpen – indien iemand interesse heeft want het is geen makkelijke taak. Meestal zijn de imam, een bestuurslid en een nieuw persoon aanwezig. Van de wassers wordt verwacht dat zij nooit zullen spreken over de staat van het lichaam, zich respectvol gedragen. Meestal

heeft een moskee een groepje van wassers dat bij een overlijdensgeval wordt benaderd. Wij hebben zeven 'vaste' vrouwen bijvoorbeeld die sowieso de wassing kunnen uitvoeren. Meestal wordt de wassing uitgevoerd bij het ziekenhuis of een uitvaartverzorger. Momenteel zijn wij bezig met het bouwen van een nieuwe moskee. Daar zullen we wel een eigen wasruimte hebben. Voor het gebruik van de wasruimte wordt een vergoeding betaald uit de verzekering. De moskee krijgt tevens een bedrag van 75 euro. Maar de wassers verrichten te wassing vrijwillig, uit compassie voor de medemens.

Toch sta ik niet negatief tegenover professionele wassers. Je moet er bepaalde vaardigheden voor hebben en als het je baan is, moet je er ook voor worden betaald. Alleen voor mijzelf geldt dat ik uit principe geen geld aanneem. De vergoeding die wij krijgen gaat naar de moskee, voor het kopen van materialen voor de wassing en zo.

Lijkwade

Vervolgens wordt het lichaam in een wade gewikkeld, een *kafan*. Voor mannen bestaat deze uit drie doeken, voor vrouwen uit vijf. Dit zijn rituelen die na de tijd van de Profeet zijn ontwikkeld, maar wel gebaseerd zijn op zijn voorbeeld. Het lichaam wordt zo respectvol mogelijk in deze lakens gewikkeld. Meestal leggen we de lakens op de brancard of tafel en proberen het lichaam er voorzichtig op te leggen en de lakens er omheen te wikkelen.

De lakens zijn van naadloos wit katoen. We hebben hier rollen met katoen liggen. Deze krijgen we soms als donatie, of we kopen een grote rol met geld uit de kas. We kopen dit gewoon op de markt. Als alles goed is omgewikkeld, zetten we de lakens bij het hoofd en bij de voeten vast met touw. Dat mensen in een lijkwade worden begraven en dat de lijkwade simpel en wit is, komt doordat wij allemaal als gelijken voor God moeten verschijnen. De islam bestrijdt discriminatie en wil gelijkwaardigheid. Als de een in dure kleding wordt begraven en de ander niet, dan is dit niet gelijkwaardig. Deze zelfde gedachtegang zie je ook bij de *hadj*, waarbij iedereen in een zelfde soort gewaad loopt.

Begraven

De islam schrijft voor dat lichamen worden begraven, niet gecremeerd. Dit staat ook in de Bijbel; de mens is verbonden met de aarde en zal daarin worden begraven. Om de overledene verder te helpen, moet iemand zo snel mogelijk worden begraven, zo schrijft de islam voor.

Begrafenisfondsen

Leden van de moskee hebben samen een soort fonds opgezet waarin zij per familielid een bedrag van 25 euro storten. Zodra er iemand overlijdt, worden kosten die niet door de verzekering worden gedekt uit dit fonds betaald. Zo worden er maar twee tickets naar Marokko vergoed terwijl vaak het hele gezin zou willen gaan.

Als moskeebestuur hebben we overwogen dit groter aan te pakken, en bijvoorbeeld bij het innen van het ledengeld een klein bedrag te reserveren voor zo'n fonds. Maar dat hebben we nog niet helemaal uitgedacht.

De meeste Marokkanen zijn verzekerd bij de Marokkaanse banken Bank Populaire of Attijari-Wafa. Zij betalen jaarlijks een bedrag voor het hele gezin. Met het betalen van grafrechten dient geen rekening te worden gehouden. Veel van onze leden komen van het platteland, daar hoeft niets te worden betaald voor grafrechten.

Land waar begraven plaatsvindt

Als mensen verzekerd zijn, worden zij meestal in het land van herkomst begraven. Maar vanuit de moskee vinden we dat Nederland wel een betere optie zou zijn. Het is belangrijk dat iemand snel wordt begraven, en dat kan niet als het lichaam wordt overgevlogen.

Daarnaast is Nederland nu ons thuisland. Het is goed om in het land waar je leeft te worden begraven, tussen je familie. Dit is niet aan een land gebonden. De aarde is breed en alles behoort aan Allah. Bij soennieten is dan ook iedere plek op de aarde rein – tenzij er iets zichtbaars onreins is, een toilet of iets

dergelijks. Dit betekent dat ik overal ter wereld kan bidden. Omdat de aarde ritueel rein is, kan ik er ook worden begraven.

Maar in de praktijk komen er natuurlijk wel andere zaken nog bij kijken, zoals de grafrechten. Net vertelde ik al dat op het Marokkaanse platteland er niets hoeft te worden betaald. In Nederland is de grond erg duur. Daar kan misschien wel wat op worden gevonden; maar wie gaat ons verzekeren dat de graven met rust worden gelaten?

Grafconstructies en de teraardebestelling

Wij lopen met het lichaam naar het graf. Daar wordt het lichaam voorzichtig in het graf gelaten. Het lichaam wordt op de rechterzijde richting Mekka gelegd. Het graf is een diepe kuil met een soort niche, waarin het lichaam wordt geschoven. Zo valt er geen grond op het lichaam en heeft het lichaam toch de ruimte. In de landen van herkomst wordt een grote platte steen gebruikt om het lichaam te beschermen.

Grafkist

Hier zijn zulke stenen niet verkrijgbaar. Soms gebruiken we daarom delen van de kist om het lichaam te beschermen of we zetten de kist ondersteboven over het lichaam heen. Idealiter ligt het lichaam zonder kist, in de wade in de grond. Zodra het lichaam in het graf ligt, maken we de knopen van de wade los.

Soms als het lichaam is overgebracht, wordt er wel een kist gebruikt. Dan is het lichaam al te ver vergaan om het er nog uit te halen.

Vrouwen en kinderen

Vrouwen komen niet op onze begrafenis. Niet omdat zij hier geen recht op hebben, of omdat zij niet gelijkwaardig zijn, maar omdat ze vaak te emotioneel zijn. En dat is niet goed voor de overledene. Kinderen komen vaak wel mee.

Begraaffaciliteiten

In Nederland zijn er wel een paar islamitische grafvakken bij gewone begraafplaatsen. Tot nu toe heb ik nog geen bericht gehad dat die grafrechten verlopen, anders moeten we daar als gemeenschap iets aan doen. Hier in de buurt kun je worden begraven bij onder andere begraafplaats Zuylen in Breda, in Dordrecht, Tilburg en Oosterhout.

Toch liggen hier maar weinig mensen uit onze gemeenschap, omdat de begraafplaats niet aan alle eisen voldoet. In Breda bijvoorbeeld dien je eerst de hele begraafplaats over te lopen voordat je het islamitische vak komt. Hierdoor komt de moslim in aanraking met ongelovigen, als na crematies en onjuiste grafbedekking.

In Nederland kun je de sociaal-economische status afleiden van de grafbedekking. Dit is niet de bedoeling volgens de islam; iedereen moet gelijk zijn. Daarom geven wij de voorkeur aan simpele grafbedekking, gewoon een naamplaatje.

Verder is het belangrijk dat een islamitische begraafplaats apart ligt, niet naast andere begraafplaatsen. Het moet er rustig zijn, het moet er schoon zijn.

Concluderend

Momenteel zijn er nog maar weinig succesvolle initiatieven gestart vanuit de lokale gemeenschap om een eigen begraafplaats op te zetten. Dit is jammer, mensen leven in het nu terwijl het hiernamaals heus wel komt. Ik zie de dood heel vaak, dus ik ben er wellicht meer mee bezig dan anderen.

Ik lig er dan ook wakker van dat er zo weinig geregeld is voor sommige groepen, zoals vluchtelingen, partners uit gemengde huwelijken en bekeerlingen. Wij moeten als gemeenschap zorgen dat zij ook goed terecht komen, en ik denk niet dat we dat nu op de juiste manier kunnen doen.

Ik zou graag een aparte islamitische begraafplaats hebben waarop we wel moslims uit de regio op de juiste manier kunnen begraven. Ik denk dat we als moskeebestuur wel meer daarvoor moeten doen. Maar zodra de begraafplaats er helemaal is, het beheer wel aan een professionele organisatie

overgelaten moet laten. Want een moskee werkt veel met vrijwilligers, en ik denk dat voor een begraafplaats het noodzakelijk is dat een vaste ploeg ervoor werkt. Wel denk ik dat moskeeën nauw betrokken moeten worden bij de realisatie en het beheer, voor religieuze informatie en informatie uit de gemeenschap.

Ik denk dat er een goede kans van slagen is met zo'n opzet. Maar natuurlijk zijn er ook wel lastige punten. Zo vind ik dat alle moslims met elkaar in gesprek zouden moeten gaan, maar dit ligt wel gevoelig.

Qua inrichting zou ik uitgaan van soennitische richtlijnen; dit zijn volgens mij de juiste en soennieten zijn nou eenmaal ook de grootste groep moslims. Dit betekent niet dat er geen andere moslims zouden mogen liggen, maar ik denk wel dat in een huisreglement de regels goed opgezet moeten worden. Zo ontstaan er geen onduidelijkheden over wat er wel en niet zou mogen op de begraafplaats.

Waar ik me verder zorgen over maak is de grond; waar zouden we deze kunnen krijgen? Als we het zelf zouden moeten kopen, zou dit denk ik wel lukken. Als moslims weten dat ze een stuk grond zouden kunnen krijgen, kunnen we een inzamelingsactie met moskeeën starten. Ik hoop alleen dat een gemeente de grond toewijst. Ik zou het jammer vinden als dit niet zou lukken, we hebben er toch recht op?

Mocht de begraafplaats er komen, dan zou ik het dus professioneel willen aanpakken, met een wasruimte, kantoor en mortuarium. Dit is niet alleen professioneel maar ook handig. Zo zit alles bij elkaar. Nu voeren we begrafenisgebed uit in de moskee, maar eigenlijk is dit niet de bedoeling. We doen dit nu omdat er geen andere optie is. Maar het zou ideaal zijn dat we dit buiten op de begraafplaats kunnen doen, bijvoorbeeld onder een overkapping in verband met het Nederlandse weer."

Islamitische Vereniging Roosendaal **Interview met de voorzitter (anoniem)** **Op 23 juli 2012 in Breda.**

De Islamitische (moskee)vereniging Roosendaal ligt naast het Turks Islamitisch Comité Groene Moskee aan de Van der Waalsstraat in Roosendaal. Hoewel er voornamelijk Marokkanen in de moskee komen bidden, lopen ook wel moslims met andere etnische achtergronden vaker de moskee bidden. Momenteel wordt een nieuwe moskee gebouwd.

Sterven en de dood

Rituele wassing

Anoniem: "Wij hebben een groep vrijwilligers die de wassing uitvoert. Er is een groep voor mannen en er is een groep voor vrouwen. Er zijn ooit plannen geweest om een cursus te geven, maar dit hebben we uiteindelijk niet door kunnen zetten. Nu wordt de kennis in de praktijk verspreid. Er zijn altijd wel een paar mensen die weten hoe de wassing moet worden verricht.

Als er iemand is overleden, wordt de moskee benaderd voor de vrijwilligers. Wij regelen dit onderdeel en de voorschriften in Nederland. Verder zorgt de uitvaartondernemer dat het lichaam wordt opgehaald en naar het vliegveld wordt gebracht.

Lijkwade

De groep vrijwilligers zorgt ook dat dit gebeurt.

Begraven

Wij gaan altijd uit van een begrafenis, er is geen andere optie. De dood is een gegeven, de begrafenis volgt hierop.

Begrafenisfondsen

Bij Marokkanen is het zo dat een verzekering vanzelfsprekend is. Het is dan ook vanzelfsprekend dat zij in Marokko worden begraven. Bij mij zal dat niet anders zijn. Zodra iemand uit huis gaat, gaat trouwen, wordt de verzekering afgesloten.

Bijna iedere Marokkaan heeft een uitvaartverzekering waarmee alles wordt betaald. Toch zijn er in Nederland ook wel uitvaartverzekeringen waar we terecht zouden kunnen, mocht het nodig zijn.

Hoewel een begrafenis duur is, kan er zo toch wel op de kosten worden gelet.

Land waar begraven plaatsvindt

Voor veel Marokkanen geldt nu dat zij naar Marokko zullen gaan. Maar wij worden ook wel eens benaderd om te helpen met mensen voor wie dit geen optie is. Asielzoekers zijn vaak niet verzekerd, maar moeten wel op de juiste manier worden begraven. Ook voor vrouwen met een Marokkaanse man of bekeerlingen geldt dit.

Begraaffaciliteiten

Ik weet dat er hier in Roosendaal een grafvak is. Dat is eigenlijk het enige vak waar we mee te maken krijgen. Ik vind het niet zo goed dat ik me niet eerder heb verdiept in alle mogelijkheden in Nederland, maar meestal worden wij alleen betrokken bij de wassing en dergelijke. Wij krijgen niet zoveel te maken met begravenissen hier. In de toekomst verwacht ik dit wel meer, dus ik wil wel goed op de hoogte zijn.

Wat ik het belangrijkste punt vind, is de eeuwige grafrust. In de geboortedorpen weten mensen dat ze daar kunnen blijven liggen, hier is dat nog maar de vraag. Met een groeiende moslimgemeenschap in Nederland vind ik dat deze kwestie moet worden besproken. Als er zo'n groot deel van de samenleving in de toekomst in Nederland moet of wil worden begraven, moeten er echt oplossingen worden bedacht.

Concluderend

Moslims zijn een onderdeel van de Nederlandse samenleving. De oudere generatie kwam hier met het idee hier alleen te werken en dan weer terug te keren. Maar voor moslims van mijn leeftijd geldt dit niet meer; wij willen onze plek in de samenleving verdienen en krijgen.

Bij een plek in de samenleving hoort ook een plek om te begraven. Natuurlijk kunnen we ons hier wel laten begraven, maar wij krijgen pas echt een plek in de samenleving, worden pas echt geaccepteerd, als wij ons kunnen laten begraven volgens onze regels.

Moskeeën zouden hiervoor moeten strijden. Naast dat Nederlandse moskeeën een plek bieden om samen de religie te praktiseren, om de islam te verduidelijken, hebben moskeeën ook de taak voor de gemeenschap te zorgen dat zaken rond de dood goed zijn geregeld en dat er een veilige plek, dus zekerheid, wordt geboden in Nederland.

Ik weet dat moskeeën zich soms richten op een etnische groep. Wij worden ook wel de 'Marokkaanse' moskee genoemd. Maar moslims zouden dit eigenlijk niet moeten doen. De verschillen die er zijn, spelen wel een belangrijke rol. Maar als we echt terug zouden gaan naar de basis, dan weten we dat we allemaal voor hetzelfde staan.

De identiteit van de moskee en de moskeebezoekers verschuift. Ik denk dat er nu wel vijftien nationaliteiten hier komen om de preek bij te wonen. Nu zijn de preken nog in het Arabisch, maar ik denk dat het nog geen vijf jaar duurt of alles gebeurt in het Nederlands.

De groep Nederlandse moslims stijgt en moslims met een andere nationaliteit hebben wel een – gedeeltelijke – Nederlandse identiteit. Voor moskeeën is het belangrijk dat zij dit communiceren naar de Nederlandse overheid. Ik denk dat als dit beter gebeurt, en wij worden erkend, dat die begraafplaats er wel komt.”

Bijlage 8. Bijeenkomsten kwalitatief empirisch onderzoek 2012

Discussie Marokkaanse mannen in Roosendaal, in de Islamitische vereniging Roosendaal op maandag 23 juli 2012.

Vijf mannelijke bezoekers Marokkaanse moskee (Islamitische vereniging Roosendaal).
(1 bezoeker is betrokken bij de Werkgroep Islamitische Begraafplaatsen Brabant en participeert niet actief in het gesprek).

Gemiddelde leeftijd: 39. Van 22 tot en met 48 jaar.

Land van herkomst: Zowel Marokko als Nederland. Wel zijn alle ouders in Marokko geboren.

Burgerlijke staat: Vier zijn er getrouwd, één niet.

Opleidingsniveau: Varieert van mbo tot aan universiteit.

1. Is er behoefte aan een islamitische begraafgelegenheid in West-Brabant?

a. Hebben jullie al eens serieus nagedacht over om in Nederland begraven te worden?

A: “Nou, ik kan me wel voorstellen dat het een optie is voor mij, maar echt serieus ben ik daar nog niet in. Voor mij is dit onderwerp nog te ver weg. Daarnaast heb ik voor mijn gezin een verzekering, zoals bijna alle Marokkanen, waardoor je hier nog niet snel aan denkt.”

B: “Datzelfde geldt voor mij. Voor mij is vooralsnog alles geregeld met de verzekering.”

C: “Zo is het nou eenmaal bij Marokkanen. Voor 80 euro per jaar is het hele gezin verzekerd. Dit is ook belangrijk, want anders kost het je zo een paar duizend euro om begraven te worden. Deze kwestie speelt al dertig jaar. Er kunnen wel islamitische begraafplekken zijn, maar de Nederlandse wetgeving wordt toch gehanteerd. Mensen zijn bang dat ze worden opgegraven.”

D: “Bij de meeste, vooral oudere Marokkanen wordt deze vraag nooit gesteld. Iedereen is verzekerd, dus gaat naar Marokko.”

b. Is deze behoefte er bij jezelf?

A: “Nu ben ik er nog niet zo mee bezig, maar ik denk dat die behoefte wel komt. Als ik eenmaal oud ben, en hier kinderen en kleinkinderen heb, dan zal ik er zeker nog eens aan denken.”

B: “Ik geef momenteel wel de voorkeur aan Marokko. Maar ik wil niets uitsluiten, ik ben een Nederlander en voel me ook zo. Nou, een Nederlandse Marokkaan dan.”

C: “Ik voel me niet echt een Nederlander hoor. Ik ben hier echt alleen om te werken. Niet dat het me hier niet bevalt of mijn burens niet mag, maar ik voel me veel meer een Marokkaan. Ik kan me dan ook niet voorstellen dat ik me hier zou laten begraven.”

D: “Over behoefte zou ik niet willen spreken. Ik weet dat als ik nu zou overlijden, mijn lichaam naar Marokko wordt gebracht. Ik moet wel zeggen dat ik de begraafplaatsen daar niet altijd beter vind dan de Nederlandse. Wel qua grafrechten, je bent er zeker van dat je niet wordt opgegraven. Maar het onderhoud is zo slecht, het ziet er soms treurig uit. Wat dat betreft zou ik liever in Nederland worden begraven. Dus misschien dat ik het ooit nog heroverweeg.”

C: “In Marokko is het ook niet altijd zo hoor, dat een lichaam blijft liggen of dat er maar één lichaam ligt. Ik kom uit de stad en daar wordt een lichaam ook wel weggehaald.”

D: “Op het platteland speelt meer een probleem dat mensen niet meer weten waar een lichaam ligt. Maar het blijft er wel.”

c. Is deze behoefte er bij je directe omgeving?

A: “Nu nog niet. Niet voor mijn ouders, als je dat bedoelt. Ik verwacht dat mijn kinderen dat wel zullen hebben. Wanneer zullen die nou nog naar Marokko gaan? Alleen als ze op vakantie gaan denk ik.

Niet iedereen heeft z’n verzekering goed gereld, deze mensen zullen hier ook moeten worden begraven. Zo heeft een familielid van mij een dochter van twee wie ze nooit hebben opgegeven bij de Marokkaanse staat en voor wie het nu te laat is om die nationaliteit te krijgen. Zij zal dus niet zo makkelijk een verzekering krijgen en in Marokko worden begraven.”

B: “In mijn directe omgeving gaat echt iedereen terug. Toch ken ik ook wel bekeerlingen die deze optie niet hebben. Voor hen zou een begraafplaats hier in de buurt wel nodig zijn.”

C: “Ik ken niemand die dit overweegt. Eigenlijk denk ik dat deze kwestie pas gaat spelen bij de derde generatie. Vooral de eerste generatie voelt zich nog verbonden met Marokko, de tweede misschien nog deels en de derde krijgt er toch een andere band mee.”

D: “Ik hoor wel eens van mensen dat ze hier moeten worden begraven. Tot nu toe is dit niet omdat ze het willen, maar vooral omdat er geen andere optie is. Ze komen bijvoorbeeld uit Somalië, of hebben geen verzekering.”

2. Zijn er voorbereidingen, bijvoorbeeld in de vorm van een verzekering getroffen?

a. Wat voor afspraken zijn er gemaakt?

A: “Wij hebben allemaal een verzekering. Als je overlijdt, belt je familie de verzekering en alles wordt geregeld. In Nederland wordt het lichaam vervoerd, in Marokko wordt het opgehaald en naar het graf gebracht.”

C: “Bij ons in de stad krijg je bij je overlijden een nummer op basis van de wijk waar je bent geboren. Er wordt dan een graf voor je gedolven in het grafvak van je wijk. Eigenlijk trek je gewoon een nummertje en daar kom je dan automatisch.”

3. Hoe zou een islamitische begraafplaats eruit moeten zien? Hoe geef je er zelf invulling aan?

a. Welke wetten zouden moeten worden gehandhaafd?

D: “Het belangrijkste is de eeuwige grafrust. Dit is een onderdeel waar niet over te onderhandelen valt. Aan het uiterlijk van de begraafplaats worden ook wel eisen gesteld, maar dat is minder belangrijk dan dat je botten blijven liggen.”

B: “Wij zijn geen imam of religieuze geleerde. Over de inrichting kunnen wij dus niet zoveel zeggen. Om hier zeker van te zijn, kun je dit het beste aan de imam vragen.”

A: “Voor ons is het bezoek aan je graf wel belangrijk, dit moet dus wel mogelijk zijn. Mensen moeten in alle rust het graf kunnen bezoeken.”

b. Voor welke stromingen binnen de islam moet de begraafplaats toegankelijk zijn?

D: “Zoals ik al zei, is de moslimgemeenschap heel divers. Er zijn zoveel verschillende groepen. Toch denk ik dat we vanuit de basis moeten kunnen samenwerken.”

C: “Ja, iedereen volgt de geloofsartikelen toch op.”

A: “Hoewel het in de praktijk soms lastig blijkt te zijn, moet er wel wat op te vinden zijn.”

B: “Ik kan me niet voorstellen dat er groepen zijn die hele andere ideeën over begraven hebben, mits ze islamitische voorschriften opvolgen.”

D: “Ja, religie wordt nog al eens vermengd met cultuur.”

A: “Het verschil in de wetscholen is er wel, maar dit moet niet onze samenwerking belemmeren. Alle wetscholen zijn in principe goed, we moeten samen terug naar wat ons bindt.”

C: “En dat is de islam.”

4. Welke onzekerheden zijn er met betrekking tot begraven worden in Nederland?

a. Bijvoorbeeld: Niet naleven van islamitische wetgeving?

A: “Vooral de eeuwige grafrust.”

B: “Ja, onze graven mogen gewoon niet worden geruimd.”

D: “Als niet-moslims de graven beheren, kan een moslim er niet vanuit gaan dat deze personen begrijpen hoe belangrijk sommige zaken, zoals de grafrust zijn. Misschien vinden zij het heel normaal dat botten worden opgegraven, en tillen ze er niet zo zwaar aan.”

A: “Hoe zit dit juridisch dan? Als we vastleggen dat er op een deel niet wordt geruimd, verandert dit dan niet?”

B: “Dat er ineens een woonwijk op de begraafplaats wordt gebouwd of zo.”

A: “Ja want die beslissingen hangen samen met politieke partijen. Als je wordt begraven en de politiek verzekert dat je blijft liggen, maar een paar jaar later zijn er andere partijen aan die macht die dit veranderen, hoe weet je dan zeker dat je ook echt eeuwige grafrust hebt?”

B: “In Nederland hangt een uitvaart zo samen met verdienen. Laatst is een collega begraven en wat daar bij kwam kijken... Er gaat zoveel geld in om, de dood is hier zo ‘zakelijk’. Wie zegt dat als er aan dat stuk grond kan worden verdiend men de graven niet weghaalt?”

5. Aan welke voorwaarden/ eisen moet een islamitische begraafplaats voldoen?

D: “De grafrust is dan het belangrijkste hè.”

B: “Maar er zijn toch wel begraafplaatsen in Nederland waar dit al zo is? Bij joodse begraafplaatsen bijvoorbeeld?”

D: “Ja, die hebben dat wel.”

B: “Dat hangt dan misschien samen met ‘de joods-christelijke identiteit’ van Nederland, dat het bij hen wel mogelijk is gemaakt. Misschien is het wel een idee om bij Joden te informeren hoe zij dit voor elkaar hebben gekregen, misschien kunnen we samen hieraan werken. Voor hen is het ook een belangrijk thema.”

D: “Misschien. Maar dat van die joods-christelijke identiteit is wel een ‘politieke slogan’ hoor. Aan het begin van de 20^e eeuw bemoeide het Nederlandse volk zich ook niet met de Joden. Toen werden zij vreemd aangekeken.”

B: “Ik weet alleen niet of het dan mogelijk moet zijn dat niet-moslims die eeuwige grafrust ook wel zien zitten op een islamitische begraafplaats komen te liggen.”

A: “Dat zal niet zo snel gebeuren hoor. Op joodse of andere bijzondere begraafplaatsen zie je ook niet ineens iemand anders liggen.”

B: “Ik zou denk ik wel de voorkeur geven aan een paar grote begraafplaatsen in Nederland, waar moslims uit een groot gebied terecht kunnen. Misschien dat als het groots wordt aangepakt het meer bekendheid krijgt en het meer vertrouwen uitstraalt.”

D: “Is het mogelijk om de grond te kopen? Is het dan ons eigendom? Ik denk dat dit wel meer houvast zou geven.”

6. Wat zijn de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

D: “Er is nu nog een grote groep die zich laat overbrengen. Waarom doen zij dat? Vooral omdat de eeuwige grafrust hier niet wordt verzekerd. Er gaan veel spookverhalen rond in de moslimgemeenschap over wat er in Nederland met je lichaam gebeurt. Het kan worden opgegraven en herbegraven ergens in een put bijvoorbeeld. Als het aanbod verbetert, groeit de vraag echt wel. Nu wordt vooral de gefocust op wat moslims eventueel zouden willen, wat er misschien de voordelen van zijn. Maar misschien hoeft deze vraag niet eens zo te worden gesteld. Met bijna een miljoen moslims in Nederland is er nou eenmaal een deel dat in Nederland wordt begraven. De groep moslims voor wie Nederland ‘het land van herkomst’ is groeit, zowel met bekeerlingen, als derde, vierde, vijfde generatie etc. De moslimgemeenschap in Nederland is heel divers, dat vergeten mensen vaak. Natuurlijk zitten daar personen bij die in Nederland willen worden begraven, gewoon omdat zij daar een goed gevoel bij hebben of niet anders kunnen.”

A: “Omdat ik in Nederland ben geboren en mijn kinderen ook, denk ik dat het makkelijker is om in Nederland begraven te worden. Zo kunnen mijn kinderen sneller mijn graf bezoeken.”

C: “Ik denk juist dat in Marokko familie sneller het graf bezoekt.”

D: “Ja, maar jij hebt daar nog tijdens je jeugd gewoond, jij hebt er een andere band mee, kent daar meer mensen. Maar zeg nou eens eerlijk; hoe vaak ga jij vanuit Nederland naar Marokko om graven te bezoeken?”

C: “Als ik in Marokko ben ga ik elke vrijdag naar het graf van mijn moeder.”

D: “Ja, maar dan ben je er sowieso op familiebezoek. Je gaat niet even snel naar Marokko om een graf te bezoeken. In Nederland kun je dat wel veel sneller doen.”

C: “Ik zie een voordeel in begraven worden in Nederland dat moslims dan eindelijk worden erkend. Met een islamitische begraafplaats geeft Nederland aan dat wij hier vrij onze religieuze voorschriften mogen naleven. Met het ritueel slachten wordt dit al beperkt, het zou mooi zijn als men wel de kans geeft dat moslims ook in Nederland kunnen worden begraven. Dat wij niet al onze voorschriften kunnen uitvoeren, vind ik een teken dat we niet echt welkom zijn.”

D: “Een deel gedraagt zich daar ook naar. Moslims hebben een identiteitscrisis. Veel mannen uit de eerste generatie willen gewoon terug, doen er ook niet veel aan om een Nederlander te worden. Maar mijn generatie, de jongeren, wij zijn geen Nederlandse Marokkanen, maar Marokkaanse Nederlanders. Maar dit is lastig, vooral als je niet alles van jezelf, je geloof, hier in Nederland kwijt kunt.”

B: “Wij zijn wel Nederlanders, maar anders. We hebben onze eigen levenswijze. Maar dat betekent niet dat we dit niet in Nederland willen leven – of begraven willen worden.”

A: “Klopt. Nu heb ik alleen nog maar van het islamitische grafvak in Bergen op Zoom gehoord.”

B: "Ik juist van die in Roosendaal."

D: "Ik zou het eigenlijk niet zo weten hier in de buurt, maar ik weet wel dat er in Breda één is."

E: "Ja ik ken die in Roosendaal ook wel."

A: "Ik ben wel verrast dat er nog best wat zijn eigenlijk, omdat nu de meesten toch terug gaan."

B: "Ja, er zijn natuurlijk mensen die niet terug kunnen. Daarom vind ik het goed dat deze begraafplaatsen er zijn, hoewel je daar volgens mij nog wel kan worden geruimd."

C: "Dat is natuurlijk al jaren het probleem. Daarom zijn die begraafplaatsen niet zo bekend!"

E: "De meesten, zoals ik, hebben wel eens van zo'n voorziening gehoord. Maar omdat je toch al iets hebt geregeld, verdiep je je er verder niet zo in. Al helemaal niet omdat je dus hoort dat je graf wordt geruimd."

7. Welke instantie is voor welke taak verantwoordelijk?

a. Wat moet de gemeente doen?

b. Wat moeten de moskeeën doen?

c. Wat moeten zelforganisaties doen?

d. Wat zou de rol van uitvaartmaatschappijen moeten zijn?

A: "Ik denk dat dit punt gewoon tijd nodig heeft. Onze generatie moet laten zien wij hier zijn, zullen blijven en er echt tijd en moeite in stoppen. Dan worden we uiteindelijk wel erkend."

C: "Dat weet ik niet hoor. Mensen kijken zo negatief naar moslims. Wist je dat de meeste mensen denken dat een moslim Pim Fortuyn heeft vermoord? Dit stond in de krant. Dat zegt toch wel genoeg."

D: "Ja, natuurlijk is er een eenzijdige beeldvorming. Maar dan is het aan ons om dit te verbeteren; om hard te werken, goed te studeren. Dat zal al veel veranderen. We moeten dan ook niet klagen, of er in blijven hangen dat we niet worden erkend. We zijn een onderdeel van de Nederlandse samenleving en dat moeten we ook uitstralen. Voorzieningen voor moslims zullen dan sneller tot stand komen."

A: "Ik denk ook dat wij moeten investeren en dan wachten totdat het tij keert. Andere groepen die langer in Nederland wonen of er al eerder een band mee hebben, zoals Indonesiërs, hebben ook zaken voor zichzelf bewerkstelligd."

D: "Kijk bijvoorbeeld naar bejaardentehuizen; je hebt bejaardentehuizen voor Indonesiërs, misschien ook voor andere groepen."

A: "Maar wij stoppen onze ouderen niet in bejaardentehuizen."

D: "Dat zeg je nu; maar met een Nederlandse levensstijl, geen tijd, en medische inspecties komt dat moment er wel hoor. Nu staan we er nog niet bij stil dat moslims in Nederland straks hoogbejaard zijn, maar ik denk dat wanneer dit moment er is, men blij zou zijn dat hierop is geanticipeerd. Dit kun je denk ik wel vergelijken met begraafplaatsen. Nu zeggen veel mensen 'Ja, wij brengen onze doden toch terug naar Marokko', maar dat loopt echt geen generaties door."

D: "Bij sommige onderwerpen is het gewoon heel lastig om tot mensen door te dringen, zoals bejaardentehuizen, gezondheidszorg en begraven. Mensen zijn er niet zo mee bezig, ze hebben al wat geregeld – of denken wat geregeld te hebben – en zien het voor iets van 'later'. De gemeente wil dan werkgroepen oprichten en mensen bij elkaar brengen, maar dit blijkt dan lastig te zijn."

Daarom zou het besef eerst in de moslimgemeenschap moeten doordringen en dan de gemeente of andere overheidsinstanties aanspreken dat we ermee bezig zijn. Wel hoop ik dat we dan erkenning krijgen voor de problematiek.”

B: “De moskee is een belangrijk aanspreekpunt. Daar is de kennis aanwezig om het onderwerp op de juiste manier aan te kaarten. Mensen vertrouwen de moskee, nemen daar ook informatie van aan.”

C: “Het is ook belangrijk dat wij goede woordvoerders naar voren schuiven. Als andere bevolkingsgroepen op televisie iemand laten spreken is het altijd een geleerde of advocaat. Wie komt er bij ons? Die zanger! Ali B.!”

8. Weten jullie genoeg over begraven worden in Nederland?

a. Wat voor informatie zou je zoeken?

b. Waar zou je er naar op zoek gaan?

C: “Nou, zelf zou ik hier niet naar op zoek gaan. Ik ben in Marokko geboren, heb daar een band mee en ik heb mijn keuze qua begraven al gemaakt. Maar ik denk dat het wel goed is als mensen het er over hebben.”

B: “Ja in de moskee kan een discussie op gang komen.”

D: “Moskeeën zouden hier eigenlijk een stuk actiever in moeten zijn, om dit soort informatie op te zoeken. Daar zou ik me wel meer in moeten verdiepen, wat de mogelijkheden zijn voor ons in Nederland en hoe we deze informatie kunnen delen.”

A: “Zelf gebruik ik ook het internet om informatie te verspreiden, bijvoorbeeld via e-mail. Ik denk dat ik over een tijdje wel eens uit ga zoeken wat de mogelijkheden voor begraven hier zijn. Ik ga er niet vanuit dat ik binnenkort overlijd, maar ik heb een kind dus ik wil wel dat ik de beste keuze maak.”

D: “Ik ben bijvoorbeeld ook wel benieuwd hoe dat in Nederland met verzekeren zit. Ik ken er wel een paar, zoals DELA, maar ik weet niet hoe duur het is. Volgens mij kun je het wel redelijk goedkoop houden met simpele keuzes.”

B: “Ja want vooral de herdenkingsdienst is duur. Ik zou ook alleen niet weten wat je voor zo’n verzekering betaalt, maar het is vast niet goedkoper dan de verzekering die we nu hebben.”

Discussie Marokkaanse vrouwen in Roosendaal, in de Pootlaan op 27 juli 2012.

Vijf Marokkaanse vrouwen uit Roosendaal.

Gemiddelde leeftijd: 36. Van 24 tot en met 45 jaar.

Land van herkomst: Marokko, Nederland en België. Van drie personen zijn de ouders in Marokko geboren, bij twee personen zijn de ouders in Europa (Nederland, België, Spanje), geboren.

Burgerlijke staat: Vier zijn er getrouwd, één niet. Drie vrouwen hebben kinderen.

Opleidingsniveau: Varieert van mbo tot aan universiteit.

1. Is er behoefte aan een islamitische begraafgelegenheid in West-Brabant?

a. Hebben jullie al eens serieus nagedacht over om in Nederland begraven te worden?

b. Is deze behoefte er bij jezelf?

c. Is deze behoefte er bij je directe omgeving?

A: “Ik praat er wel eens met mijn kinderen over. Niet over begraven worden, maar over de dood. Niet dat ik ze angst probeer aan te jagen, maar ik wijs ze er wel op dat je op je daden wordt beoordeeld na je dood.”

B: “We praten en denken niet echt over onze begrafenis. Het staat al vast. Eigenlijk is dit wel vreemd, want de dood speelt een grote rol bij ons. Maar moslims maken geen testament of een wensenlijst zoals Nederlanders doen.”

D: “Nee, wij denken niet zo na over verschillende opties, want het is gebruikelijk om terug te gaan naar Marokko.”

B: “We zijn dus continu met de dood bezig, maar niet met de praktische kant van de dood.”

E: “Ik heb er wel over nagedacht. Ik heb zelfs de islamitische begraafplaats hier in Roosendaal bezocht. Ik wil me goed oriënteren, voorbereiden. Toen ik er aankwam, leek het wel wat. Het was mooi aangegeven met bordjes. Maar ik schrok een beetje van het vak. Het zag er niet zo mooi uit. Daar wil ik in ieder geval niet komen te liggen.”

B: “Dat hoor je niet vaak bij Marokkanen.”

E: “Ja onze familie denkt er echt over na. Ik heb ook kleine kinderen, die hier zijn geboren. Het lijkt me erg lastig voor hen om mijn graf steeds in Marokko te bezoeken. Daarom wil ik ook graag dat mijn ouders hier worden begraven. Dan kan ik het graf beter onderhouden, vaker langskomen.”

C: “Ik vind ook dat het makkelijk moet zijn voor mijn familie, daarom laat ik hen ook kiezen. Mijn enige eis is dat het op islamitische grond is, er moeten islamitische regels worden opgevolgd. Maar waar dat is, mogen zij beslissen. Ik lig dan toch in de grond. En ik wil daar nu eigenlijk nog niet zo over nadenken.”

A: “Maar ben je niet bezig met wat jij zou willen dan? Denk je alleen aan je familie?”

C: “Nee, dat ik op een islamitische begraafplaats kom, dat is wat ik wil. Dat kies ik voor mij. Maar de locatie mag mijn familie kiezen. Als ik ben overleden, moeten zij ook alles regelen.”

B: “Ik denk niet dat, behalve bij een paar Marokkaanse gezinnen, begraven worden in Nederland echt wordt besproken of overwogen. Wel vind ik het belangrijk hier aandacht aan te besteden, want er zijn asielzoekers die hier moeten worden begraven, er zijn gemengde huwelijken, bekeerlingen. Zij moeten ook een goede begraafplaats krijgen!”

D: “Wat gebeurt er nu dan met ze? Wie regelt dit dan?”

(Forra): “De gemeente is verantwoordelijk voor de begrafenis voor mensen zonder familie of andere nabestaanden. Als het bijvoorbeeld een asielzoeker is waarvan men weet dat hij of zij moslim is, dan wordt een lokale moskee ingeschakeld voor hulp.”

D: “O ja, ik krijg wel eens e-mails voor donaties daarvoor. Maar ik wist nooit of dat klopte.”

B: “Kijk, voor die mensen moeten wij zorgen. Maar voor mijzelf heb ik al bepaald dat ik naar Marokko wil. Niet alleen uit gewoonte, maar ook omdat het een fijn idee is om in een islamitische omgeving te liggen.”

C: “Ja, daarom is dat mijn enige eis.”

2. Zijn er voorbereidingen, bijvoorbeeld in de vorm van een verzekering getroffen?

a. Wat voor afspraken zijn er gemaakt?

A: “Wij hebben allemaal een verzekering, zodat onze families naar Marokko gaan.”

C: “Over het betalen van de verzekering hebben we het dan weer wel. Dat moet eens per jaar gebeuren en dan is het ineens een gespreksonderwerp.”

E: “Maar bij die verzekeringen kun je er ook voor kiezen om een Nederlandse uitvaart te nemen.”

D: “Wordt daar alles van betaald?”

E: “De begrafenis sowieso wel.”

A: “Maar in Marokko koop je gewoon een stuk grond, en dan lig je daar voor eeuwig. Dat is hier niet.”

D: “Wie betaalt dan na verloop van tijd je graf? Op het platteland hoeft je helemaal niets te betalen voor de grond.”

B: “Onze familie komt uit Nador. Je weet daar je daar komt te liggen, maar je weet niet precies waar, op welk stuk grond. Wij hebben dat nog niet bepaald. Je familie regelt dit na je dood.”

3. Hoe zou een islamitische begraafplaats eruit moeten zien? Hoe geef je er zelf invulling aan?

a. Welke wetten zouden moeten worden gehandhaafd?

B: “Sowieso de eeuwige grafrust. Ook moet je in je lijkwade worden begraven en niet in een kist.”

D: “Er mag maar één lichaam in een graf liggen, richting Mekka.”

B: “Er moet ruimte zijn om gebeden voor de overledene uit te spreken.”

A: “Het moet er netjes uitzien. Mensen willen niet door de bush lopen om een graf te kunnen vinden.”

D: “Het moet een stuk islamitische grond zijn. Mensen moeten kunnen zien dat het islamitisch is, dat er moslims liggen, zodat zij niet de regels overtreden.”

E: “Zoals grafschennis, dat mensen aan de stenen gaan zitten bijvoorbeeld.”

B: “Daarom is het ook belangrijk om tussen moslims te liggen. Bezoekers weten dan wat gepast is en wat niet. Ook voor de ziel is het belangrijk. Want de ziel krijgt ook de andere begrafenissen mee, en krijgt ook rust van de gebeden die daar worden gehouden.”

D: “Als er zielen van ongelovigen liggen, dan hoort de ziel dat. Wij horen ze schreeuwen. Als er bijvoorbeeld een crematorium is, dan horen wij die zielen schreeuwen, lijden. Dat is heel erg.”

B: “Het zal mijn plek in het hiernamaals niet benadelen waar ik lig, maar mijn tijd in het graf wordt er wel door beïnvloed.”

E: “Ja want in principe kun je overal worden begraven, de hele wereld is van Allah.”

B: “Het maakt dan ook niet uit wat op je graf staat. Dat draagt niet bij aan jouw plek in het hiernamaals.”

A: “Het is wel fijn voor de bezoekers als het er netjes bij ligt. Maar het moet wel sober zijn.”

B: “Bij ons mag je niet zien of iemand arm of rijk is, wij zijn gelijk.”

b. Voor welke stromingen binnen de islam moet de begraafplaats toegankelijk zijn?

D: “Er zijn misschien moslims die het anders doen, die andere grafbedekking plaatsen. Maar dat kwetst dan alleen de nabestaanden, niet de doden.”

B: “Als ik andere gebeden hoor dan juiste islamitische, ja dan hoor ik dat. Maar ik word er niet per se door benadeeld. Het geeft alleen rust als het islamitische gebeden zijn.”

4. Welke onzekerheden zijn er met betrekking tot begraven worden in Nederland?

a. Bijvoorbeeld: Niet naleven van islamitische wetgeving?

E: “Het is geen keuze voor mensen. Ze zijn verzekerd en gaan daarmee akkoord.”

B: “Dat is niet het enige. Iedereen die ik spreek heeft een enorme angst om geruimd te worden. Iedereen weet dat je hier in Nederland voor moet blijven betalen.”

D: “Dat is dan ook een financiële last die je je familie oplegt.”

E: “Ja maar je kunt er iets voor verzinnen, er zelf voor sparen bijvoorbeeld. En trouwens, wie zegt dat deze problemen niet opgelost kunnen worden? Moslims zijn daar toch mee bezig! Andere groepen mensen, zoals Joden, hebben dit toch ook?”

5. Aan welke voorwaarden/ eisen moet een islamitische begraafplaats voldoen?

A: “Het is gewoon geen fijn idee dat je geruimd kunt worden. Als dit verzekerd zou zijn, zou het zo zoveel schelen voor mensen.”

B: “Volgens mij mag in een noodsituatie – ruimtegebrek bijvoorbeeld – het stoffelijk overschot na veertig jaar wel verplaatst worden. Je kunt het dan bijvoorbeeld dieper begraven.”

6. Wat zijn de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

B: “De begraafplaatsen op het platteland in Marokko vind ik een beetje eng. Hier staat het duidelijk aangegeven waar een begraafplaats is, daar zie je het niet meteen.”

D: “Er staan wel stenen met een naam, maar het is heel onoverzichtelijk. Je kunt ook heel lastig graven terugvinden. Dat is hier wel een voordeel. Van onverzorgde begraafplaatsen worden nabestaanden verdrietig.”

A: “In de stad zijn de begraafplaatsen dan weer enorm en onoverzichtelijk. Ze zien er niet zo mooi uit als hier in Nederland.”

E: “Mij gaat het echt om mijn familie in Nederland. Het is veel makkelijker voor hen om hier mijn graf te bezoeken.”

B: “Maar je kunt wel overal ter wereld voor een overledene bidden. Ik zou liever in Marokko liggen omdat de graven van anderen dan ook worden bezocht, en ik daar ook rust van krijg.”

E: “Dat kan dan toch hier op een gegeven moment ook.”

7. Welke instantie is voor welke taak verantwoordelijk?

a. Wat moet de gemeente doen?

b. Wat moeten de moskeeën doen?

c. Wat moeten zelforganisaties doen?

d. Wat zou de rol van uitvaartmaatschappijen moeten zijn?

E: “Ik denk dat het belangrijk is dat islamitische organisaties samen aan een plan werken en dit aan de gemeente kunnen voorleggen. Dan kunnen zij samen de mogelijkheden bespreken.”

B: “Ik vind dit vooral belangrijk voor mensen zonder keuze, voor machteloze mensen zoals vluchtelingen. Het zou belangrijk zijn dit thema aan hen voor te leggen, in buurthuizen bijvoorbeeld.”

E: “Voor mij is een tweede belangrijke groep de jongeren, die in Nederland zijn geboren en getogen.”

8. Weten jullie genoeg over begraven worden in Nederland?

a. Wat voor informatie zou je zoeken?

b. Waar zou je er naar op zoek gaan?

A: “Het is belangrijk dat er goed wordt gecommuniceerd. Zorg ervoor dat er volgende informatie op internet staat.”

D: “Of organiseer een informatiebijeenkomst. De gemeente kan dan bijvoorbeeld vertellen over hoe begraven in Nederland er aan toegaat.”

B: “Mensen zijn zo onzeker over hoe het hier er aan toegaat. Meer duidelijkheid kan hen rust geven. Vooral met het huidige politieke klimaat vrezen mensen dat zij hun geloof niet kunnen uitoefenen.”

A: “Ja alsof Wilders en zijn aanhangers een islamitische begraafplaats zouden toestaan.”

B: “Mensen doen al moeilijk over een minaret, wie zegt dat ze onze begraafvoorschriften zullen respecteren?”

E: “Het is heel belangrijk dat bepaalde afspraken worden gemaakt en worden vastgelegd. Zo voelen moslims zich serieus genomen en beschermd.”

Bijlage 9. Diepte-interviews vertegenwoordigers kwalitatief empirisch onderzoek 2011

Islamitisch Centrum Breda

Interview met de coördinator (anoniem).

'Een overledene heeft meer rust op een begraafplaats met andere moslims'

Het Islamitisch Centrum Breda benadrukt de noodzaak voor een islamitische grafakker

Breda- Het Islamitisch Centrum Breda is begin jaren negentig opgericht door onder meer de huidige coördinator. In Breda vervult het centrum een educatieve functie, een religieuze functie met een gebedsruimte en een culturele functie door ondersteuning bij *rites de passage*. Op vrijdag en tijdens de Ramadan heeft de stichting de meeste bezoekers voor het gebed.

Anoniem: „Onze gemeenschap is soennitisch en we volgen de hanafitische wetschool. Hoewel sommige stromingen van elkaar verschillen, is dit slechts in detail naar mijn mening. De basis van de islam moet gelijk zijn; anders ben je geen moslim. Daarom komen in dit centrum ook moslims van verschillende stromingen. Als we in dezelfde God geloven, kunnen we ook samen bidden. Ik vind dat verschillende religieuze instellingen verschillende wensen vervullen. Zo zat Milli Gorus eerst ook bij onze stichting. Nu niet meer, maar de aanhangers komen hier nog wel.

Het Islamitisch Centrum Breda maakt onderdeel uit van Stichting Islamitisch Centrum Nederland. Dit is een landelijke koepelorganisatie van Turkse moslims. Deze stichting heeft tevens een eigen uitvaartfonds; Solidariteitsfonds Uitvaart SICN. Dit fonds helpt administratieve taken, de 'religieuze plichten' en het vervoeren van het lichaam. Zie voor meer informatie de website: <http://www.sicn.nl>. Bron: SICN.

Sterven en voorbereidingen op de begrafenis

Als iemand op sterven ligt, wordt zo veel mogelijk uit de Koran gelezen, hardop of stil. Want als iemand dicht bij de persoon staat, 'hoort' deze de verzen toch wel. Iedere bezoeker leest. Het lichaam laten we met rust.

De naasten nemen op het laatste moment afscheid. Hier zijn niet te veel mensen bij, want het is natuurlijk een verdrietig moment. De kaak wordt aan het hoofd vastgebonden, de ogen worden gesloten en de voeten aan elkaar geknoopt. Zodra het lichaam verstijft, worden de doeken verwijderd. Soms leggen we metaal op de buik om het vocht op te nemen. Als er kan worden gekozen, is het beter om in de eigen omgeving te overlijden. Daar is de familie en daar voelt diegene zich op z'n gemak. Vervolgens wordt het lichaam naar het mortuarium gebracht. Een uitvaartondernemer regelt de praktische zaken, of het fonds van SICN. Waar het kan, wordt het begrafenisgebed verricht. Het maakt niet uit waar en wanneer dit is. We hanteren geen specifieke volgorde van handelingen nadat iemand overlijdt. Meestal geldt in Nederland de volgorde: begrafenisondernemer; bewassing; begrafenisgebed; luchthaven. Belangrijk is dat wel aan alle verplichtingen wordt voldaan.

Rituele wassing

Een van de verplichtingen is de rituele bewassing. Zo treedt iemand rein in het hiernamaals. Iedereen wordt gewassen, behalve een te vroeg geboren kind. Een militair; die wordt gelijk in zijn strijdkledij begraven. Militairen – die voor het geloof of het vaderland hebben gestreden – verdienen namelijk een speciale plek in het hiernamaals.

Vroeger werd in Turkije iemand gewoon thuis ritueel gewassen. In Nederland gebeurt dit meestal in het mortuarium, in het ziekenhuis of bij de begrafenisondernemer. Wij verzorgen tevens de bewassing, maar dan wel in een externe wasruimte. In het centrum hebben we geen waszaal.

De mensen die de wassing verrichten, hebben hier geen speciale opleiding voor gehad. De kennis wordt in onze gemeenschap overgedragen, meestal leert iemand het door het te zien. We hebben er geen speciale cursus voor. Maar het is wel belangrijk dat ze alle handelingen goed kennen. Er zijn minimaal twee mensen nodig, maar meestal helpen er drie of vier en is er een imam bij voor instructies.

Het hoeft niet per se familie te zijn die de bewassing verricht, het ligt aan de wens van de familie. Wel moet het altijd iemand van hetzelfde geslacht zijn – ook bij kinderen. Als iemand een verzekering heeft, worden de kosten voor het ziekenhuis en het mortuarium gewoon gedekt.

Op het Turkse platteland wordt de bewassing thuis verricht. In iets meer stedelijke gebieden wordt er soms een speciale bus gebruikt vanuit de gemeente. Die bus is een mobiele wasruimte die dan voor het huis van de overledene wordt gereden. En daarna rijdt de bus meteen door naar de begraafplaats. Ook vinden in Turkije wel professionele bewassingen plaats, maar in Nederland heb ik dat nog niet meegemaakt. Wij balsemen onze overledenen niet. Zo blijft het lichaam langer ‘goed’. En zo wordt de lijdensweg verlengd; het lichaam moet opgaan in de aarde.

Als een vrouw is overleden, mag het lichaam na de bewassing niet meer door mannen worden gezien. Tenzij het in besloten kring is, en de man familie is, zoals een broer. Alleen het hoofd wordt na de bewassing nog zichtbaar gemaakt. Bij mannen mogen ook kennissen komen kijken.

Lijkwade

Een lijkwade is een andere verplichting – die alleen niet geldt voor militairen. Dezelfde mensen die de wassing verrichten, volbrengen de wikkeling. Dit gebeurt op de tafel waar de persoon is gewassen.

De wade is een wit laken. De witte kleur staat voor reinheid; een andere kleur zou eventueel wel ‘mogen’, maar daarom is wit wenselijk. De wade is van katoen – dit katoen wordt gewoon in Nederland gekocht.

De wade moet minimaal uit twee lagen bestaan; een soort hemd en een laken dat er overheen wordt gewikkeld. Dit is een geheel; tot aan de knie. De geslachtsdelen moeten altijd worden afgedekt, al tijdens de bewassing. Voor onze vrouwen geldt hetzelfde, zij dragen in het graf geen speciale hoofddoek.

Vervolgens worden de uiteinden van het laken vastgeknoopt, waardoor alles van het lichaam is bedekt. Het lichaam gaat met het laken in de kist. En hierna wordt afscheid van de overledene genomen.

Begrafenisgebed

Voor de overledene moet een begrafenisgebed worden gehouden. Dit kan binnen of buiten plaatsvinden. Het lichaam wordt op een tafel gelegd. De imam of een andere voorganger leidt het gebed. Meestal leidt de imam het, omdat het een gebed is dat niet iedereen kent. De hele mannelijke gemeenschap komt er op af. Het gebed wordt staand voltrokken.

Vervolgens wordt aan de aanwezigen gevraagd of de overledene schulden heeft uitstaan. Deze schulden moeten door de familie worden vergoed. Ook wordt gevraagd of iedereen de persoon wil vergeven. Vrouwen mogen wel bij dit ritueel aanwezig zijn, maar zij doen niet mee met het gebed en de bevraging. Meestal staan ze er achter.

Het vindt zo snel mogelijk plaats. Omdat het lichaam naar Turkije wordt overgebracht, wordt het gebed bij onze gemeenschap vaak twee keer uitgesproken. Dit kan zowel bij de moskee of thuis zijn – het hangt af van de wensen van de familie.

De *tezkiye etmek* wordt voltrokken bij de teraardebestelling op de begraafplaats. Hier zijn alleen mannen bij aanwezig. Mannen leiden sowieso de begrafenis – vrouwen zijn hier nooit bij.

Begrafenis

We begraven, we cremen niet. Dit is gewoon zo, sommige geloofskwesties moet je niet in twijfel trekken. Als iemand een ongeluk heeft gehad, dan worden alle delen van het lichaam bij elkaar begraven. Dit heeft er niet mee te maken dat we denken dat het lichaam zo weer heel wordt bij de

wederopstanding; in het hiernamaals is het lichaam toch weer compleet. Maar het is natuurlijk om alles samen in de grond te laten vergaan.

Kleine kinderen van onze gemeenschap worden meestal wel in Nederland begraven. Bij ouderen komt dit sporadisch voor – hoewel we er wel alle mogelijkheden voor hebben op het islamitische gedeelte van de Bredase begraafplaats. Ik vind het desondanks wel belangrijk dat er geïnvesteerd blijft worden in islamitische begraafplaatsen, want in de toekomst wordt er wellicht meer gebruik van gemaakt. Het is voor ons belangrijk een eigen begraafplaats te hebben omdat de overledene tussen moslims meer rust heeft. Doden worden immers bevraagd in het graf, en dan is rust belangrijk.

Land van begraven

Meestal wordt iemand in de plaats begraven waar hij of zij vandaan komt. Dit is meer uit gemak voor de familie dan iets religieus. Natuurlijk vindt de persoon het zelf ook fijn om in ‘vertrouwde’ grond te liggen. Omdat de directe familie ook steeds meer in Nederland zit, verwacht ik wel dat in de toekomst de repatriëring zal afnemen. Hoeveel generaties hier overheen gaan, durf ik niet te zeggen.

In de Turkse steden moeten grafrechten worden betaald. Op het platteland is genoeg ruimte, dus daar mag je overal liggen. Iedereen krijgt daar een deel van het land. In Nederland moet je natuurlijk overal grafrechten betalen.

Turkse moslims zijn meestal aangesloten bij een begrafenistonds, de meesten bij het Diyanet-fonds. Dan weten ze zeker dat de islamitische wensen worden gewaarborgd. Het is ook handig als je een Turks en islamitisch fonds hebt; de voorwaarden zijn op jouw wensen aangepast.

Het is ook belangrijk dat het fonds geen winstogmerk heeft. Je kunt het zien als een goed doel, dat mensen ondersteunt met hun uitvaart. Soms betaal je jaarlijks een kleine bijdrage, soms wordt deze bijdrage elk jaar herberekend, afhankelijk van het aantal begrafenissen. Zo staat de gemeenschap elkaar bij.

Grafconstructies

Het graf zelf is niet op een bijzondere manier gedolven; ik denk dat het vergelijkbaar is met ‘Nederlandse graven’, hoewel het misschien iets minder diep is. Een grote grafsteen is niet gebruikelijk, maar ik denk dat het wel mag. Het is wel wenselijk om een gedenksteen of paaltje met de naam van de overledene neer te zetten. Meestal leggen we geen bloemen op het graf.

Gebruik van een grafkist

Het is bij ons gebruikelijk om zonder kist te worden begraven. Maar als er een kist nodig zou zijn, dan is dit niet verboden. Het is alleen fijner om zonder kist te worden begraven; het is minder benauwend voor de overledene. De kist is voor ons alleen van toepassing tijdens het vervoer. Soms worden de planken wel hergebruikt om op het lichaam te leggen – als bescherming tegen de grond. Het komt regelmatig voor dat de nationale vlag over de kist hangt, maar die wordt niet begraven.

In de steden wordt de auto voor de begraafplaats gereden en vervolgens wordt de kist verder gedragen. In het dorp zijn de afstanden meestal klein, dus dan wordt het hele stuk te voet afgelegd. Er wordt continu gewisseld van drager; want iedere man wil helpen. Ook mannen die de overledene niet kennen. De dood brengt de gemeenschap bij elkaar. Vreemden sluiten tevens aan bij de stoet. Het aantal dragers maakt niet uit.

Bij het graf aangekomen, wordt uit de Koran gelezen. Zo wordt voor de laatste keer de belangrijke boodschap aan de overledene meegegeven. En natuurlijk worden de nabestaanden tevens aan de boodschap van de islam herinnerd. Soera’s die de geloofsboodschap duidelijk verwoorden zijn geschikt voor deze gelegenheid.

Het lichaam wordt op de rechterzijde met het gezicht naar de *kibla* in het graf gelegd. De planken worden er schuin tegenaan gezet. Het lichaam wordt door twee mensen vanuit de kist in het graf gelegd en het graf wordt door alle aanwezigen gedicht.

Rouwen

Er zijn geen speciale regels voor het wel of niet bezoeken van een begraafplaats. Zowel mannen als vrouwen kunnen een graf bezoeken. Maar die laatste groep wordt niet aangeraden regelmatig te gaan; in verband met hun emoties. Dit is slecht voor hen en voor de overledene; die voelt hun pijn. Kinderen

doen wel mee aan de rouwstoet. Maar de bewassing en dergelijke zien zij niet; ze mogen niet het lijk zelf zien. Dat ziet er eng uit, en daar kunnen ze last van hebben. Ze mogen dan ook niet kijken als het lichaam in het graf wordt gelegd.

Bij de steen wordt gebeden voor de dode. Zo wordt diens lijden verlicht. We gaan niet per se op speciale dagen, maar het is wel gebruikelijk om na het vrijdagmiddaggebed te gaan. Vooral in Turkije waar de begraafplaats dicht bij de moskee is.

Condolance is bij ons belangrijk; als je hoort dat iemand uit de gemeenschap is overleden, ga je erheen. Het maakt dan niet uit of je iemand kent of niet. Je moet ook gaan op het moment dat je het hoort, het maakt dan niet uit hoeveel tijd er is verstreken.

Het condoleren vindt bij de familie thuis plaats. Mannen en vrouwen doen dit gescheiden. Als er bijvoorbeeld vrienden of familie in de buurt wonen, komt het wel voor dat die het mannelijke of vrouwelijke bezoek opvangen. Bij deze bijeenkomsten wordt er uit de Koran gelezen.

Het condoleren vindt ook wel twee keer plaats; als de familie terug is van de repatriatie. Maar dit wordt wel zo snel mogelijk gedaan; om de familie niet aan de pijn te laten herinneren. Alleen als het niet mogelijk is het snel te doen, wordt er mee gewacht.

In Turkse steden is de situatie vergelijkbaar met Nederland. Op het platteland verloopt het condoleren anders. Daar hoort het dorp meteen dat er iemand uit de gemeenschap is overleden, via een oproep door de minaret. Niet dat de naam wordt omgeroepen, maar het is een speciale oproep. En vaak is toch wel bekend wie er ziek of oud is.

Zodra de gelegenheid zich aandient, gaat de gemeenschap bij de familie op bezoek. Meestal vindt het condoleren dan ook nog voor de begrafenis plaats. De uitvaart moet zo snel mogelijk worden voltrokken, maar als het huis nog vol visite zit, wordt daar soms even mee gewacht.

Visite neemt altijd eten van thuis mee. Gebak of echte gerechten voor het bezoek. Nabestaanden hebben immers geen tijd om te koken. In Nederland wordt dit gebruik ook uitgevoerd.

Herdenkingsdiensten zijn meer cultureel getint dan religieus onderbouwd. Wij houden ze meestal na zes weken. Vanuit de familie wordt een etentje georganiseerd voor de gemeenschap; als dank voor hun steun. De vrouwen koken de maaltijd; mannen en vrouwen eten het apart op. Soms wordt dit ook nog in Turkije gedaan. Ook dient dit etentje als laatste eer aan de overledene. Maar het is geen christelijke herdenkingsdienst; er worden wel herinneringen over de persoon opgehaald; maar geen herinneringen waardoor de familie overstuurd wordt.

We hebben aanpassingen in onze begrafenisrituelen moeten doorvoeren, vanwege de afstand. Niet omdat we sommige rituelen niet in Nederland kunnen uitvoeren. Soms moeten we iets twee keer houden – zoals de condolancebezoeken en herdenkingsdiensten. En soms duurt het wat langer voordat we iets kunnen uitvoeren – zoals de begrafenis zelf. Maar over het algemeen denk ik dat het meeste wel mogelijk is.

Ik weet nog niet of ik in Turkije of Nederland begraven zou willen worden. Maar ik zou best over Nederland willen nadenken als er een aparte begraafplaats is voor moslims, waar we zonder kist en tussen andere gelovige mannen, vrouwen en kinderen in de aarde worden gelegd.”

Marokkaanse Stichting Moskee Almohsinin in Oosterhout **Interview met de voorzitter (anoniem).**

‘We begraven in Marokko omdat het in deze omgeving niet mogelijk is’

Marokkaanse moskee in Oosterhout strijdt al jaren voor een eigen grafakker

Oosterhout- Aan de Beneluxweg in Oosterhout doemt een gigantisch gebouw op; de Moskee Almohsinin. Rond het gebouw wordt verbouwd, er komt extra parkeerruimte. Het gebouw bevat meer dan een gebedsruimten. Naast wasruimtes, leslokalen, en een winkeltje is er een activiteitszaal te vinden. Het heeft wel jaren geduurd voordat de Oosterhoutse moslingemeenschap de huidige moskee kon bouwen. Dezelfde strijd wordt nog steeds voor een eigen grafakker gevoerd.

Anoniem: „In Oosterhout zijn er heel wat moslims te vinden. Ik schat dat er zo'n tweeduizend Turken en twaalfhonderd Marokkanen zijn en dan zijn er nog moslims uit bijvoorbeeld Afghanistan en Somalië. Voor een eigen begraafplaats is de doelgroep dus groot genoeg.

Aan deze moskee zijn zo'n 350 contribuanten verbonden. Maar tijdens speciale periodes, zoals de Ramadan straks, ligt het aantal bezoekers vele malen hoger. Ook voor persoonlijke zaken kan men hier terecht. Het overlijden van een familielid is daar een voorbeeld van.

Moskee Almohsinin te Oosterhout is sinds twee jaar gevestigd op de huidige locatie aan de Beneluxweg. De stichting telt zo'n 350 contribuanten.

In 1973 is de eerste Marokkaans-Oosterhoutse club opgezet, die destijds verschillende noodvestigingen als gebedsruimte heeft gebruikt.

Hoewel de meeste leden nog steeds van Marokkaanse afkomst zijn, komen tevens geregeld asielmigranten naar de moskee om te bidden.

Vanuit de moskee wordt religieuze en maatschappelijke hulp geboden aan de moslingemeenschap.

De moskee heeft geen vaste imam in dienst, maar een imam uit Rotterdam leidt regelmatig vrijwillig de dienst.

Zie voor meer informatie de website: <http://www.almohsinin.nl/>.

Bron: Moskee Almohsinin.

Sterven en voorbereidingen op de begrafenis

We kunnen helpen bij het afscheid nemen. Het is gebruikelijk de stervende te helpen de geloofsbelijdenis te blijven herhalen. Zelfs als de persoon het zelf niet meer kan uitspreken, is het belangrijk dat wij het wel blijven doen. Zo blijft de basis van de islam hem of haar bij.

Als de familie ons inschakelt tijdens de laatste levensfase, kijken we tevens naar praktische zaken. Is er een testament opgesteld? Is de persoon verzekerd? Ik schat dat zo'n 95 procent van de Marokkaanse moslims een verzekering heeft via een van de twee Marokkaanse banken. De maatschappijen nemen veel werk uit handen. We hoeven alleen maar contact met ze op te nemen en zij zorgen voor de rest.

Als iemand is overleden, wordt de persoon uit het ziekenhuis opgehaald, naar ons in de moskee gebracht, vervolgens naar het mortuarium in Utrecht vervoerd en dan naar Schiphol.

Bij ons ligt de voorkeur niet per se bij thuis overlijden; wegens praktische zaken. Want waar wil je bijvoorbeeld iemand gaan wassen thuis?

Rituele wassing

Vanuit ons geloof moeten we namelijk de overledene ritueel wassen. Mensen met ervaring moeten dit doen. Meestal weet de imam er het meeste van. De wassing wordt vaak in het mortuarium hier in Oosterhout verricht; daar is een handige wasruimte.

De imam geeft instructies aan een paar mensen. Bij mannen zijn dit mannelijke wassers, en bij vrouwen zijn het vrouwelijke wassers. Dit geldt ook voor kinderen. Maar het is tevens mogelijk dat een echtgenoot een echtgenote wast en andersom. Dit gaat in Marokko net zo; alleen heb je daar, vooral op het platteland, niet zulke wasvoorzieningen dus verrichten mensen het meestal gewoon thuis.

Vanuit de verzekeringsmaatschappijen is een budget beschikbaar voor de wassing. Wassers kunnen dan kiezen of ze het geld aannemen of niet. Omdat het bij ons vaak familie of bekenden betreft, wordt het bijna nooit geaccepteerd. Toch sta ik niet negatief tegenover een kleine vergoeding; het is immers een klus die lastig kan zijn en die ook niet iedereen kan volbrengen.

Wij leiden niemand op om te wassen. In de religieuze handleidingen valt te lezen hoe het moet, en meestal leert iemand het toch door een paar keer mee te kijken. Je hebt er geen diploma voor nodig. Ik ken ook geen instanties die wel 'professionele' wassers in dienst hebben.

Lijkwade

Na de wassing wordt de dode in katoen gewikkeld. Het moet een witte stof zijn; dit is een reine kleur. Dat zie je ook terug tijdens de vrijdagen waarop veel mensen wit dragen. Omdat het wikkelen lastig kan zijn, helpt de imam meestal mee – ook bij vrouwen. Hij knipt namelijk de stof op maat. Die stof kopen we gewoon hier in Nederland in. Meestal bestaat de *kafan* uit drie delen; twee grote en een kleine.

Ik zie het gewaad meer als een traditie dan een religieuze verplichting. Want als iemand een ernstig ongeluk heeft gehad bijvoorbeeld, kan de persoon nooit op de juiste manier in het kleed worden gewikkeld.

Begrafenisgebed

Na de wassing en de wikkeling wordt het lichaam naar de moskee vervoerd. Mannen zitten in hun eigen gebedsruimte en de vrouwen ook. Wel komt het lichaam alleen in de mannenruimte. Daar wordt het begrafenisgebed voltrokken.

Een kist met een vrouw wordt rechts in de ruimte gezet. Een man in het midden voor de ruimte. Het is een speciaal gebed, zo spreken we *du'a's* uit. Het gebed heeft als doel om vergiffenis voor de overledene te verkrijgen.

Bij dit gebed blijven we staan, met de handen doen we niets bijzonders. Soms wordt het gebed in Marokko nog een keer verricht, maar hier zijn verder geen regels voor.

Begrafenis

Cremeren is streng verboden. Dit lichaam is niet van mij; ik heb het van Allah gekregen. Dat ga ik toch niet verbranden?

Land van begraven

Eigenlijk repatriëren we al onze doden. Maar dat is meer uit nood. We vragen al zo'n dertig jaar om een eigen begraafplaats. Maar dat is lastig in Oosterhout; wie gaat de grond immers kopen? Ook zitten we met de vraag wat we doen als de akker op een gegeven moment vol ligt. We willen niet eens een bijzonder stuk land; gewoon een lap grond op een mooie plek. We kunnen er dan een hek omheen zetten en een wasruimte plaatsen.

Ik denk dat er veel animo voor zou zijn. We wonen al jaren in Nederland, onze gezinnen ook, dan is hier begraven toch veel praktischer? Het is belangrijker dat het voor de familie hier goed te regelen is dan voor mensen in Marokko. Marokkanen willen begraven worden waar familie ligt, maar dat zou hier ook kunnen zijn.

Daarbij komt dat begraven in Marokko ook niet altijd even gemakkelijk is. Eeuwige grafrust is niet altijd gegarandeerd in de steden en je moet grond bemachtigen. Op het platteland is grond zat, maar in de steden moet ervoor worden betaald. Als je het eenmaal hebt gekocht, wordt het lichaam er niet meer

uitgehaald. Dat zou in Nederland ook zo moeten zijn.

Het is belangrijk voor moslims dat ze bij elkaar liggen. We mogen niet bij ongelovigen worden begraven. Omdat de gemeenschap in Oosterhout nog vrij jong is, heb ik nog niet zoveel overlijdensgevallen meegemaakt. Mijn generatie kwam hier in de jaren zestig, jaren zeventig en we waren toen net achttien. Onze kinderen zijn nog jong. Over twintig jaar zal het aantal sterfgevallen naar verwachting toenemen.

We zijn nu nog bij Marokkaanse verzekeraars aangesloten omdat zo in ieder geval de repatriatie wordt gedekt. Ik heb een keer een gesprek gehad met een lokale verzekeraar, maar dan werd het een stuk lastiger. Wel vraag ik me af of mijn Marokkaanse verzekering een Nederlandse begrafenis zou dekken.

Grafconstructies

Wij worden in graven gelegd die net iets groter zijn dan de kist. De kist moet daarom niet zo groot zijn. Waar de kist vandaan komt, weet ik niet. Ik vermoed uit Nederland. De verzekeraar regelt dit. Het is wel een extra stevige kist voor het vervoer. Meestal is een kist van hout gemaakt.

Zodra een lichaam aankomt in Marokko staat de rouwauto van de verzekeraar voor het vliegveld. Met een familielid wordt de auto naar de begraafplaats gereden. Of de auto rijdt eerst langs het ouderlijk huis, maar daar moet extra voor worden betaald. De auto stopt voor de poort van de grafakker. Met vier mannen wordt de kist vervolgens naar het graf gedragen.

Gebruik van een grafkist

Meestal laat men de kist zo in het graf zakken. Sommigen willen liever zonder kist worden begraven, maar omdat de kist toch is betaald gaat deze vaak mee. Als een Marokkaan zonder verzekering in eigen land wordt begraven, wordt ook om die reden geen kist gebruikt. Bij het graf gaat de imam weer voor in het gebed. Weer wordt om vergiffenis voor de overledene gevraagd bij dit gebed.

Als moslims de rouwstoet voorbij zien komen, sluiten ze aan. Of ze de overledene nou kennen of niet. Bij ons hoeft je geen uitnodiging te krijgen.

Rouwen

Rouwkaarten of rouwadvertenties gebruiken wij dan ook niet. In Marokko roepen ze overlijdensberichten om op regionale televisie. Hier in Nederland horen we het vaak via kennissen. Als in Marokko de begrafenis voorbij is, keren de aanwezigen terug naar het huis van de familie. Vervolgens kan er drie dagen worden gecondoleerd. Dit hoeven geen lange en kostbare bezoeken te zijn; soms drinkt iemand alleen een kopje koffie. Natuurlijk blijft familie bij repatriatie langer weg dan drie dagen, dus in Nederland mogen mensen wel na die dagen langskomen.

Na veertig dagen wordt er een bijeenkomst georganiseerd. Een paar imams worden thuis uitgenodigd om te Koran te reciteren en er wordt voor eten gezorgd. Het doel is om de overledene te herdenken en om vergiffenis te vragen. Mannen en vrouwen zitten in gescheiden ruimtes.

Meestal vindt de bijeenkomst in Nederland plaats, zelden wordt ervoor terug naar Marokko gevlogen. In Marokko en in Nederland wordt dit gebruik onder jongeren steeds minder uitgevoerd. Ze vinden het een verspilling van geld en tijd. Het is dan ook meer een cultureel dan een religieus gebruik.

Onder jongeren is de aandacht voor de dood natuurlijk ook een stuk minder. Daarnaast zijn zij wat minder religieus en cultureel actief dan de ouderen. In onze stichting proberen we ook al jaren een jonger bestuur te krijgen – tot nu toe zonder resultaat.

Gelukkig zijn we tot nu toe wel in de gelegenheid zoveel mogelijk van onze gewoonten uit te voeren. Helaas kost het wel veel meer tijd en moeite dan als iemand in Marokko zelf overlijdt. Onze moskee heeft daarom meer dan in Marokko, een adviesfunctie gekregen. We moeten nou eenmaal meer overleggen met de gemeenschap en Nederlandse overheidsinstellingen.

Ook treedt onze moskee op als 'familie' als een moslim overlijdt en er geen familie is om alles te regelen. Dit zouden we overigens voor iedereen doen, ieder mens verdient een waardige begrafenis.”

Stichting Islamitisch Begraffeniswezen (IBW)
Interview met de voorzitter (anoniem).

'Op de Nederlandse begraafplaatsen is de assimilatie van moslims goed zichtbaar'
Het Islamitisch Begraffeniswezen signaleert een vernederlandste islamitische uitvaartcultuur

Eindhoven- Eeuwige grafrust, voldoende islamitische begraafplaatsen en kennisoverdracht omtrent islamitische begraafenisrituelen; hier richt de Stichting Islamitisch Begraffeniswezen uit Eindhoven zich op. De vrijwilligers van de stichting lobbyen bij de Nederlandse overheid en uitvaartbranche en hebben al voortgang geboekt met juridische procedures voor het waarborgen van de grafrust. Toch valt er nog veel te verbeteren zodat meer moslims zich in Nederland laten begraven, meent de voorzitter.

Anoniem: „Onze stichting staat dan ook voor de belangenbehartiging van alle moslims in Nederland. De dood is zo'n belangrijk moment voor een moslim, de overgang naar het hiernamaals, dat we ervoor moeten strijden dat deze gebeurtenis juist wordt ingewijd. We willen ervoor zorgen dat er genoeg faciliteiten zijn voor het wassen en begraven. Ook geven we advies aan Nederlandse organisaties over hoe met islamitische overledenen om te gaan.

Zo hebben we een protocol opgezet voor defensie, wat er moet gebeuren met overleden islamitische militairen. Eigenlijk willen we dat deze hetzelfde worden behandeld als andere moslims, want alleen voor martelaren geldt dat zij niet worden gewassen. Omdat er in oorlogssituaties soms geen goede voorzieningen zijn, hebben we tips gegeven over hoe het beste met de wassing kan worden omgegaan en dergelijke.

De Stichting Islamitisch Begraffeniswezen (IBW) uit Eindhoven is in 2005 opgericht. De belangenbehartiger van moslims in Nederland richt zich op het realiseren van een betere (juridische) infrastructuur voor islamitische begraafenis.
Het door de IBW opgerichte College van Doodgravers helpt moslims met de rituele wassing.
Tevens geeft de stichting advies aan overheidsinstellingen voor het omgaan met de dood bij moslims.
Meer informatie is te vinden op de website: <http://www.stichtingibw.nl/>.
Bron: Stichting IBW.

Sterven en voorbereidingen op de begraafenis

Stichting Islamitisch Begraffeniswezen wordt pas ingeschakeld als de persoon net is overleden. Wij menen dat het bij het sterfproces het belangrijkste is dat aanwezigen de stervende niet tot last zijn. Meestal overlijden moslims in het ziekenhuis. Dit is ook wel praktisch, want in een ziekenhuis zijn goede faciliteiten aanwezig zoals een wasruimte. Een eigen wasruimte heeft de stichting niet. Het is nog best lastig en prijzig om een goede ruimte te bouwen; de GGD komt kijken of alles binnen de gezondheidsvoorschriften valt en het moet ook onderhouden worden.

Over het algemeen wordt er een begraafenisondernemer ingeschakeld. Die helpt voornamelijk met het vervoer van het lichaam naar het mortuarium, de moskee, en vervolgens de begraafplaats of het vliegveld. Turken hebben hier zelf een regeling voor opgezet. Marokkanen deels en vluchtelingen vrijwel niet. Die laatste groep schakelt dan ook meestal een Nederlandse begraafenisondernemer in. Het hele proces moet zo snel mogelijk worden voltrokken, het liefste binnen 24 uur. In ieder geval moet binnen een etmaal de wassing hebben plaatsgevonden.

Rituele wassing

De rituele wassing is een complexe handeling, die wel noodzakelijk is. Bij elke nieuwe (levens)fase of rituele handeling moet een moslim rein zijn. Daarnaast is de moslimgemeenschap verplicht ervoor te zorgen dat overleden moslims op de juiste manier worden gewassen. Daarom vond Stichting IBW dat we ervoor moeten zorgen dat er altijd een groep mensen is die de wassing kan verrichten.

We hebben het College van Doodgravers opgezet. Een soort netwerk van moslims die de wassing correct kunnen verrichten als er in de omgeving van de overledene te weinig mensen zijn die beheersen. Omdat er vaak vijf mensen nodig zijn voor de handeling, is het belangrijk dat er veel moslims zijn die kunnen wassen. De 'database' bestaat uit contactgegevens van moslims die zijn aangesloten bij verschillende moskeeën in Nederland.

Het wassen gebeurt vrijwillig – er mag geen salaris worden gevraagd. Natuurlijk staat het de familie vrij een donatie te doen aan de moskee bijvoorbeeld. Wassers op professionele basis schakelen we dan ook niet in.

Het is belangrijk dat mannen en vrouwen door waters van dezelfde sekse worden geholpen. Dit geldt ook voor overledenen. Maar huwelijkspartners mogen elkaar meestal ook wassen.

Eerst wordt de kleine wassing uitgevoerd, hierop volgt de grote wassing. Naast water en zeep wordt musk gebruikt, om vervelende geur tegen te gaan. Hierna wordt de overledene in de *kafan* gewikkeld, die bestaat uit katoenen doeken.

Eigenlijk verloopt het wassen in Nederland precies hetzelfde als in de landen van herkomst. Alleen de locatie kan verschillen – in Nederland vindt het altijd in het ziekenhuis, het mortuarium of de moskee plaats en in de landen van herkomst ook wel thuis. De handelingen zelf moeten ook wel hetzelfde zijn; immers laten de religieuze handleidingen weinig ruimte over voor variaties.

Als IBW waken we er ook voor dat deze voorschriften worden nageleefd. In een ander land, met andere regels, kan het soms verleidelijk zijn ervan af te wijken. Maar dit is niet juist. We lichten de waters dan ook wel voor, geven cursussen aan geïnteresseerden. Een imam legt dan aan mannen en vrouwen uit wat er voor handelingen worden uitgevoerd. Meestal worden er wel aparte bijeenkomsten georganiseerd voor mannen en vrouwen, want de wassing verloopt in detail iets anders.

Een zwaar gewond lichaam, door bijvoorbeeld een ongeluk of explosie, hoeft niet te worden gewassen. Net als een te vroeg geboren kind.

Het lichaam kan tot aan de begrafenis in de gaten worden gehouden, maar het is niet verplicht. Omdat de overledene toch zo snel mogelijk moet worden begraven, is er ook weinig tijd voor.

Lijkwade

Na de wassing volgt de tweede plicht voor de moslimgemeenschap; het wikkelen in de *kafan*. De ploeg van waters vervult deze taak. Deze handeling is net als de wassing uniform in elk land. Voor mannen geldt dat ze drie doeken krijgen omgewikkeld en vrouwen vijf. Vrouwen krijgen een extra doek om de schaamdelen en het gedeelte rond de borst.

Het is belangrijk dat niets transparant is. Het lichaam is van het hoofd tot aan de tenen bedekt. De doeken zijn altijd wit. Dit is meer traditie dan dat het is voorgeschreven. Het is nou eenmaal belangrijk dat iedereen een soortgelijke wade draagt; iedere moslim in gelijk bij de dood – op martelaren na.

Begrafenisgebed

De derde plicht, het gebed voor de overledene, is een taak waar wij als stichting niet zoveel mee van doen hebben. Meestal regelen de betrokken bij de moskee en de familie dit. Als nabestaanden vragen over het gebed zouden hebben, dan kunnen ze natuurlijk wel bij ons terecht.

Begrafenis

Aan cremen doen we niet. Het lichaam moet intact in de grond worden gelaten. Dit, in verband met de Dag der Opstanding. Zelfs als het lichaam incompleet is door bijvoorbeeld een ongeluk, moet worden geprobeerd zoveel mogelijk lichaamsdelen te begraven. Bij amputatie wordt het lichaamsdeel al eerst in het graf gestopt, de rest van het lichaam volgt later. We geloven niet dat hetzelfde lichaam opstaat op de Dag der Opstanding en dat alle delen daarom bij elkaar moeten liggen. Maar het is voorgeschreven, dus we volgen de voorschriften op.

Hoewel de rituelen over het algemeen uniform worden uitgevoerd, kan er in de Nederlandse uitvaartbranche nog het een en ander worden verbeterd om de islamitische begrafenissen optimaal te laten verlopen. Het zou bijvoorbeeld mooi zijn als er aparte islamitische begraafplaatsen aangelegd zouden worden. In deze regio komt er misschien een in Nuenen. Een begraafplaats naast de moskee willen we juist niet; aanbidding en de dood moeten worden gescheiden. Anders is er de kans dat men de overledenen gaat vereren; en dat mag niet.

Natuurlijk kunnen aparte delen van Nederlandse begraafplaatsen ook aan onze eisen voldoen, maar in de praktijk kan dit nu niet worden gegarandeerd. Zo willen we niet dat er niet-moslims tussen moslims worden begraven. Maar niemand controleert nu op de islamitische grafakkers of dit ook zo is. Ook is eeuwige grafrust cruciaal; iets dat vaak niet gegarandeerd wordt als er niet om de zoveel jaar voor wordt betaald. Voor ons hoeft te beheerder niet per se islamitisch te zijn, als er maar rekening wordt gehouden met onze gebruiken.

De kosten voor een islamitische begrafenis in Nederland zullen gelijk zijn aan die van een niet-islamitische, afhankelijk van het verzekeringspakket. Bij repatriatie kunnen de kosten juist veel hoger of lager uitvallen, afhankelijk van het gebied – ruraal of stedelijk – waar het lichaam naar wordt vervoerd. Maar voor repatriatie zijn moslims ook over het algemeen verzekerd.

Ik denk dat we tien tot honderd keer per jaar worden ingeschakeld voor advies over het begraven van volwassenen en zo'n tweehonderd keer voor overleden kinderen.

Land van begraven

Helaas kiezen veel Turkse en Marokkaanse moslims nog voor repatriatie van de overledenen. Terwijl het *soenna* is om het lichaam te begraven waar de persoon is gestorven. Hoeveel Nederlandse begraafplaatsen een islamitische grafakker hebben, is op onze website te vinden. Als dit er een stuk minder zijn dan de Landelijke Organisatie Begraafplaatsen opgeeft, dan ligt dit aan het bewerken van de website. Wij hanteren denk ik geen andere criteria dat we daarom een ander getal hebben.

Repatriëren is mijns inziens meer een gewoonte geworden. Het gebeurt al jaren, dus men stapt er niet snel meer vanaf. Toch verwacht ik wel dat als het klimaat hier ideaal is, volgende generaties voor een begrafenis in Nederland gaan kiezen. De familie in Nederland wordt groter en de band met het land van herkomst minder hecht.

Over de religieuze plicht de graven goed te onderhouden, hoor ik ze nooit. Het is niet dat ze vaak terugvliegen naar het land van herkomst om een graf per se schoon te houden. Zoals ik al zei, denk ik dat ze het nu gewend zijn en dus de lichamen vanzelfsprekend overbrengen.

Eeuwige grafrust wordt in de stedelijke gebieden in Turkije en Marokko ook niet meer gegarandeerd. En op het platteland komt het wel eens voor dat men vergeet waar het lichaam nou eigenlijk lag begraven, omdat er zo veel plek is.

Repatriatie wordt over het algemeen met speciale pakketten gedekt. Wij geven geen advies over welk pakket mensen moeten kiezen. Soms helpt de moskee ze hiermee.

Grafconstructies

Graven worden gedolven richting het zuidoosten. We graven een soort niche in het graf waar de kist, met het lichaam op de rechterkant, in kan worden geschoven.

Het is de bedoeling dat het lichaam eeuwige grafrust krijgt. Dit kan wel, met een exclusief graf, maar dan moet er wel steeds voor worden bijbetaald. Als een begraafplaats overvol is, is het niet verboden meerdere lichamen in een graf te leggen. Zelfs als het mannen en vrouwen samen zijn – ze zijn immers overledenen dus het seksuele aspect is niet van toepassing. Wel moeten ze allemaal moslim zijn.

Bij repatriatie wordt het lichaam van het vliegveld meestal opgehaald met een ambulance en naar de begraafplaats gebracht. In Nederland gebeurt dit vanaf de moskee of het mortuarium. Vanaf de ingang tot aan het graf wordt de kist gedragen. Dit is een religieuze plicht, dus zoveel mogelijk mannen helpen hieraan mee.

Voor moslims is het gebruikelijk om maar begrafenissen te gaan van mensen die ze niet kennen. Als je een stoet voorbij ziet komen, ga je je respect betuigen. Het komt dus ook wel voor dat je de kist van een onbekende overledene een stukje draagt. Vrouwen zijn hier niet bij aanwezig. Alleen bij sommige bevolkingsgroepen lopen ze er een stukje achter. Als de kist in het graf is gelaten, scheppen de aanwezigen de kuil dicht. Dit gebeurt ook zo in de landen van herkomst.

Gebruik van een grafkist

In Nederland mag zonder kist worden begraven, maar meestal wordt de kist wel gebruikt. Veel begraafplaatsbeheerders vinden dit ook prettig. Somaliërs kantelen daarom de kist; het lichaam ligt op de grond en de kist wordt er overheen gezet. De grond kan zo niet op het lichaam vallen – want dat gebeurt er met een drassige grondsoort. En de overledene kan rechtop zitten voor de ondervraging. Hier zijn door andere etnische groepen meerdere alternatieven voor bedacht.

Het is belangrijk dat de kist zo sober mogelijk is. Een opvallende grafsteen is tevens ongepast. Eigenlijk moet er alleen een gedenksteen of een plaatje staan met de gegevens van de overledene, geen overbodige informatie. Het allerergste zijn de versierde stenen, met teksten als 'je bent te vroeg gegaan'. Zo wordt de beslissing van Allah in twijfel getrokken.

De steen die er staat, moet goed worden onderhouden. Graven mogen ook zeker worden bezocht – door mannen en vrouwen – als ze er maar komen om voor de overledene te bidden en niet om hem of haar te aanbidden. Het is tevens ongebruikelijk om erg veel te huilen om een begraafplaats, zo wordt de rust verstoord. Maar als mensen dat doen, dan hebben ze het waarschijnlijk nodig.

Rouwen

Onze stichting is niet betrokken bij het rouwproces, maar als mensen er behoefte aan hebben, kunnen ze wel bij ons terecht voor advies. Ik vind niet dat je een limiet kan stellen voor het verdriet. Als mensen hun kind hebben verloren, kun je niet verwachten dat ze na drie dagen weer doorgaan alsof er niets is gebeurd.

Dat is ook niet de bedoeling van de religieuze voorschriften. Het is jammer dat er zo'n taboe heerst op rouwen. Mensen zouden ook best professionele hulp mogen zoeken als ze hun verdriet niet kunnen verwerken, maar dit gebeurt helaas niet altijd.

Veel traditionele moslims kijken negatief tegen rouwen aan omdat ongelovigen uitzinnig kunnen reageren. Uit de pre-islamitische periode zijn in de Arabische landen ook gebruiken van zelfverminking en het vereren van graven overgenomen, die niet gepast zijn binnen de islam. Ingetogen reageren is daarom het devies.

De termijn van drie dagen is eigenlijk voorgeschreven voor het condoleren. Zodat de familie wel weer het leven kan oppakken. Toch is het vaak niet mogelijk om binnen drie dagen te condoleren, in verband met repatriatie van het lichaam. Dan mag je ook later langskomen. Bellen of rouwkaarten sturen doen we niet. Het is beter om persoonlijk je medeleven te tonen.

We bellen wel om het overlijden bekend te maken. Zo worden overlijdensberichten via via doorgegeven. Dit gebeurt ook zo in de landen van herkomst.

Herdenkingsdiensten zijn niet goed; wij herdenken alleen Allah, geen overledenen. Maar als de nabestaanden daar heel veel steun aan hebben, wie ben ik dan om zo'n dienst af te keuren? Vooral bij gemengde huwelijken zie je herdenkingsdiensten. Op de scholen van kinderen bijvoorbeeld. Als IBW gaan wij daar natuurlijk ook naartoe, hoewel niet alle gebruiken binnen onze opvattingen passen. Zo zie je bij deze bijeenkomsten vaak fotocollages en wordt er muziek gedraaid, terwijl dit op strikt islamitische diensten niet zou voorkomen.

Op de Nederlandse begraafplaatsen is de assimilatie van moslims goed zichtbaar. We juichen het toe als moslims zich hier laten begraven; het land waar ze wonen en wellicht ook zijn geboren. Maar we keuren het af dat moslims zich soms laten meeslepen door niet-islamitische uitvaartgebruiken. Tegenwoordig wordt de versiering van het graf steeds uitbundiger; er staan foto's, bloemen en zelfs gouden engelen op! Dit is te wijten aan onwetendheid. Als IBW willen we daarom ook de kennis van moslims in Nederland omtrent rituele voorschriften voor begraven vergroten.”

Bijlage 10. Interviews 23 respondenten

Vragenlijst 1

Locatie, datum: Moskee Arrahman Breda, 12 juli 2012.

Naam respondent: 'Mohamed'.

1. **Geslacht:** Man.
2. **Leeftijd:** 37.
3. **Wat is uw geboorteland?:** Marokko.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen? 16.

4. **In welke plaats bent u geboren?** Beni Said.
5. **Wat is het geboorteland van uw vader?** Marokko.
6. **Wat is het geboorteland van uw moeder?** Marokko.
7. **Wat is uw burgerlijke staat?** Gehuwd.
8. **Heeft u kinderen?** Ja, 1 baby.
9. **Wat is uw opleidingsniveau?** Mbo.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Nee, binnen het gezin hebben we hier nog geen aanleiding voor gehad. Met vrienden van de moskee heb ik het er wel eens over gehad na een begrafenis.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Ja, dat wel. Bij ons wordt dit na het trouwen meteen vastgelegd.

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Ja.

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Iedereen in mijn familie heeft een verzekering afgesloten bij de Marokkaanse bank.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

Belangrijk. Daarom hebben we ook allemaal besloten om in Marokko te worden begraven.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?

Ja.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

In Breda bij begraafplaats Zuylen.

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

In Breda bij begraafplaats Zuylen.

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

Ik weet eigenlijk niet of alle regels daar worden nageleefd, zo heb ik gehoord dat een graf al na tien jaar wordt geruimd. Maar ik vind het wel goed dat we in ieder geval in nood al mensen kunnen begraven daar.

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Ja, enige tijd geleden bij een begrafenis van een 'zuster'. Dit was een Nederlandse die met een Marokkaanse broeder was getrouwd.

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

Zo nee;

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Ja, dat hoor ik wel. Ik denk met name onder bekeerlingen en vluchtelingen. Turken en Marokkanen kunnen en willen vaak naar de landen van herkomst. Maar ik denk niet dat een bekeerling in Marokko

mag worden begraven bijvoorbeeld. Dit vind ik wel jammer; immers zijn we allemaal broeders en zusters, onze band overstijgt de landsgrenzen. Maar ik denk ook wel dat bekeerlingen het liefste in Nederland worden begraven, dit is immers toch hun thuisland.

Voor vluchtelingen ligt het wat lastiger, want zij voelen zich hier misschien niet echt thuis, maar naar het land van herkomst kunnen ze ook niet terug. Nederland zou dan wel de beste optie zijn, want hier hebben ze lang gewoond.

Verder zijn er nog moslims in Nederland die wel moslim worden genoemd, maar de islam niet praktiseren. Ik denk dat zij ook wel het liefste in Nederland worden begraven, zij hebben niets meer met de religieuze rituelen in de landen van herkomst.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Nee, ik zelf niet. Ik ben in Marokko geboren en ik heb een Marokkaanse verzekering; alles is dus in principe al geregeld. Ik vind dit ook wel fijn. Zo kom ik naast mijn familieleden te liggen. Bij de wederopstanding is het toch wel goed om naast bekenden op te staan.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden? De verzekeringen en familie die er nog woont.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn? Misschien vinden zij het ook fijn om bij de wederopstanding onder bekenden te zijn. Of ze vinden het ook geen fijne gedachte dat de graven in Nederland kunnen worden geruimd.

Hoe zou dit kunnen veranderen?

Ik verwacht niet dat dit te veranderen is bij de eerste generatie. Maar dit is nu toch maar een kleine groep. Verder zal het wel 'natuurlijk' veranderen. Jongere generaties hebben een minder sterke band met Marokko of Turkije, trouwen met Nederlanders, hebben familie en vrienden in Nederland. En je ziet dat in Europa 'autochtonen' steeds vaker de islam gaan aanhangen.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Mee eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Mee eens; ik heb een verzekering en hoef me nergens zorgen over te maken.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens; ik heb wel een binding met Nederland, maar ik vind het fijn om naar mijn geboorteland terug te gaan.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Mee eens; in ieder geval de grafrechten.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Mee eens; in ieder geval de eeuwige grafcrust. Verder weet ik niet hoe het hier gaat.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Mee eens.

-De moskee zegt er niks over

Niet mee eens; Maar ik heb er nog nooit naar hoeven vragen.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Mee eens.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Mee eens.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Voor mij persoonlijk zijn de voordelen er niet echt; immers is voor mij al alles geregeld. Maar voor vrienden met een Nederlandse partner, bekeerlingen die ik ken uit de moskee en vluchtelingen zou ik het fijn vinden dat ze in Nederland kunnen worden begraven. Zij kunnen nergens anders naartoe en voelen zich Nederlands.

Sommige jongeren geven aan dat het ze niet uitmaakt waar ze worden begraven. Maar als je hen wijst op de islamitische voorschriften, dan begrijpen ze dat dit wel belangrijk is. Wij moeten tussen moslims liggen, richting de kibla.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Sowieso eeuwige rust. Verder ben ik te weinig op de hoogte van de precieze voorschriften.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Als moslims hebben wij de plicht om te zorgen dat dit voor onze broeders en zusters mogelijk is. Daarom vind ik dat wij zelf hier achteraan moeten gaan. Maar ik vind ook dat er vanuit de overheid wel hulp mag komen. Immers zijn veel moslims Nederlander en dragen zij bij aan de Nederlandse maatschappij.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Ja, omdat ik dus verwacht dat er in de toekomst een groeiende groep moslims in Nederland wil worden begraven. Het moet ook niet moeilijk zijn om deze personen vervolgens op die begraafplaats te krijgen. Bij een moskee is meestal wel bekend wie wat voor soort achtergrond en wensen heeft.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Dat denk ik minder. Blijkbaar zijn er al zulke delen, en daar gebeurt nu ook weinig mee. Moslims willen toch liever apart worden begraven, het is niet goed om tussen ongelovigen te liggen.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Nee, niet speciaal.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Als ik informatie zou moeten opzoeken voor een vriend of zo, zou ik een website of brochure handig vinden.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

De moslingemeenschap en Nederland moeten klaar zijn om Nederlandse moslims op de juiste islamitische manier in Nederland te kunnen begraven.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

Voor moslims is het erg belangrijk dat religieuze regels precies worden opgevolgd. Misschien is uit te zoeken wat die regels voor begraven in Nederland precies zijn. 'Nieuwe moslims' zijn vooral geïnteresseerd hierin; zij proberen altijd terug te gaan naar de bron.

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 2

Locatie, datum: Marokkaans eethuis Mārshé Breda Edisonstraat 23 Breda, 13 juli 2012.

Naam respondent: 'Mohamed'.

1. **Geslacht:** Man.
2. **Leeftijd:** 15.
3. **Wat is uw geboorteland?:** Nederland.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen?

4. **In welke plaats bent u geboren?** Breda.
5. **Wat is het geboorteland van uw vader?** Marokko.
6. **Wat is het geboorteland van uw moeder?** Marokko.
7. **Wat is uw burgerlijke staat?** Ongehuwd.
8. **Heeft u kinderen?** Nee.
9. **Wat is uw opleidingsniveau?** Middelbare school.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Nee, want ik heb nog maar weinig overlijdensgevallen meegemaakt. Er was dus niet echt een aanleiding voor. Misschien dat mijn ouders er ook eerder met elkaar over zouden praten dan met mij.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Nee, eigenlijk ook niet. Misschien hebben mijn ouders wel zaken vastgelegd, maar dat weet ik niet zeker.

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

Heel belangrijk. Het ligt aan mijn familie of ik in Nederland of in Marokko word begraven.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?

Nee, eigenlijk niet.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

Zo nee;

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

Dat ik hier wel verbaasd over ben, ik wist het niet.

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Ik denk dat sommige moslims hier wel behoefte aan hebben. Ik ben zoals veel van mijn vrienden in Nederland geboren. Als ik zou overlijden, is iedereen die ik ken in Nederland. Als de omgeving mag kiezen, willen ze dan misschien liever dat je in Nederland ligt.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Daar heb ik me nog niet zo mee bezig gehouden. Maar dat ligt tegen die tijd aan mijn familie en vrienden.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Misschien dat nationalisme wel een rol speelt; dat ze liever naar hun 'eigen' land terug gaan. Dan kan de familie daar ook de graven bezoeken. Volgens mij gebeurt dat namelijk veel. Toen mijn opa werd begraven, gingen we wel vier keer per week naar het graf kijken. En mijn ouders proberen zoveel mogelijk terug te vliegen.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn?

Hoe zou dit kunnen veranderen?

Misschien dat dit alleen verandert als de omgeving liever heeft dat iemand in Nederland komt te liggen.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Mee eens (denk ik).

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland
Weet ik niet.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden
Niet mee eens.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.
Mee eens; maar ik heb daar verder geen verstand van.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd
Mee eens; maar de regels voor begraven weet ik niet precies.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden
Mee eens.

-De moskee zegt er niks over
Mee eens.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word
Mee eens.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats
Weet ik niet.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Het is sowieso sneller. Je hoeft dan niet een hele reis af te leggen.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen? Dat weet ik niet.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Ik denk de moskee. Daar weten ze vaak wel veel over dit soort onderwerpen.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Zij kunnen dan de kennis overbrengen.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Ja, dat denk ik wel, wat ik net al heb uitgelegd met de familie hier.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland? Waarom?

Dat denk ik ook.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Nu nog niet, maar als ik ouder ben denk ik dat ik dat wel zou doen.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Misschien op het internet.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Nee sorry, daar weet ik echt te weinig over.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 3

Locatie, datum: Moskee Arrahman Breda, 13 juli 2012.

Naam respondent: 'El-Hadi'.

1. Geslacht: Man.

2. Leeftijd: 44.

3. Wat is uw geboorteland?: Marokko.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen? 28.

4. In welke plaats bent u geboren? Er-Rif.

5. **Wat is het geboorteland van uw vader?** Marokko.
6. **Wat is het geboorteland van uw moeder?** Marokko.
7. **Wat is uw burgerlijke staat?** Gehuwd.
8. **Heeft u kinderen?** Ja drie; in de leeftijd vijftien tot twee.
9. **Wat is uw opleidingsniveau?** Universiteit in Marokko.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Jawel, meestal naar aanleiding van een overlijdensgeval in de kennissenkring. Of nadat er iets over dit onderwerp op tv is geweest. Maar we hebben er wel 'lichte' gesprekken over, meer spontaan dan echt serieus.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Ja; ik heb, zoals veel mensen uit Marokko een overlijdensverzekering. Ik betaal denk ik tachtig euro per jaar voor mijn hele gezin.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

Mijn familie mag kiezen. Maar ik vermoed dat ze niet iets anders zullen kiezen dan waar we voor zijn verzekerd. Mijn hele familie wordt in hetzelfde dorp begraven, in het Rif. Tenzij mijn vrouw iets anders zou willen. Zij komt ook uit Marokko, maar uit een stad. Haar ouders liggen daar begraven, dus zij zal daar denk ik ook wel naartoe willen worden gebracht. Misschien dat zij dat voor mij ook zou willen.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?

Jawel.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

In de Randstad zijn er wel hè. Volgens mij is er in Amsterdam een redelijk grote. En in Breda is er ook wel een mogelijkheid, maar dat is maar een klein vakje volgens mij.

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

Ja, dat wist ik wel.

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

Omdat ik nooit zo'n begraafplaats heb gezien, vind ik er niet zoveel van. Voor mij persoonlijk is het ook niet zo'n prangende kwestie; ik ben toch verzekerd voor een graf in Marokko. Maar ik kan me wel voorstellen dat moslims ervoor kiezen op zo'n vak begraven te worden. Ik weet bijvoorbeeld niet of mijn kinderen wel naar Marokko zouden willen worden gerepatriëerd. Als mijn vrouw en ik zijn overleden weet ik namelijk niet of zij nog veel contact met de familie in Marokko houden. En dan is het een plicht van de gemeenschap in Nederland om voor geschikte begraafgelegenheden te zorgen.

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

Nee, ik heb nooit zo'n begraafplaats gezien. En ik ken ook niemand die er ligt begraven.

Zo nee;

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Onder vluchtelingen zoals Somaliërs en groepen als Surinamers en Pakistani zal die behoefte er zeker zijn. Zij kunnen niet worden overgebracht, de afstand is te ver of ze leven al zo lang in Nederland dat die band met het land van herkomst er niet meer zo is. Kijk maar naar Surinamers; die worden toch allemaal hier begraven? Zij voelen zich echt Nederlander. Bij mijn kinderen, de oudste twee dan, zie ik dat ook. Wij gaan wel regelmatig naar Marokko op vakantie, maar op een vakantie krijg je toch een ander gevoel dan dat je er ooit hebt gewoond.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Nee, want ik ben verzekerd voor een begrafenis in Marokko. Maar goed, als ik daar niet naartoe zou kunnen, zou ik dat ook niet heel erg vinden. De hele aarde is door Allah geschapen. Zolang de rituelen maar op de juiste manier worden uitgevoerd en mijn lichaam en mijn graf worden gerespecteerd, is het goed. Dit is vooral ook belangrijk voor de nabestaanden; zij moeten er vrede mee kunnen hebben.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Ik denk de verzekering, zoals dat ook bij mij de reden is.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn?

Veel mensen willen ook wel worden begraven waar hun familie ligt. De familieband en de band met Marokko zijn bij velen erg sterk. Het is voor Marokkanen ook niet moeilijk om naar het land van herkomst te worden teruggebracht; alles is praktisch al geregeld.

Hoe zou dit kunnen veranderen?

Wat ik al eerder heb aangegeven; hoe langer iemand hier woont, hoe meer ze met Nederland krijgen. Als alle sociale contacten hier wonen, is de behoefte om naar Marokko te gaan minder groot.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Mee eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Mee eens.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens; ik heb wel een binding met Nederland maar wil toch in Marokko begraven worden.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Mee eens; in het Rif betaal je niet voor een graf. Daar is plek zat. En anders is de gemeenschap zo hecht dat ze hun eigen grond aan zouden bieden. Mijn vrouw vertelde dat het in de stad wel anders is. Volgens mij betaal je daar voor de eerste 50-100 jaar voor een graf.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Niet mee eens; de meeste regels worden wel gerespecteerd. Alleen het eeuwig begraven blijkt lastig te zijn.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Mee eens.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens; tenminste, ik krijg er weinig van mee.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Mee eens.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Niet mee eens; daar hebben we het net over gehad.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Voor de kinderen zou het makkelijker zijn om het graf te bezoeken. Wij vinden dit fijn; er wordt een soera gereciteerd bijvoorbeeld.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

De graven zouden niet zomaar geruimd mogen worden; ook niet als het bestemmingplan verandert. Er mag geen crematorium op hetzelfde terrein, of in de buurt staan. De graven moeten zo snel mogelijk klaar zijn. En er moet een wasruimte zijn, of in de buurt staan.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Ik denk dat het vooral belangrijk is dat iedereen meedenkt. De islam is een grote, groeiende religie in Nederland. Dit moeten moslims kenbaar maken en de overheid moet hier ook mee om kunnen en willen gaan. We leven hier allemaal samen, dus moeten ook allemaal samen oplossingen bedenken.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Zoals ik al zei; samenwerken. Samen plannen maken.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Ja, vooral voor kwetsbare groepen als vluchtelingen, voor onze kinderen en voor gemengde huwelijken.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Dat denk ik minder. Ik hoor er nu al weinig over dat het wordt gebruikt; dus ik denk niet dat dit gaat toenemen. We zitten nu nog in een soort 'tussenfase', waarin niemand echt weet wat de mogelijkheden zijn en wat er gedaan moet worden als iemand overlijdt die bijvoorbeeld geen verzekering heeft voor in Marokko. Het zou fijn zijn als dit allemaal beter werd geregeld.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Ja, dat vind ik ook een belangrijk punt. Ik zou het niet voor mezelf opzoeken, maar ik vind het wel belangrijk om er over te kunnen praten indien nodig.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Ik gebruik zelf veel e-mails, dus misschien dat ik een nieuwsbrief wel handig zou vinden.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

De huidige begraafgelegenheden zijn nog niet genoeg aangepast aan de wensen van een grote gemeenschap in Nederland.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 4

Locatie, datum: Moskee Arrahman Breda, 13 juli 2012.

Naam respondent: 'Mohammed'.

1. Geslacht: Man.

2. Leeftijd: 24.

3. Wat is uw geboorteland?: Nederland

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen?

4. In welke plaats bent u geboren? Breda.

5. Wat is het geboorteland van uw vader? Marokko.

6. Wat is het geboorteland van uw moeder? Marokko.

7. Wat is uw burgerlijke staat? Ongehuwd.

8. Heeft u kinderen? Nee.

9. Wat is uw opleidingsniveau? Hbo.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Zelden. Alleen als iemand uit onze omgeving is overleden of ernstig ziek is.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Ik zelf nog niet echt. Maar mijn ouders hebben wel het hele gezin verzekerd, bij een Marokkaanse bank.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

Voor mij zou dit erg zwaar wegen. Op het moment dat ik er niet meer ben, kan ik er zelf toch weinig meer over zeggen. Daarbij zou ik willen dat zij kiezen wat het beste voor hen is. Vooral als je een gezin hebt, is dit belangrijk. Maar dat is nu nog niet aan de orde.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?

Daar heb ik wel eens van gehoord.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

Maar ik kan er niet zo snel één noemen.

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

Ik wist niet dat er hier in de buurt ook zulke begraafplaatsen waren.

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

Dan valt het mij vooral op dat er al op best veel locaties een islamitisch gedeelte is. Eigenlijk had ik verwacht dat deze alleen in de Randstad zouden bestaan. Het is wel goed dat er in ieder geval stukjes worden gereserveerd voor moslims.

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Ja; je wordt hier geboren, je krijgt hier zelf kinderen. Waarom zou je dan ook niet hier willen worden begraven? Het is ook veel handiger om in Nederland begraven te worden. Dan wordt je graf veel sneller bezocht.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Voor mij hangt het van mijn omgeving af. Maar zelf sta ik daar positief tegenover. Mijn leven speelt zich immers in Nederland af. Maar Marokko vind ik ook goed als mijn familie dat liever heeft.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Ik denk omdat de begraafplaatsen die er nu zijn, niet helemaal islamitisch zijn. Of mensen denken dit in ieder geval. Als er dan toch al voorbereidingen voor Marokko zijn getroffen, dan gaan mensen daar sneller naar terug.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn?

Bij Marokko hebben veel Marokkanen toch ook een 'thuisgevoel' en veel familieleden liggen er begraven.

Hoe zou dit kunnen veranderen?

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Niet mee eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Mee eens.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Mee eens.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Niet mee eens; misschien wordt er niet altijd rekening mee gehouden, maar ze worden denk ik wel gerespecteerd.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Mee eens; tot nu dan.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens; niet tegen mij persoonlijk dan.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Mee eens, denk ik.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Mee eens.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Het graf kan makkelijk worden bezocht, dat is een voordeel. Daarnaast kost het rond de begrafenis minder moeite. Als je verdrietig bent, wil je rust. Dan wil je niet nog met een vliegtuig naar een ander land gaan.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Het is belangrijk dat het een apart stuk is; moslims moeten zulke begraafplaatsen hebben volgens de islam. Het gezicht van de overledene moet in het graf richting Mekka liggen. Misschien dat er een moskee bij kan komen, of een wasplaats, maar dat is niet noodzakelijk volgens mij.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Ik weet niet hoe nu dingen meestal worden geregeld. Maar het lijkt me handig dat zoveel mogelijk instanties meedenken.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Islamitische stichtingen zouden wel de kar moeten trekken, denk ik. Zo worden onze belangen behartigd.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Ja, want er zijn moslims die sowieso in Nederland moeten worden begraven. Vluchtelingen, Nederlanders die de islam aanhangen, en een paar generaties later.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Misschien. Er zullen heus wel moslims zijn die het niet erg vinden om hier te worden begraven.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Nou, op dit moment ben ik er niet zo mee bezig.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Ik kijk wel eens op fora voor interessante topics. Dus misschien dat ik daar wel op zou zoeken.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moslims moeten een keuze hebben waar zij worden begraven, ook in Nederland, en die keuzes moeten wel echte keuzes zijn en dus aan alle voorschriften voldoen.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 5

Locatie, datum: Moskee Arrahman Breda, 13 juli 2012.

Naam respondent: 'Gabriël'.

1. Geslacht: Man.

2. Leeftijd: 38.

3. Wat is uw geboorteland?: Vietnam.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen? 1.

- 4. In welke plaats bent u geboren?** (geadopteerd).
- 5. Wat is het geboorteland van uw vader?** Amerika.
- 6. Wat is het geboorteland van uw moeder?** Vietnam.
- 7. Wat is uw burgerlijke staat?** Gehuwd.
- 8. Heeft u kinderen?** Nee.
- 9. Wat is uw opleidingsniveau?** Mbo.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Nee, daar heb ik het nog niet veel over gehad met mijn vrouw. We zijn positief ingesteld; gaan er vanuit dat we nog lang leven.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Zelf ben ik er wel al wat mee bezig geweest. Mijn vrouw is namelijk Marokkaanse, tenminste, zij is in Breda geboren maar haar ouders komen uit Marokko. En Marokkanen gaan na hun dood vaak terug. Mijn vrouw vindt het belangrijk om bij familie te liggen, vermoed ik. Ik wil graag bij mijn vrouw liggen; dus ik wil uitzoeken of ik misschien ook naar Marokko kan worden overgebracht.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

Ik bepaal liever zelf waar ik word begraven. Mijn familie zou dit respecteren.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?

Daar heb ik wel eens van gehoord; maar ik heb nog niet vernomen dat er ook een 'correcte' bestaat.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

In Den Bosch blijkt er één te zijn. En hier in Breda bij de begraafplaats Zuylen.

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

Daar bij Zuylen dus. Maar dat weet ik wel pas sinds kort.

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

Dat deze niet correct zijn. Al-Nawawi, een geleerde, heeft aangetoond dat moslims een eigen begraafplaats moeten hebben, die los staat van andere begraafplaatsen. Dit betekent dus dat een muurtje of een pad niet genoeg is om het af te scheiden, zoals dat bij Zuylen is.

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

Nee.

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Dat denk ik wel. Moslim-zijn is niet gerelateerd aan een nationaliteit. Sommigen kunnen en willen terug naar hun land van herkomst. Maar die mogelijkheid heeft niet iedereen – wegens oorlog of andere politieke redenen - en voor sommigen is Nederland het land van herkomst.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Nee, want ik wil bij mijn vrouw worden begraven en die wordt vermoedelijk naar Marokko overgebracht. Ik onderzoek nu mijn mogelijkheden om naar Marokko te worden gebracht bij de Marokkaanse autoriteiten.

Mocht ik nou toch snel overlijden, of voor een andere reden in Nederland begraven moeten worden, dan is het afhankelijk van de situatie of het wenselijk is om in Nederland te worden begraven. Ik zou dan willen dat mijn nabestaanden echt zoeken naar een plek waar de islamitische regels worden nageleefd. Als deze plek in Nederland niet bestaat, wordt het nog lastig.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Het gebrek aan correcte begraafmogelijkheden in Nederland.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn?

Hoe zou dit kunnen veranderen?

Door wel een mogelijkheid aan te bieden. Misschien dat iedereen z'n opties dan eens heroverweegt. Er zijn dan tenminste opties in Nederland.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Niet mee eens; maar mijn schoonfamilie wel.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Dat weet ik niet. Maar wat ik wel heb gehoord, is dat er in de landen van herkomst betere regels zijn omtrent het ruimen van graven. Daar blijkt een graf sowieso veertig jaar niet te worden aangeraakt. Ze zijn daar vast gewend aan lange termijnen voor graven, dus dan is het vast ook gemakkelijker om die termijnen te hanteren. In Nederland wordt een graf altijd bedreigd door bestemmingsplannen. Het zou al fijn zijn als er in Nederland langere termijnen automatisch worden aangeboden voor een redelijk bedrag. Dan voelen mensen zich minder onzeker.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Niet mee eens.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Mee eens.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Niet mee eens; maar ik wil het niet.

-De moskee zegt er niks over

Niet mee eens; er wordt wel eens over gesproken. Het punt is alleen dat deze discussies onder de oudere mannen worden gehouden, in het Berbers of Arabisch. En dat deze groep eigenlijk sowieso wel teruggaat naar de landen van herkomst. Juist de groepen die wel in Nederland begraven zouden willen worden, zouden het er over moeten hebben.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Dat weet ik niet. Ik denk dat ze dat aan mij overlaten.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Mee eens; maar weet het niet zeker.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

De praktische kant; de reis is een stuk korter. Maar hoe begraven in Nederland nu gaat, vind ik niet zo aantrekkelijk. Er komt zoveel bij kijken, er moet zoveel worden geregeld. Ik vind het in de islam juist zo mooi dat je snel in de grond komt te liggen, dat er een smeebede voor je wordt uitgesproken en dan is het klaar. In Nederland is een begrafenis zo snel een 'happening'.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Het moet apart liggen, niet naast een andere begraafplaats. De hoofden van de overledenen moeten richting Mekka liggen. En verder moet er zo min mogelijk 'gedoe' zijn; het moet sober worden gehouden.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Ik vind dat gemeenten zich zouden moeten inzetten voor begraafplaatsen voor al hun burgers, dus ook voor moslims. Maar gemeenten moeten dit wel in samenwerking met bijvoorbeeld moskeeën doen.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Misschien dat een centraal overlegorgaan kan worden opgezet, waar vanuit een plan kan worden bedacht. Dit zou alleen niet zo makkelijk gaan, wij zijn soms niet zo goed georganiseerd. Toch is overleg cruciaal omdat wij de overheid kunnen wijzen op onze regelgeving. De imams zouden dit bijvoorbeeld kunnen doen, want de doorsnee moslim weet soms ook niet precies hoe de regels rond begraven luiden.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Ja, omdat er nou eenmaal moslims zijn die hier moeten of willen worden begraven.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Ik vrees van wel, maar dat is onwetendheid. Ik weet zeker dat de islamitische grafvakken met alle goede bedoelingen zijn opgezet. Alleen als de betrokkenen zich echt in alle regels hadden verdiept, hadden ze zich de moeite kunnen besparen. Er zou besproken moeten worden waar het mogelijk is om een apart stuk te realiseren.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Zelf zou ik er niet naar op zoek gaan.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Maar ik denk dat het wel belangrijk is dat er over het onderwerp wordt gesproken, dat de discussie op gang komt.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Nee, sorry, daarvoor weet ik er te weinig van af.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 6

Locatie, datum: Moskee Arrahman Breda, 13 juli 2012 (interview afgenomen met behulp van een tolk).

Naam respondent: 'Mohamed'.

1. Geslacht: Man.

2. Leeftijd: 34.

3. Wat is uw geboorteland?: Marokko.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen? 29.

4. In welke plaats bent u geboren? Rif-gebied.

5. Wat is het geboorteland van uw vader? Marokko.

6. Wat is het geboorteland van uw moeder? Marokko.

7. Wat is uw burgerlijke staat? Ongehuwd.

8. Heeft u kinderen? Nee.

9. Wat is uw opleidingsniveau? Technische opleiding in Marokko.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Ja, met name als er iemand is overleden die wij kennen. Zo hebben we het er laatst over gehad dat een verzekering erg belangrijk is, of dat je in ieder geval genoeg geld op de bank moet hebben staan voor een uitvaart. We horen soms verhalen over mensen zonder verzekering en zonder geld; dat is een groot probleem.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Ik ben er wel mee bezig, want ik wil wel dat alles goed is geregeld na mijn dood. Een officiële verzekering heb ik niet. Maar als ik nu zou komen te overlijden, heb ik wel genoeg familieleden die ervoor zouden kunnen zorgen dat ik in Marokko word begraven.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

Dit ligt aan de situatie. Maar omdat je begrafenis zullen regelen, hangt dit wel van hen af.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland of in West-Brabant gehoord?

Ik heb wel eens van mijn zussen gehoord dat er islamitische stukken zijn. Maar ik weet niet of deze ook door moslims worden beheerd. Volgens mij liggen moslims dan alsnog tussen christenen.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

Nee, dat weet ik niet.

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

Nee.

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

Dat dit goed is voor de mensen die geen geld hebben om zelf iets te regelen. Maar volgens mij liggen moslims daar alsnog tussen christenen. Ik denk dat moslims zich daar alleen laten begraven als het niet anders kan; als er bijvoorbeeld geen geld is om ze over te brengen.

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Ja; want zo hebben zij een keuze waar ze worden begraven. Maar bij deze begraafplaatsen moet dan wel rekening worden gehouden met eeuwige grafrust, met continuïteit.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Nou, misschien komt er wel een punt dat die keuze er niet is. Dan zou ik wel moeten. Dan zou ik wel het liefste nog op zo'n apart stukje worden begraven. Mochten de faciliteiten beter worden, en er echt een aparte begraafplaats komen, dan zou ik daar misschien wel voor kiezen.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Ik denk dat mensen het veiliger vinden om zich in het land van herkomst te laten begraven, daar vertrouwen ze er op dat de regels worden nageleefd.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn?

Hoe zou dit kunnen veranderen?

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Mee eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Mee eens.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Mee eens.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Mee eens.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Mee eens. Vooral de regels rond de eeuwige grafrust.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Mee eens.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens; en dat is jammer want de gemeenschap draagt wel de verantwoordelijkheid begravenissen goed te regelen.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Weet ik niet. Ik denk dat ze dat aan mij overlaten.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Mee eens; maar weet het niet zeker.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

De kosten; ik denk dat het wel goedkoper is dan een lichaam overbrengen.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Iedereen moet kunnen zien dat het een islamitische begraafplaats is. Moslims zouden bij elkaar moeten liggen. En de graven mogen niet worden geruimd. Ook zouden er voorzieningen als een moskee moeten zijn.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Ik denk de moskeeën, islamitische stichtingen. Zij hebben ook moskeeën opgezet; dus dan kunnen zij zich misschien ook richten op islamitische begraafplaatsen.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Het is een plicht van de moslingemeenschap om voor een goede begrafenis en laatste rustplaats te zorgen. En ik vind het de plicht van de overheid om hen daarbij te helpen.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Absoluut. Families vinden het fijn dat de hele familie bij elkaar ligt. Als een groot deel in Nederland woont, laten ze zich denk ik sneller hier begraven.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland? Waarom?

Ik zou denk ik meer aandacht besteden aan een grote islamitische begraafplaats waar alle moslims bij elkaar kunnen liggen.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Ja.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Ik zou het fijn vinden als we er discussies over kunnen voeren. En dat er goede informatie op het internet wordt geplaatst. Nu klopt het heel vaak niet.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Ik hoop dat moslims in Nederland hun verantwoordelijkheid nemen en samen een islamitische begraafplaats opzetten en beheren, zoals zij ook ooit de moskeeën hebben gesticht.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 7

Locatie, datum: Moskee Arrahman Breda, 15 juli 2012.

Naam respondent: 'Lotte'.

1. **Geslacht:** Vrouw.
2. **Leeftijd:** 17.
3. **Wat is uw geboorteland?:** Nederland.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen?

4. **In welke plaats bent u geboren?** Amsterdam.
5. **Wat is het geboorteland van uw vader?** Nederland.
6. **Wat is het geboorteland van uw moeder?** Nederland.
7. **Wat is uw burgerlijke staat?** Ongehuwd.
8. **Heeft u kinderen?** Nee.
9. **Wat is uw opleidingsniveau?** Middelbare school (nu in 5 VWO).

Vragenlijst:

10. **Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?**

Niet echt. Het komt niet bewust ter sprake. Wel heeft mijn vader eens gezegd dat hij gecremeerd wil worden, maar daar was ik natuurlijk niet zo blij mee.

11. **Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?**

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Nee, niet echt.

12. **Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?**

Als ik nu zou overlijden, beslissen mijn ouders natuurlijk wat er met mij gebeurt. Ik ben zelfs bang dat zij mij dan misschien zouden cremieren. Maar ik wil op de islamitische wijze worden begraven – mocht ik de keuze hebben.

13. **Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?**

Nee, eigenlijk niet.

14. **Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?**

15. **Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?**

16. **Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?**

17. **Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?**

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

18. **Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?**

Dat ik hier wel blij mee ben, want dan is er in ieder geval een optie. Ik ben Nederlandse, dus ik kan er niet voor kiezen om in een ander land te worden begraven. Maar of deze opties helemaal juist zijn, weet ik natuurlijk niet.

19. **Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?**

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Ja; dat denk ik wel, er zijn er meer zoals ik die nergens anders heen kunnen. Misschien dat moslims meer behoefte zouden hebben aan een centrale begraafplaats, in plaats van overal kleine stukjes grafakker. Als het aanbod toeneemt, neemt de vraag ook wel toe denk ik. Het is niet altijd andersom. Want dan is er tenminste een keuze.

20. **Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?**

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Ja, want ik ben hier geboren.

21. **Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.**

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Ik denk dat veel mensen dit uit gewoonte doen. Toen ik aan een vriendin vroeg of ze ook een interview wilde geven over dit onderwerp zei ze; 'ja daar houd ik me niet mee bezig want mijn vader heeft het al voor Marokko geregeld'.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn? Ze zijn ervoor verzekerd en ze denken dat het niet mogelijk is in Nederland. Ze zijn onzeker over de opties hier.

Hoe zou dit kunnen veranderen? Misschien zijn die mogelijkheden er ook wel niet in Nederland. Dus het kan alleen veranderen als die mogelijkheid er wel is.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Niet mee eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Niet van toepassing.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Mee eens.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Mee eens. Ik zie wel eens dat uitvaartondernemers met islamitische begrafenissen adverteren; maar ik weet niet of zij dan wel alles volgens de regels uitvoeren.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Niet mee eens; ik kan alleen hier terecht.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens; ik heb er nog niets over gehoord.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Niet mee eens; die willen natuurlijk dat ik in Nederland blijf.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Mee eens; ik denk niet dat er een begraafplaats is die door moslims wordt beheerd.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Het begraven vindt een stuk sneller plaats; zo kan er in ieder geval aan deze eis worden voldaan. Misschien lukt binnen 24 uur niet, maar het is nog altijd sneller dan het lichaam naar een ander land overbrengen.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Het graf moet met rust worden gelaten. Er moet in ieder geval moeten worden gewacht totdat alle resten zijn vergaan.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Ik denk dat alle moslims zich ermee bezig zouden moeten houden en dat de moskee de informatie moet promoten.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

De moskee zou vooral de informatie moeten overbrengen, de mensen organiseren.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Dat denk ik wel. Er zijn hartstikke veel moslims in Nederland, en een groeiende groep komt ook gewoon uit Nederland. Die moet toch ergens worden begraven. Ik doel vooral op Nederlandse moslims en jongeren die zich Nederlands voelen. Misschien dat een centrale plek toekomst heeft, maar er moet wel genoeg ruimte zijn zodat deze niet vol raakt.

**27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?
Waarom?**

Ik vind het wel goed dat deze optie er nu is, maar ik denk dat een grotere begraafplaats aantrekkelijker is.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Ja, want voor mij is het wel een belangrijke kwestie.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Meestal zoek ik op internet naar informatie, bijvoorbeeld op Al-Yaqeen. <http://www.al-yaqeen.com/>. Jongeren kijken denk ik sowieso het meeste op internet voor informatie.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Nee sorry, dit vind ik lastig.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 8

Locatie, datum: Moskee Arrahman Breda, 15 juli 2012.

Naam respondent: 'Anoniem'.

1. Geslacht: Vrouw.

2. Leeftijd: 35.

3. Wat is uw geboorteland?: Nederland.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen?

4. In welke plaats bent u geboren? Breda.

5. Wat is het geboorteland van uw vader? Indonesië.

6. Wat is het geboorteland van uw moeder? Nederland.

7. Wat is uw burgerlijke staat? Gehuwd.

8. Heeft u kinderen? Ja, vier, van 3, 5, 8 en 9 jaar oud.

9. Wat is uw opleidingsniveau? Mbo.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Ik heb hier wel eens discussies over met mijn man. Immers hebben wij het niet in de hand wanneer we gaan. Voor je het weet ben je aan de beurt.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Mijn man is Marokkaans en heeft ons gezin verzekerd bij een Marokkaanse bank om in Marokko te worden begraven. Maar ik wil dat ons gezin in Nederland komt te liggen. Daarom ben ik nu wel op zoek naar informatie om te kijken hoe we dat zouden kunnen doen. Als mijn man per se naar Marokko zou willen, kan dit wel. Maar als een van onze kinderen voor ons overlijdt, dan wil ik zeker wel dat het graf in Nederland ligt. Dan kan ik het tenminste bezoeken.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

Belangrijk. Maar wat ook speelt, is wat er mogelijk is. Ik kan denk ik niet naar Marokko en ik zou dit ook niet willen – daar worden alle regels ook niet even goed opgevolgd volgens mij. Veel religieuze voorschriften worden daar gemengd met cultuur. En sowieso kun je dan niet snel en zonder kist worden begraven – want de kist is nodig voor het transport.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?

Ja, maar in eigen beheer weet ik niet.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

Nee, dat weet ik niet.

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

Sowieso in Breda bij Zuylen.

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

Ik ben blij verrast dat ze er zijn, dat er in ieder geval al iets is.

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

Ja, ik heb een keer een werkbezoek gehad naar de begraafplaats Zuylen. Samen met een paar andere vrouwen vorm ik het vaste netwerk dat de wassingen uitvoert voor de moskee. Bij zo'n bezoek zie je ook meteen wat er allemaal omheen ligt, qua graven en asbestemmingen. Hoewel ik dit zelf nooit zou willen, vind ik wel dat mensen hiervoor zouden moeten kiezen. Wat ik wel opvallend vond dat op het oude grafvak bij Zuylen mensen alle kanten op lagen, terwijl ze toch richting Mekka zouden moeten liggen. Het lag een beetje rommelig door elkaar, heel vreemd.

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Ja; dat denk ik wel. Heel veel moslims willen net als ik in Nederland worden begraven. Van je kinderen wil je dit al helemaal; je wilt de kinderen in de buurt hebben. Het is trouwens volgens de islam *soenna* om je in het land te begraven waar je leeft en sterft.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Zeker. Ik denk namelijk dat er in islamitische landen niet per se beter wordt begraven. Eigenlijk denk ik dat er in Nederland meer ruimte is om alles op de islamitische wijze uit te voeren. Maar als je eenmaal in de grond ligt, kan het nog wel mis gaan. Daar ben ik onzeker over. Wordt het graf bijvoorbeeld niet geruimd? Gaat men respectvol met het graf om? Ik zou me denk ik zekerder voelen als de beheerder moslim zou zijn.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Veel Turken en Marokkanen zijn net zoals mijn man automatisch verzekerd via de bank.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn? In het land van herkomst ligt al veel familie begraven. Mijn man kwam op z'n 10^e naar Nederland maar zijn hele familie ligt bij elkaar in Marokko. Ik kan me voorstellen dat je dan ook bij dit stuk zou willen liggen. Wat ik ook wel hoor, is dat ze meer vertrouwen hebben in de begrafenis in het land van herkomst. Ze denken dat daar de islamitische voorschriften beter worden uitgevoerd.

Hoe zou dit kunnen veranderen? Ik denk dat vooral de onzekerheid moet worden weggenomen door een begraafplaats aan te bieden die door moslims wordt beheerd. Bij ons begint het proces al bij het sterven. Wij geloven dat we alles bewust meemaken. Door veel Nederlanders wordt wel respectvol met de doden omgegaan, maar hebben ze wel het idee dat de overledene het toch niet merkt, wat er met het lichaam gebeurt bijvoorbeeld. Maar wij zijn heel voorzichtig omdat we geloven dat die persoon alles bewust meemaakt.

Het zou veel rust geven voor de nabestaanden als ze zeker weten dat alle regels worden opgevolgd. Dit is wel echt nodig. Want er zijn steeds meer moslims zoals ikzelf die in Nederland begraven willen worden, die willen dat hun kinderen hier liggen. De attitude verandert al, maar nu moet het aanbod nog voldoen.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Niet mee eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens; wel wat maar helaas te weinig.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Niet mee eens; ik denk dat in de landen van herkomst veel cultuur met islam wordt vermengd en dat er heel wat bij komt kijken om een lichaam over te brengen.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Weet ik niet.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Mee eens; maar ik denk dat dit niet bewust is of dat hier geen mogelijkheden voor zijn. Veel voorschriften kunnen hier wel worden uitgevoerd. En ik denk wel dat mijn familie er op toe zou zien dat dit gebeurt.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Niet mee eens.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens; dat komt omdat repatriëren zo gangbaar is. Als er over de dood en begraven wordt gesproken, is het meteen aan repatriëren gekoppeld. Wij wassen de doden voor de moskee en die worden vrijwel meteen daarna opgehaald, naar Utrecht overgebracht en vanuit daar gerepatrieerd.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Dat weet ik eigenlijk niet. We hebben het vooral over hem en onze kinderen gehad.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Mee eens; ik denk niet dat er een begraafplaats is die door onze gemeenschap wordt beheerd.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

De begrafenis kan sowieso sneller plaatsvinden. In Nederland heeft de familie hier de kans om je graf te bezoeken. En ik denk dat er in de landen van herkomst veel culturele invloed is die niet aan islamitische voorschriften voldoen.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Het lichaam moet richting de kibla liggen, het lichaam moet zonder kist in een nis liggen en eeuwige rust krijgen. Verder is het fijn om alleen tussen moslims te liggen. Niet om jullie te beledigen of om anderen af te wijzen. Maar wij menen dat de dode in z'n graf een bewustzijn heeft en het geeft de overledene rust om tussen gelovigen te liggen. Dat er aparte grafvakken zijn, vind ik wel goed, maar het staat me ook wel een beetje tegen dat het in een soort 'hoekje' ligt. Het zou fijn zijn om zelf een mooie ruimte te hebben die we kunnen beheren.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Ik denk dat dit iets is dat moslims moeten oppakken. Wij willen dit, dus wij moeten er ook achteraan. Maar we moeten daarvoor natuurlijk wel samenwerken met overheden.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Het is allereerst heel belangrijk dat de moslimgemeenschap goed overlegt. Ik weet dat dit een lastig punt is, wij zijn soms gefragmenteerd. Zelfs onder Marokkanen is al een grote diversiteit te vinden. Maar ik denk dat wanneer het om de basis gaat, we wel gemeenschappelijke punten zullen vinden. Qua beheer zou ik wel kiezen voor een soennitisch beheer. Niet alleen omdat het de juiste is, maar ook omdat de meeste moslims nou eenmaal deze stroming aanhangen. Ik denk dat het een hele klus wordt, maar dat het wel mogelijk moet zijn om samen tot de basis terug te treden.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Dat denk ik zeker. Er zijn veel Nederlandse moslims en moslims met twee paspoorten maar die zich wel helemaal Nederlands voelen. Daarbij denk ik dat veel moslims met mij de mening delen dat het fijner is om een groter apart stuk te hebben omdat je je dan niet weggestopt voelt en je echt tussen gelovigen kunt liggen.

**27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?
Waarom?**

Ik heb het idee dat er nu al weinig gebruik van wordt gemaakt, dus ik weet niet of de aparte delen in de toekomst genoeg zullen zijn. Er wordt denk ik niet per se weinig gebruik van gemaakt omdat er geen overleden moslims zijn die er willen liggen, maar men vertrouwt het gewoon niet.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Ja, ik ben er al mee bezig samen met andere vrouwen die de wassing verrichten. We gaan in de praktijk op zoek naar mogelijkheden en kennis.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Het lijkt mij goed dat de moskee hier het initiatief in zou nemen. Op internet vind je veel foutieve informatie. De moskee is er om de juiste informatie te verstrekken. Goede discussies in de moskee over dit onderwerp zouden heel veel onduidelijkheden wegnemen.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Ik vind het goed dat deze begraafgelegenheden er zijn maar ik zou deze liever in islamitisch beheer zien omdat ik niet zeker weet of alle regels wel worden opgevolgd.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 9

Locatie, datum: Susam Kledingreparatie Breda, 17 juli 2012.

Naam respondent: 'A.'.

1. **Geslacht:** Man.
2. **Leeftijd:** 51.
3. **Wat is uw geboorteland?:** Turkije.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen? 21.

4. **In welke plaats bent u geboren?**
5. **Wat is het geboorteland van uw vader?** Turkije.
6. **Wat is het geboorteland van uw moeder?** Turkije.
7. **Wat is uw burgerlijke staat?** Gehuwd.
8. **Heeft u kinderen?** Ja, 'veel'.
9. **Wat is uw opleidingsniveau?** Middelbare school. Verder in de praktijk.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Met mijn familie praat ik daar wel eens over ja. Heel mijn familie is in Turkije begraven, op het platteland. Als ik daar dan ben, bezoeken we de graven.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Ja. Ik heb een verzekering voor 40 euro per jaar. Ik weet al zeker dat ik in Turkije bij mijn familie begraven wil worden. Hoewel ik in Nederland woon en werk, zou ik na mijn dood toch terug willen.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

Belangrijk. De hele familie ligt bij elkaar. Daar wil ik dan ook liggen. Mijn vrouw komt niet uit hetzelfde deel, dus zij komt misschien niet bij mij te liggen.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?

Nee.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

**16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland?
En Waarom?**

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

Dat wist ik niet! Ik heb daar nog nooit iets over gehoord. Iedereen die ik spreek gaat terug naar Turkije, dit hebben we allemaal al voor onze gezinnen geregeld.

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Misschien wel. Ik praat daar niet over met jongeren of met andere moslims dus ik weet niet wat zij willen.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Eigenlijk niet. Ik ben ermee opgegroeid dat de hele familie bij elkaar ligt. Wij zijn boeren, wij hebben een band met onze grond en willen daar in liggen.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden? Ik denk hetzelfde als mijn reden. Ze zijn verzekerd; het is al geregeld dat zij terug gaan.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn? Het is ook fijn dat alles al is geregeld. Als je dan overlijdt, hoeft niemand zich ergens druk om te maken. Je belt de verzekering op en zij regelen je transport.

Hoe zou dit kunnen veranderen? Misschien gewoonte. Je weet niet anders.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Mee eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Mee eens. Het is veel makkelijker; en goedkoop. Je betaalt jaarlijks je verzekering en de rest wordt betaald.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens. Ik woon al dertig jaar in Nederland. Ik wil hier ook wonen en werken. Ik werk heel veel, ben nog nooit een dag ziek geweest van werk. Maar als ik dood ben, wil ik bij mijn familie liggen in Turkije.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Mee eens. Bij ons op het platteland in Turkije hoef je niet voor de grond te betalen. In de stad wel hoor, maar daar kom ik toch niet vandaan. In Nederland moet je overal betalen.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Niet mee eens. Want dit weet ik niet. Dat ik pas na een paar dagen in Turkije word begraven vind ik minder erg dan dat ik in Nederland ver van mijn familie zou liggen.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Mee eens.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens; voor ons in begraven in Turkije normaal.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Mee eens.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Mee eens; ik heb hier niets over gehoord.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Voor mij zijn die er niet.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Ik heb wel eens gehoord dat ze je na tien jaar uit een graf halen in Nederland. Dat zou echt niet mogen.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Dat weet ik niet.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Voor mannen zoals ik niet. Iedereen die ik ken gaat terug. Dan hebben we altijd al gedaan.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Nee.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Nee; ik weet al wat er gebeurt als ik dood ben.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie?

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Ik weet niet veel over islamitisch begraven in Nederland, ik ben verzekerd voor een begrafenis in Turkije en kom bij mijn familie te liggen.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 10

Locatie, datum: Breda, 17 juli 2012.

Naam respondent: 'Amina'.

1. Geslacht: Vrouw.

2. Leeftijd: 44.

3. Wat is uw geboorteland?: Nederland.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen?

4. In welke plaats bent u geboren? Breda.

5. Wat is het geboorteland van uw vader? Nederland.

6. Wat is het geboorteland van uw moeder? Nederland.

7. Wat is uw burgerlijke staat? Gehuwd.

8. Heeft u kinderen? Ja; een dochter van 22 en twee dochters van 15.

9. Wat is uw opleidingsniveau? Mbo.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Ja, nu vooral. Mijn ex-man is ernstig ziek en mijn vader ook. In zo'n periode komt de dood wel erg dichtbij.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Ja, ik heb een testament en ik heb een verzekering afgesloten voor mijzelf en mijn kinderen bij DELA. Hier heb ik ook een wensenlijstje achtergelaten. Deze wensen hebben betrekking op islamitische regels. Mijn man draagt bij aan een begrafenisfonds van de moskee want hij wil niet in Nederland worden begraven.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?
Buiten mijn gezin is er niemand van de familie moslim. Maar mijn familie weet wel wat ik graag zou willen en ik weet dat ze hier ook wel rekening mee zullen houden. Bij DELA heb ik dus een wensenlijstje liggen waar ze zich aan zullen houden.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?
Ja.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?
In Tilburg, Rotterdam, Amsterdam en hier in Breda.

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?
Ja. In Breda.

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?
Ik heb een keer een excursie naar de begraafplaats in Breda gehad met het groepje vrouwen met wie ik de dodenwassing uitvoer. Het is al lang geleden, dus ik weet er niet zo veel meer van.

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?
Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?
Ja.

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?
Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?
Dat denk ik wel. Steeds meer Nederlanders worden moslim. Deze gezinnen moeten ook worden begraven.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?
Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?
Ja, ik ben in Nederland geboren dus voor mij is dat een logische keuze. Verder moet je volgens de islam begraven worden waar je overlijdt.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland. Wat is denkt u de belangrijkste reden?
Wat ik vaak hoor, is dat mensen zich zorgen maken over het ruimen van het graf. Het is niet de bedoeling dat je op een hoopje wordt gegooid.
Wat zouden andere redenen kunnen zijn? Ook denk ik dat de familie een belangrijke rol speelt. Als je in een geboortedorp wordt begraven, dan wordt het graf vast vaak bezocht. Deze reden vind ik overigens wel vreemd, want op een gegeven moment woont er ook veel familie in Nederland. Dan moeten zij op hun vakantie steeds het graf bezoeken bijvoorbeeld.

Hoe zou dit kunnen veranderen? Het verandert pas als je zeker weet dat je lichaam met rust wordt gelaten. Daarnaast denk ik dat het vanzelf wel zal veranderen, de familieverbanden veranderen toch.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook
Niet eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland
Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland
Niet eens.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden
Niet eens.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.
Mee eens; wat ik er van heb gehoord, is het in Nederland erg duur.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Mee eens. Je moet volgens mij ook een grafsteen neerzetten. Dit is duur en heeft totaal geen toegevoegde waarde, het is ook niet islamitisch. Mensen die je willen bezoeken weten toch wel waar je ligt.

Verder is het in Nederland wel gebruikelijk om lang boven de grond te blijven terwijl je volgens de islam zo snel mogelijk moet worden begraven. Maar deze regel komt wel voort uit een tijd waarin geen koelcellen en dergelijke waren waarbij dit voor de volksgezondheid wel nodig was. Nu zou dit een minder groot probleem zijn denk ik.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Niet eens.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens; bij de vrouwen in ieder geval. Maar wij proberen met de vrouwenclub wel meer discussies te krijgen, meer informatie te krijgen. Zo organiseren we lezingen en zorgen we dat we de preek in het Nederlands kunnen horen. Ik denk dat er in de toekomst dus ook wel meer over dit onderwerp zal worden gesproken.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Niet mee eens.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Mee eens; maar weet het niet zeker.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Niet iets speciaals; alleen voor mijn familie.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Het belangrijke is dat de islamitische regels worden opgevolgd. Dat een lichaam op de rechterzij richting de kibla ligt, er geen kist wordt gebruikt en misschien geen grafbedekking. Toch zou ik een kist nog wel overwegen, misschien is het voor bezoekers schokkend een lichaam zonder kist te zien.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Islamitische organisaties zouden er zich sowieso meer mee bezig moeten houden, immers representeren zij ons. Moslims moeten zelf ook bij hun bestuur aankloppen met vragen. Hoewel de moslimgemeenschap soms niet zo goed samenwerkt, is dit een onderwerp waarbij zij dit wel zullen doen vermoed ik. Of de samenwerking met Nederlandse instanties goed verloopt, weet ik dan weer niet. Er heerst toch wel een angst voor de islam.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Moslimorganisaties zouden de vragen van hun achterban moeten samenvatten en voorleggen aan de overheid.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Dat denk ik wel; als ik zie hoeveel Nederlandse vrouwen moslim worden en in Nederland willen blijven. Hun kinderen worden ook islamitisch opgevoed en zullen ook in Nederland begraven willen worden.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland? Waarom?

Ik denk dat deze akkers voldoen voor de huidige vraag maar in de nabije toekomst tekort schieten qua ruimte en mogelijkheden.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Ja.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Meer informatie is erg belangrijk. Ik zie hier ook wel een rol voor het islamitisch onderwijs weggelegd. Als kinderen al vroeg over de dood leren en over begraven in Nederland dan zijn ze beter voorbereid. Kinderen nemen deze kennis ook weer mee naar huis zodat er gesprekken op gang komen.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Ik denk dat er een islamitische begraafplaats in Nederland moet komen die in de toekomstige vraag kan voorzien.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 11

Locatie, datum: Universiteit van Tilburg (respondent werkt in Tilburg, woont in Breda), 18 juli 2012.

Naam respondent: 'Yuksel'.

1. Geslacht: Vrouw.

2. Leeftijd: 42.

3. Wat is uw geboorteland?: Turkije.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen? 10.

4. In welke plaats bent u geboren? In het oosten van Turkije, in een stad.

5. Wat is het geboorteland van uw vader? Turkije.

6. Wat is het geboorteland van uw moeder? Turkije.

7. Wat is uw burgerlijke staat? Ongehuwd.

8. Heeft u kinderen? Nee.

9. Wat is uw opleidingsniveau? Universiteit.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Ja, in mijn familie hebben we het regelmatig over dit onderwerp. Natuurlijk wanneer er iemand is overleden, maar ook wel spontaan.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Ja, heb zoals de meeste Turken een verzekering bij Diyanet. Hoewel ik altijd wel verzekerd was, heb ik er bewust voor gekozen om de verzekering aan te houden. Ik wil namelijk echt in Turkije in mijn geboortedorp worden begraven. Daar voelt het toch het beste.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

In de islam is het zo dat wanneer iemand z'n wensen voor de begrafenis aangeeft deze moeten worden nageleefd. Mijn familie zal mijn wens dus respecteren.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?

Ja.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

In Breda zit er één.

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

Ja. In Breda.

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

Ik weet er verder niet veel van, dus heb er niet zo'n mening over.

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

Nee, ik ben er dus ook nog nooit geweest. Ik heb wel van mensen gehoord dat zij hun baby er begraven hebben.

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Momenteel denk ik dat deze behoefte er nog niet is. De meeste Turken en Marokkanen gaan nog terug naar hun land van herkomst. Maar dit zal wel veranderen in de toekomst. Ik denk dat het al veel scheelt als je in Nederland bent geboren. De volgende generaties worden hier straks geboren.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Nee, ik heb er over nagedacht en ik wil dit niet. Het is een gevoel. Ik heb nog tien jaar in Turkije gewoond, heb hier goede herinneringen aan. Ik vind het fijn dat ik in mijn geboortedorp word begraven.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Ik denk ook het gevoel, dat ze terug naar huis gaan.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn? Het is ook een fijn idee om ergens te liggen waar mensen met goede bedoelingen de graven bezoeken. Je ligt ergens waar mensen soera's oplezen, waar de bezoekers moslim zijn. De hele wereld is van de Schepper, dus het maakt eigenlijk niet uit waar je ligt voor je geloof, maar voor de rust is het wel fijn om op een islamitische plek te liggen.

Hoe zou dit kunnen veranderen? Ik denk dat dit op een gegeven moment wel zal veranderen, als mensen deze thuisgevoelens minder hebben.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook
Eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland
Mee eens; ik weet er iets van.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland
Mee eens; wij bellen naar de verzekering en alles wordt geregeld.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden
Niet eens. Ik heb wel een binding met Nederland, ik wil hier alleen niet begraven worden.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Mee eens; maar dit heb ik niet meegenomen in mijn overweging.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Weet ik niet; ik heb hier geen begrafenis meegemaakt.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Niet eens; maar ik wil het niet.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Niet mee eens. Ik maak zelf mijn beslissing.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Weet ik niet.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Voor mij zijn die er niet, misschien alleen snel begraven.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Het moet een mooie, rustige plek zijn. Mensen moeten rustig de graven kunnen bezoeken. Daarvoor zouden we onze rituelen, zoals de wassing, het omwikkelen van de doeken en het gebed moeten kunnen uitvoeren. Maar dat doen we nu ook al. Een lichaam moet ook snel kunnen worden begraven, anders is het erg onrustig voor de overledene. Ook denk ik dat er onder moslims wel angst leeft dat zij misschien direct na overlijden of na een tijdje worden verbrand, worden gecremeerd. Dit zou moeten worden uitgesloten.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Ik denk dat islamitische organisaties zich kenbaar moeten maken en overheidsorganisaties en zorginstellingen moeten leren omgaan met een multiculturele en multireligieuze samenleving. Ik voer wassingen uit van doden en vaak gaat het goed, maar vaak ook niet. Bij de begraafplaats Zuylen in Breda zijn ze wat dat betreft erg netjes. We kunnen de wassing zelf uitvoeren in een geschikte wasruimte. Ze stellen zich voor, laten weten dat we alle spullen kunnen gebruiken en doen niet alsof we iets 'raars' gaan uitvoeren.

Toen ik laatst in Breda in het ziekenhuis een overledene wilde wassen, werden we naar de ruimte gestuurd waar studenten in lichamen kunnen snijden en wilde de zuster een emmer water halen. Ik gaf aan dat we aan een emmer echt niet genoeg hadden en vroeg of er misschien een wasruimte was. Daar werd heel verontwaardigd en raar op gereageerd. Nu kan ik goed uitleggen waarom ik iets nodig heb, maar oudere vrouw die de taal minder beheerst zal hier veel meer moeite mee hebben. Het was een nare ervaring, heel stressvol. Het zou denk ik goed zijn om een centrale organisatie op te richten die alle instanties informeert en met elkaar in gesprek laat gaan, zodat er wederzijds begrip ontstaat.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Dat denk ik wel; misschien over tien jaar. Hoe langer moslims hier wonen, hoe meer er hier worden geboren, hoe meer zij de Nederlandse identiteit aannemen. De islam vestigt zich in Nederland en blijft hier dan ook na de dood.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Dit zal ook wel toekomst hebben, maar ik weet dat moslims eerder zullen kiezen voor een aparte begraafplaats. Deels is dit onwetendheid, immers kun je volgens de islam overal worden begraven zonder dat het jou benadeelt in het hiernamaals. Maar deels is het ook gevoel; het is fijn om te weten dat je omringd wordt door moslims.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Het is natuurlijk nooit verkeerd om meer te weten, maar ik heb mijn keuze al gemaakt.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Zelf gebruik ik het internet wel vaak. Maar dan wordt er wel actie van je verwacht. Wil je de informatie bij de mensen brengen, dan zul je iets moeten verzinnen waardoor die actie niet van de wordt verwacht. Verspreid bijvoorbeeld brochures onder moskeeën.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Mensen moeten zich met een gerust hart kunnen laten begraven in Nederland.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 12

Locatie, datum: Bakkerij Davut, Boschstraat 36 in Breda, 19 juli 2012.

Naam respondent: 'Anoniem'.

1. Geslacht: Man.

2. Leeftijd: 19.

3. Wat is uw geboorteland?: Nederland.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen?

4. In welke plaats bent u geboren? Breda.

5. Wat is het geboorteland van uw vader? Turkije.

6. Wat is het geboorteland van uw moeder? Turkije.

7. **Wat is uw burgerlijke staat?** Ongehuwd.
8. **Heeft u kinderen?** Nee.
9. **Wat is uw opleidingsniveau?** Mbo.

Vragenlijst:

10. **Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?**

Nee, daar hebben we het niet over.

11. **Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?**

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Ik heb ook nog niet echt nagedacht over mijn begrafenis of over die van mijn familie.

12. **Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?**

Het speelt wel mee, het is redelijk belangrijk.

13. **Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?**

Nee, eigenlijk niet.

14. **Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?**

15. **Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?**

16. **Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?**

17. **Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?**

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

18. **Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?**

Als ik dit hoor denk ik 'dat is niet van toepassing op mij'. Ik weet er niet veel van, maar ik denk dat het een beetje overbodig is.

19. **Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?**

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Nee, dat denk ik niet. Ik vind het overbodig.

20. **Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?**

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Nee, want ik word zelf liever in 'mijn eigen land' begraven.

21. **Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.**

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Waarschijnlijk dezelfde als die van mij.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn?

Hoe zou dit kunnen veranderen?

Zelf zie ik er geen noodzaak in om dit te veranderen. Als mensen ervoor kiezen ergens anders te worden begraven, is dit toch niet erg?

22. **Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?**

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Mee eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Niet mee eens.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Mee eens.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Niet mee eens.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Niet mee eens.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Mee eens.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Niet mee eens.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Niet mee eens.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Het is natuurlijk wel sneller en eenvoudiger om in Nederland te worden begraven.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Eigenlijk houd ik me niet zo bezig met de islamitische eisen of islamitische begraafplaatsen in Nederland. Ik zou dus ook niet weten waar het aan zou moeten voldoen.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Wel denk ik dat als mensen zich er druk om maken, zowel islamitische organisaties als Nederlandse overheidsinstanties zich ermee bezig zouden moeten houden. Maar ik weet niet wat deze instanties dan zouden moeten verwezenlijken.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Niet echt, ik denk dat veel mensen naar hun eigen land teruggaan.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland? Waarom?

Nee, dit denk ik niet, ik denk dat hier geen behoefte aan is.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Nee, het is niet voor mij van toepassing.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie?

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Het lijkt me dat deze begraafgelegenheden overbodig zijn.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 13

Locatie, datum: Bakkerij Davut, Boschstraat 36 in Breda, 19 juli 2012.

Naam respondent: 'Anoniem'.

1. Geslacht: Vrouw.

2. Leeftijd: 24.

3. Wat is uw geboorteland?: Nederland.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen?

4. In welke plaats bent u geboren? Breda.

5. Wat is het geboorteland van uw vader? Turkije.

6. Wat is het geboorteland van uw moeder? Turkije.

7. Wat is uw burgerlijke staat? Ongehuwd.

8. Heeft u kinderen? Nee.

9. **Wat is uw opleidingsniveau?** Mbo.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Ja, het onderwerp komt wel eens ter sprake.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Ja, net als de rest van mijn gezin wil en ga ik naar Turkije. Dit hebben we al geregeld.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

De mening van mijn ouders is erg belangrijk, het is een belangrijke beslissing waar zij het mee eens moeten zijn.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?

Ja, hier in de buurt.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

Hier in Breda, bij Zuylen.

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

Ja, daar bij Zuylen dus.

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

Ik vind het goed dat er zo'n begraafgelegenheid is, want als er een baby overlijdt dan is het beter dat deze in Nederland wordt begraven. Maar voor volwassenen is het beter dat ze teruggaan naar hun eigen land.

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

Ja, hier in Breda.

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Nee, ik denk dat daar weinig behoefte aan is. Ongeveer 90% heeft een islamitische uitvaartverzekering en gaat naar z'n eigen land terug.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Nee, want ik heb een uitvaartverzekering voor een begrafenis in Turkije. Mijn hele familie woont of ligt daar of komt daar te liggen.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Iedereen wil graag naar z'n eigen land terug.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn?

De hele familie ligt ook in de landen van herkomst.

Hoe zou dit kunnen veranderen?

Ik vind het niet nodig om dit te veranderen, eigenlijk vind ik het logisch dat het zo is.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Mee eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Niet mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Mee eens.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Mee eens.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Mee eens.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Niet mee eens.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Mee eens.

-De moskee zegt er niks over

Niet mee eens.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Mee eens.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Niet mee eens.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Als ik nu zou overlijden, zouden mijn ouders, zussen en broer sneller langs kunnen komen.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

In ieder geval moet er maar één iemand per graf liggen, moet iemand snel en zonder kist begraven worden, op de rechterzij naar Mekka, er mogen geen oude lichamen liggen, mensen moeten de graven met rust laten en ik zou er ook een wasplek neerzetten.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Ik denk vooral de moskee. Die zou zich moeten inzetten voor een snelle begrafenis, een eigen wasgelegenheid en een rouwplaats.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Ja, want je hoort toch ook wel vaker dat sommige moslims in Nederland begraven willen worden.

Steeds meer moslims gaan de politiek in en die zullen hier wel verandering in brengen.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Ja, dat denk ik ook.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Nee.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie?

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Nu zijn de delen al goed geregeld want er is een wasgelegenheid en je kunt snel worden begraven.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 14

Locatie, datum: Breda, 19 juli 2012.

Naam respondent: 'N.'

1. **Geslacht:** Vrouw.
2. **Leeftijd:** 22.
3. **Wat is uw geboorteland?:** Nederland.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen?

4. **In welke plaats bent u geboren?** Breda.
5. **Wat is het geboorteland van uw vader?** Nederland.
6. **Wat is het geboorteland van uw moeder?** Nederland.
7. **Wat is uw burgerlijke staat?** Gehuwd (Turkse man).
8. **Heeft u kinderen?** Ja; een baby en een kleuter.
9. **Wat is uw opleidingsniveau?** Mbo.

Vragenlijst:

10. **Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?**

Niet heel vaak. We hebben er wel eens gesprekken over gehad, maar we zijn er niet dagelijks mee bezig of zo.

11. **Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?**

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Ja, ik heb wel een uitvaartverzekering voor ons gezin afgesloten, bij DELA. Mijn man heeft ook nog een aparte verzekering.

12. **Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?**

Mijn moeder zou willen dat ik in Nederland word begraven, mocht ik eerder overlijden. Ik denk dat mijn opa en oma er ook zo over denken. Maar voor mij en mijn man hangt het er net vanaf of het hier mogelijk is. We hebben wel besloten dat we ons gezin graag bij elkaar zouden hebben, maar of we dat in zijn geboorteland doen of hier, dat weet ik nog niet.

13. **Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?**

Jawel, maar ik heb er maar weinig van gehoord.

14. **Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?**

Volgens mij is er hier in Breda wel één, bij Zuylen.

15. **Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?**

Ja, in Breda dus.

16. **Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?**

Nou, ik ben er nog niet geweest dus ik vind het lastig daar iets over te zeggen.

17. **Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?**

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

Ik ben alleen in Breda op de begraafplaats geweest met mijn oma om andere graven te bezoeken, maar toen heb ik het islamitische deel niet gezien.

18. ***Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?***

19. **Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?**

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Ja, dat denk ik wel. Volgens ons geloof moet je ook worden begraven waar je leeft, zodat je familie het graf kan bezoeken. Het is beter als het graf in de buurt ligt dan in een ander land.

20. **Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?**

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Ja, want volgens mij wordt dat ook aangeraden, dat je je laat begraven waar je woont. Maar mijn man wil ons ook wel in zijn land laten begraven, als de begraafplaats hier niet voldoet.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Als je uit een ander land komt, heb je misschien daar meer familie dan in Nederland. Die familie kan dan je graf bezoeken.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn?

Als je emigreert, blijf je wel altijd een speciale band houden met je geboorteland. Ik denk dat daarom veel mensen het fijn vinden daar te worden begraven, dat merk ik ook aan mijn man.

Hoe zou dit kunnen veranderen?

Onze kinderen bijvoorbeeld zijn hier geboren en getogen en ik denk dat zij wel voor Nederland zouden kiezen. Maar misschien hangt het er ook vanaf waar mijn man en ik dan zijn begraven. Ik denk dat het dus pas echt verandert wanneer mensen zich hier willen laten begraven en dat overbrengen op hun kinderen.

Ik krijg nu vaak het gevoel dat we weinig mogelijkheden hebben om ons geloof uit te oefenen. Dat merk ik op straat, dat lees ik in de krant. Dan vrees ik ook dat we ons hier niet op de goede manier kunnen begraven.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Niet mee eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Niet mee eens.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens. Ik heb wel een binding met Nederland, maar ik voel me er niet altijd thuis. Mijn man en ik hebben al eens overwogen te emigreren, naar zijn familie.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Mee eens. Een simpele begrafenis kost al duizenden euro's. Daarom heb ik voor ons een verzekering afgesloten.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Mee eens. Als ik met een nikab op straat loop, word ik al beledigd. Ik denk niet dat Nederlanders zich beter gedragen op een begraafplaats.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Niet mee eens.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Niet mee eens.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Niet mee eens.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Het is goed om je te laten begraven waar je leeft. Ook is dit sneller natuurlijk.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Het belangrijkste is dat er respect wordt opgebracht voor ons geloof, voor onze regels. Mensen zouden ook geen grafschennis moeten plegen, alles zo laten liggen. Het zou fijn zijn dat we er op kunnen vertrouwen dat we na onze dood met rust worden gelaten.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Wat zouden deze instanties moeten doen?

De moskee. Nu zijn veel mensen niet op de hoogte wat er allemaal mogelijk is qua begraven in Nederland, mensen zijn bang dat hun graf wordt leeggehaald. Als we horen wat de islamitische regels zijn en of deze hier worden gerespecteerd, dan zou dit al veel onzekerheid wegnemen.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Ja, mits mensen zeker weten dat de graven er veilig liggen.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Nou, dat denk ik minder. Het is 'eng' dat de graven bij een algemene begraafplaats liggen, ze gaan daar zo anders met lichamen om dan wij zouden doen. Wie zegt dat onze lichamen dan ook niet worden opgegraven of verbrand als dit zo normaal is hier?

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Ja, dit ben ik wel van plan. Het is nodig om je goed te informeren, vooral nu ik kinderen heb.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Ik kijk altijd als eerste op internet. Maar zoals ik al zei denk ik dat de moskee er ook wel informatie over moet geven.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Ik weet niet zeker of alle islamitische regels hier worden gerespecteerd.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 15

Locatie, datum: Breda, 24 juli 2012.

Naam respondent: 'Aisha'.

1. **Geslacht:** Vrouw.
2. **Leeftijd:** 19.
3. **Wat is uw geboorteland?:** Nederland.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen?

4. **In welke plaats bent u geboren?**
5. **Wat is het geboorteland van uw vader?** Marokko.
6. **Wat is het geboorteland van uw moeder?** Marokko.
7. **Wat is uw burgerlijke staat?** Ongehuwd.
8. **Heeft u kinderen?** Nee.
9. **Wat is uw opleidingsniveau?** Hbo.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Nee, niet vaak. Wel als het onderwerp op televisie is bijvoorbeeld, of wanneer er iemand is overleden die we kennen.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Ik heb er zelf nog niets voor voorbereid, dat gebeurt pas wanneer je trouwt. Mijn ouders hebben wel een verzekering voor ons.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

Belangrijk, want zij maken dan de beslissingen.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?

Ja, daar heb ik wel eens van gehoord.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

Ik weet alleen die in Breda.

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

Alleen in Breda, bij Zuylen.

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

Ik weet het niet, ik ben er nog nooit geweest.

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

Nee.

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Ik vind dat lastig te beoordelen, omdat ik er zelf nog niet zo over heb nagedacht. Maar sommige mensen laten wel al hun kinderen hier begraven, dus misschien dat zij dan hier zelf ook wel willen blijven.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Nu niet. Als er nu iets zou gebeuren, zouden mijn ouders denk ik kiezen voor Marokko. Maar misschien dat als ik later zelf kinderen heb, dat ik er anders over denk.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Het is bij ons heel gebruikelijk.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn?

Voor mijn ouders is het denk ik gebruikelijk omdat de hele familie op dezelfde begraafplaats ligt.

Hoe zou dit kunnen veranderen?

Misschien door wat ik net al noemde; dat wanneer mensen hun kinderen of andere familie hier laten begraven, dat zij zelf ook in Nederland begraven willen worden.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Mee eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Mee eens; want dit hebben we al geregeld.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens; ik ben in Nederland geboren.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Weet ik niet.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Weet ik niet.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Mee eens.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Mee eens; ik denk dat ze hier nu wel voor zouden kiezen.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Niet mee eens; bij Zuylen is toch een islamitische?

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Ik denk dat sommigen hier voor kiezen omdat het dichtbij is. Als je dan een graf van je kind zou willen bezoeken, kun je dat sneller doen.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Ik weet het niet precies, maar volgens mij mag je niet worden opgegraven.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Ik weet niet of het per se nodig is, want de mensen die in Nederland begraven willen worden zoeken zelf toch wel naar de mogelijkheden. Maar ik denk dat het wel goed zou zijn dat je met vragen bij de moskee terecht kunt.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Informatie geven. En helpen met de begrafenissen.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Dat denk ik wel, omdat de familie van de mensen die er nu al liggen, hier misschien ook begraven willen worden.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Dat denk ik ook.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Nu nog niet, later misschien.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Ik denk dat de moskee deze informatie zou moeten hebben.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Misschien dat mensen naast hun familie in Nederland willen liggen.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 16

Locatie, datum: Islamitische Vereniging Roosendaal (Marokkaans), Van der Waalsstraat 10, Roosendaal, 23 juli 2012.

Naam respondent: 'Nourdin'.

1. **Geslacht:** Man.

2. **Leeftijd:** 22.

3. **Wat is uw geboorteland?:** Nederland.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen?

4. **In welke plaats bent u geboren?**

5. **Wat is het geboorteland van uw vader?** Marokko.

6. **Wat is het geboorteland van uw moeder?** Marokko.

7. **Wat is uw burgerlijke staat?** Gehuwd.

8. **Heeft u kinderen?** 1, van 1 jaar.

9. **Wat is uw opleidingsniveau:** Universiteit, Geneeskunde in Antwerpen.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Niet zo vaak, alleen als er een aanleiding voor is, bijvoorbeeld als iemand is overleden. Maar voor ons is het ook niet zo'n geregeld als iemand overlijdt. Bij ons heeft iedereen een verzekering waarmee je hele gezin is verzekerd. Zo'n verzekering krijg je bij een bankrekening bij een Marokkaanse bank.

Zodra iemand overlijdt, bel je naar de verzekering en de rest wordt geregeld. Het is een standaardprocedure.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Zoals ik al zei, ben ik zoals iedereen verzekerd bij de Marokkaanse bank. Eigenlijk staat het op die manier al vast dat ik in het geboortedorp van mijn ouders kom te liggen. Ik wil er nu nog niet te veel over nadenken, ik ben nog jong, maar ik zou wel kunnen overwegen in Nederland te worden begraven.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

Wel belangrijk. De ligging van het graf niet overigens, want je komt gewoon te liggen waar plek is. Er zijn geen speciale rijen voor gezinnen of zo. Maar de keuze van het land wordt nu bepaald door mijn Marokkaanse familie, omdat het een gewoonte is. Maar ik zou de keuze ook wel laten afhangen van mijn kinderen in Nederland, later.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

Ja, hier in de buurt in Bergen op Zoom.

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

Een aantal wist ik niet, ik kon alleen Bergen op Zoom bedenken.

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

Ik vind het wel goed dat ze er zijn, want zo zijn er wel wat voorzieningen voor mensen die niet teruggaan naar het land van herkomst. Ik had er alleen nooit zo bij stilgestaan dat er al heel wat waren, omdat het bij ons zo normaal is om een lichaam over te vliegen.

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

Nee, ik heb ze niet gezien. En iedereen van mijn familie ligt dus in Marokko.

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Ja, die behoefte is er wel. Voor Marokkanen en Turken op dit moment misschien nog niet zo, maar dat gaat wel veranderen. Mijn ouders bijvoorbeeld denken er niet aan om in Nederland begraven te worden, maar bij mij speelt het wel al meer. Bij mijn kinderen straks nog meer. Ook ken ik wel bekeerlingen of Nederlandse vrouwen met een Marokkaanse man voor wie de mogelijkheid er niet is om een lichaam ergens anders te begraven. Voor Marokkanen hier is het goed geregeld, maar zij moeten wel in Nederland komen te liggen.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Als blijkt dat de voorzieningen goed zijn, zou ik dat zeker overwegen. Ik heb niet de illusie dat mijn kinderen later veel naar Marokko zullen gaan of daar mijn graf zullen bezoeken en onderhouden. Voor hen is het veel handiger dat ik hier kom te liggen. Voor mij trouwens ook, mijn binding met mijn kinderen is sterker dan die met mijn overgrootouders in Marokko. Maar ik wil wel zeker weten dat ik niet word opgegraven, want dat mag niet.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden? Wat zouden andere redenen kunnen zijn?

Hoe zou dit kunnen veranderen?

Ze zijn verzekerd en willen graag naar hun geboortedorp terug – of het dorp waar hun hele familie vandaan komt. Het is zo vanzelfsprekend dat je verzekerd bent en teruggaat, dat mensen geen andere opties overwegen. Die banden met Turkije en Marokko nemen wel af en er ontstaan nieuwe banden in Nederland, zoals ik heb met mijn gezin hier.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Niet mee eens; Hoewel iedereen van mijn familie daar wordt begraven, moet ik er nog wel over denken.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Mee eens; de familie hoeft alleen maar naar de verzekering te bellen.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens; ik ben in Nederland geboren.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Mee eens; duurder dan de Marokkaanse verzekering in ieder geval.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Mee eens. Ik vrees dat je wordt opgegraven en herbegraven.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Niet mee eens.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Mee eens; mijn familie gaat er denk ik van uit.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Mee eens; maar weet het niet zeker.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Voor mij zou dat zijn dat mijn kinderen dan de kans hebben mijn graf te bezoeken.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Het allerbelangrijkste is de eeuwige rust. Dat moet echt worden verzekerd.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Moskeebesturen vertegenwoordigen ons, dus het zou goed zijn dat zij zich hiermee bezig zouden houden. De imam weet immers ook het meeste van het onderwerp af.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Het zou goed zijn dat zij laten weten wat de islamitische voorschriften zijn voor dit onderwerp en dat zij dit zowel op de moskeebezoekers als op het Nederlandse begrafeniswezen en de overheid overbrengen.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Ja, dat denk ik zeker. Omdat dus niet iedereen terug kan en ik denk dat als mensen weten dat deze begraafplaatsen er zijn, en dat ze aan alle voorschriften voldoen, sneller voor Nederland kiezen.

Overigens denk ik niet dat de eerste generatie dit ooit zal doen hoor, die willen terug naar hun land en gaan niet ineens hun verzekering opzeggen.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Misschien. Maar ik weet niet of deze aan alle eisen voldoen, dat zou ik bij de imam moeten navragen.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Ja, niet binnen twee weken, maar als ik ouder ben zou ik dit zeker doen.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Ik vind dus dat moskeeën informatie moeten verspreiden. Misschien ook via een digitale nieuwsbrief.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Nee, sorry.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 17

Locatie, datum: Islamitische Vereniging Roosendaal (Marokkaans), Van der Waalsstraat 10, Roosendaal, 23 juli 2012.

Naam respondent: 'Aabderahman'.

1. Geslacht: Man.

2. Leeftijd: 28.

3. Wat is uw geboorteland?: Marokko.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen? Ik ben te vroeg geboren op vakantie in Marokko, dus ik ben vrijwel direct naar Nederland gekomen.

4. In welke plaats bent u geboren?

5. Wat is het geboorteland van uw vader? Marokko.

6. Wat is het geboorteland van uw moeder? Marokko.

7. Wat is uw burgerlijke staat? Ongehuwd.

8. Heeft u kinderen?

9. Wat is uw opleidingsniveau: Hbo, ik ben jongerenwerker.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Alleen als er iemand in onze omgeving is overleden. We hebben het nooit over onze wensen gehad, als je dat bedoelt.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Mijn familie is verzekerd voor een uitvaart in Marokko.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

Hoewel we het er dus nog niet over hebben gehad, denk ik dat we wel naar elkaar moeten luisteren.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

Ja, in Roosendaal.

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

Eigenlijk dacht ik dat er alleen een begraafplaats in Roosendaal was.

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

Ik vind het goed dat deze voorzieningen er zijn. Maar ik heb wel gehoord dat de graven worden geruimd.

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

Een jongen uit Somalië, die ik ken van 'de straat', die is hier in Roosendaal begraven. Ik ben toen niet bij de begrafenis geweest, dus ik heb het niet gezien. Maar ik weet wel dat er toen voor is gekozen om hem hier in Nederland te begraven. Hij was ook niet verzekerd of zo.

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Onder Marokkanen is die belangstelling er nu denk ik nog niet. Maar ik ken wel bekeerlingen, en gevallen zoals die jongen, die niet anders kunnen of willen.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Nu niet. Ik heb altijd gedacht dat ik in Marokko zou worden begraven en ik vind dit ook wel een fijn idee. Maar misschien als ik een gezin heb dat ik van gedachten verander. Maar goed, dat speelt nu nog niet.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden? Wat zouden andere redenen kunnen zijn?

Hoe zou dit kunnen veranderen?

Ik denk dat veel mensen er, net zoals ik, gewoon vanuit gaan dat ze naar Marokko gaan. En het is ook een stuk goedkoper. Je opent een rekening, betaalt 80 euro per jaar, en je hele gezin is verzekerd. Het zal lastig worden mensen over te halen om zo'n goedkope optie af te slaan. Tenzij ze natuurlijk niet verzekerd zijn of kunnen zijn.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Mee eens; maar wel deels.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Mee eens; en een stuk goedkoper.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens; ik ben een Nederlander.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Mee eens.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Mee eens. Maar dat zou ik wel moeten navragen.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Mee eens.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Mee eens.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Mee eens; maar dat moet ik ook navragen.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Ik weet nog niet hoe ik me voel als ik een gezin heb, maar ik kan me voorstellen dat ik dan ook aan hen zou vragen of zij dit handig vinden. Maar over het algemeen is begraven worden in Marokko heel gebruikelijk.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Ik zou eigenlijk eerst moeten nagaan of het wel mogelijk is om in Nederland te worden begraven, volgens islamitische regels. Ook weet ik niet of het erg is dat er gelovige christenen of ongelovigen naast je liggen.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Ik vind dat zowel islamitische organisaties als de gemeenten aandacht aan dit onderwerp zouden moeten besteden. Maar ik vermoed dat de gemeenten het pas oppakken als wij het aandragen.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Ze zouden samen moeten overleggen of islamitisch begraven hier mogelijk is en hoe moslims die hier wel moeten worden begraven, dan op een gepaste manier worden begraven.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Voor Marokkanen en Turken weet ik het niet, maar voor anderen zeker wel. Zij moeten wel in Nederland worden begraven.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Misschien, maar dat ligt aan de regels die zijn opgesteld.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Ja, ik denk dat het altijd goed is om er meer vanaf te weten.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Omdat ik zeker wil weten dat de informatie klopt, en veel andere mensen dat ook hebben, zou ik een centraal aanspreekpunt opzetten. Zij kunnen dan de correcte informatie geven.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

/

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 18

Locatie, datum: Roosendaal, 27 juli 2012.

Naam respondent: 'Nadia'.

1. **Geslacht:** Vrouw.
2. **Leeftijd:** 43.
3. **Wat is uw geboorteland?:** Nederland.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen?

4. **In welke plaats bent u geboren?** Roosendaal.
5. **Wat is het geboorteland van uw vader?** Marokko.
6. **Wat is het geboorteland van uw moeder?** Marokko.
7. **Wat is uw burgerlijke staat?** Gehuwd.
8. **Heeft u kinderen?** Ja.
9. **Wat is uw opleidingsniveau?** Universiteit.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

De dood is onlosmakelijk aan ons geloof verbonden. In gesprekken komt de dood, het hiernamaals automatisch ter sprake. Het gaat dus vaak niet expliciet over de dood, maar meer over het leven nu in relatie tot de dood. Als het wel direct over de dood gaat, breng ik het bij mij kinderen bijvoorbeeld ter sprake dat opa en oma al oud zijn en kunnen overlijden. Over begraven hebben we het daarentegen dan weer niet, dat is al automatisch geregeld bij ons.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Nou, bij ons is het dus standaard dat je een verzekering hebt voor je gezin. Mijn ouders komen uit Fez en voor de familie hebben we al graven gereserveerd; we hebben het stuk grond al gekocht. Dit wordt nu onderhouden en later kunnen we daar begraven worden.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

Ik denk dat we het pas actief gaan bespreken als mijn ouders overleden zijn en in die graven komen te liggen. Dan zullen we het er wel over hebben of wij daar bij komen. Maar bij ons is dit zo normaal dat ik niet denk dat het zal veranderen.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?

Ja, ik heb er wel over gehoord.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

Volgens mij hier in Roosendaal, bij Rucphen in de buurt. En in Amsterdam zijn er ook wel.

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

Ja, hier in Roosendaal dus.

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

Ik vind het goed dat het er is, maar ik kan er verder niet zoveel over zeggen.

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

Nee, eigenlijk niet.

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Nou, onder Marokkanen weet ik het niet, tenminste nu nog niet. Maar dat komt misschien wel omdat die keuze niet vanzelfsprekend is. Het is gewoon standaard dat je je laat overbrengen. Voor Turken geldt dit denk ik ook. Maar er zijn natuurlijk ook moslims die deze optie niet hebben, dan is Nederland de enige mogelijkheid.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Nee, want ik heb een goed gevoel bij de begraafplaats in Fez, bij mijn familie. Het is niet heel rationeel of praktisch bedacht of zo, het voelt gewoon goed. Dus dat ligt niet aan Nederland of aan de begraafplaatsen, het is mijn band met de grond en met mijn familie.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Zoals ik al zei; het is een gevoelskwestie.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn? En een gewoonte hè. Het is normaal dat je je verzekert, dat je na je dood naar Marokko gaat.

Hoe zou dit kunnen veranderen? Dat verandert pas als het geen gewoonte meer is, als die gevoelens ook veranderen. Misschien hebben latere generaties andere gevoelens bij begraven in Marokko.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Mee eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Mee eens; want dit hebben we al geregeld.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens; ik ben in Roosendaal geboren. Maar Marokko voelt goed.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Weet ik niet.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Mee eens; de eeuwige rust. Hier worden botten wel opgegraven.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Mee eens.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens; repatriëren is gebruikelijk bij ons.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Mee eens.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Weet ik niet.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

In Marokko zijn de begraafplaatsen zo enorm groot. Het is echt een doolhof. Hier zijn ze wel mooier en beter onderhouden denk ik.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Het zou mooi en rustig moeten zijn, en de graven mogen niet worden geruimd. Dit is het belangrijkste.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Ik denk dat meerdere partijen zich hiermee moeten bezighouden, als ze iets willen realiseren.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Samen overleggen hoe het onderwerp kan worden opgepakt.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Ja, als aan de religieuze voorschriften wordt voldaan.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Ja, volgens mij maakt het niet uit dat het bij een andere begraafplaats ligt. Als het maar een afgescheiden stuk is waar onze voorschriften kunnen worden opgevolgd.

Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Niet per se voor mezelf, maar misschien voor anderen.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Ik zoek wel snel op internet. Maar ik denk dat het ook goed is dat dit onderwerp in een buurthuis of tijdens Arabische les ter sprake komt. Als kinderen hier in Nederland al vroeg over islamitisch begraven en de mogelijkheden in Nederland leren, sluit dit misschien beter aan bij de gevoelens die zij hierover hebben later. Nu is het voor ons zo vanzelfsprekend om de lichamen over te brengen, kinderen horen ook niets anders.

28. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

/

29. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

30. Heeft u nog iets toe te voegen?

31. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 19

Locatie, datum: Roosendaal, 27 juli 2012

Naam respondent: 'Salima'.

1. Geslacht: Vrouw.

2. Leeftijd: 24.

3. Wat is uw geboorteland?: Nederland.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen?

4. In welke plaats bent u geboren? Roosendaal.

5. Wat is het geboorteland van uw vader? Marokko.

6. **Wat is het geboorteland van uw moeder?** België.
7. **Wat is uw burgerlijke staat?** Ongehuwd.
8. **Heeft u kinderen?** Nee.
9. **Wat is uw opleidingsniveau?** Hbo.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Ja, soms na een directe aanleiding, als een buurvrouw is overleden bijvoorbeeld. Maar we hebben het dan niet over details van onze begrafenis. We bespreken meer de dood om ons aan de dood te herinneren, om aan onze relatie met God te denken.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Onze vader heeft ons gezin verzekerd, bij een Marokkaanse bank. Als iemand overlijdt, worden het vervoer van het lichaam en twee tickets voor de familie vergoed.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

Belangrijk. Ik heb al besloten dat ik naast mijn ouders en grootouders wil liggen. Mijn grootouders liggen in hun geboortestad, daar zou ik wel bij willen liggen. Het is een fijn idee om de familie bij elkaar te hebben.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?

Nee, niet echt.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

Ik vind het goed dat deze faciliteiten er zijn. Want wij hebben wel een goede verzekering, maar er zijn vast ook wel moslims bij wie dit niet het geval is. Omdat de verzekering altijd op de naam van de man staat, kan het bijvoorbeeld zijn dat wanneer deze overlijdt, zijn bejaarde vrouw geen verzekering meer krijgt. Het kost 5.000 euro om een lichaam over te brengen, niet iedereen kan dit betalen.

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Wij bezoeken de graven nog regelmatig in Marokko. Maar ik kan me voorstellen dat mensen dit moeilijk vinden. Misschien dat dan de behoefte voor begraven in Nederland toeneemt.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Nee, ik wil graag bij mijn familie liggen.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Veel mensen hebben al een verzekering, het is al geregeld. Als je steeds voor die verzekering hebt betaald, ga je je niet ineens ergens anders laten begraven. Ik denk ook dat een Nederlandse verzekering een stuk duurder is.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn? Dat mensen net als ik graag bij hun grootouders en grootouders komen te liggen. Het is ook een fijn idee dat bij deze graven de imam langskomt om soera's voor te lezen. Dat hoor je in je graf. Het geeft rust. Marokko heeft veel emotionele waarde voor ons.

Hoe zou dit kunnen veranderen? Misschien als mensen het handiger vinden om in Nederland begraven te worden en als zij zeker weten dat hier ook voor je wordt gezorgd als je bent overleden, niet wordt opgegraven.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Mee eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Mee eens; we hebben een verzekering.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens; ik ben en voel me ook Nederlander.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Mee eens.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Weet ik niet.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Niet mee eens.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Mee eens.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Weet ik niet.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

De graven zijn dichterbij voor de familie in Nederland.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Je moet zonder kist worden begraven en de lichamen moeten richting Mekka liggen. Je mag niet worden opgegraven. Het stuk zou afgegrensd moeten zijn met een omheining. Zo worden de graven beschermd. Ook zou er ruimte moeten zijn om het begrafenisgebed te houden. Misschien dat er een Koran kan liggen, zodat mensen deze kunnen pakken om er uit voor te lezen bij de graven.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Islamitische organisaties zouden zich ervoor in moeten zetten, maar wel in samenwerking met overheden.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Voor de huidige generatie Marokkanen niet; ik denk dat het zo vanzelfsprekend is dat mensen teruggaan. Maar dit kan veranderen.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Ja, voor de groepen die hier wel worden begraven. Om mensen gerust te stellen, zou er wel moeten worden verzekerd dat alle voorschriften worden nageleefd.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Ik heb mijn keuze al gemaakt.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Ik denk dat je veel moslims kunt bereiken met een informatief televisieprogramma. Wij hebben wel zenders waar documentaires en

dergelijke worden uitgezonden. Als mensen kunnen zien hoe de begraafplaatsen er in Nederland uitzien en als iemand uitlegt wat de mogelijkheden zijn, dan kunnen ze er goed over nadenken.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

/

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 20

Locatie, datum: Roosendaal, 31 juli 2012.

Naam respondent: 'R.'

1. Geslacht: Vrouw.

2. Leeftijd: 32.

3. Wat is uw geboorteland?: Nederland.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen?

4. In welke plaats bent u geboren? Tilburg.

5. Wat is het geboorteland van uw vader? Turkije.

6. Wat is het geboorteland van uw moeder? Turkije.

7. Wat is uw burgerlijke staat? Gehuwd.

8. Heeft u kinderen? Ja; een meisje van vier en een jongetje van vijf.

9. Wat is uw opleidingsniveau? Hbo.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

We hebben het er wel eens over, bijvoorbeeld als er iemand uit de omgeving is overleden. We hebben ook wel eens een discussie gehad over waar we zouden willen worden begraven. Mijn man zou bijvoorbeeld in het dorp van zijn familie in Turkije willen worden begraven, maar mijn familie komt daar niet vandaan. Mijn familie komt uit Istanbul, dus ik zou dan daar voor kiezen. Maar ik vind het ook wel weer belangrijk om ons gezin bij elkaar te hebben.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

We hebben wel een verzekering afgesloten, bij Diyanet. Dat is erg gebruikelijk bij ons. Voordat we gingen trouwen waren we bij onze ouders verzekerd.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

Mijn familie speelt een grote rol. Natuurlijk maakt het me uit waar ik word begraven, maar het is helemaal belangrijk voor mijn kinderen. Mijn familie moet me kunnen opzoeken.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?

Nee, heel weinig. Mijn schoonmoeder heeft wel twee kindjes laten begraven hier in Roosendaal, maar ik weet niet of dat bijvoorbeeld op een islamitische begraafplaats was.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

Ik vind het goed dat deze grafvakken er zijn. Want er zijn dan blijkbaar toch mensen die er gebruik van willen maken. Er zijn natuurlijk ook mensen die niet zo snel naar Turkije of Marokko zullen gaan, bekeerlingen bijvoorbeeld.

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Dat denk ik dus wel. Mijn man en ik zijn al in Nederland geboren, maar kennen Turkije nog goed van onze familie, mijn opa en oma zijn daar bijvoorbeeld begraven. Maar ik denk dat het voor onze kinderen al anders is. We proberen elk jaar naar Turkije op vakantie te gaan. Dat vinden ze erg leuk; zon, zee, strand. Maar ze associëren Turkije daar dan ook mee; niet per se met familie. Misschien gaan ze later wel veel vaker naar Spanje op vakantie en hebben ze niet meer zo'n band met het land. Voor hun kinderen zal het alweer nog een stuk minder zijn.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Van mijn man weet ik zeker dat hij in het dorp van zijn familie begraven wil worden. Zelf weet ik het nog niet zo. Het hangt bij mij echt van mijn familie, van mijn kinderen af. En natuurlijk van de opties die er hier zijn qua islamitisch begraven. Ik vind het erg belangrijk dat ik op de juiste manier word gewassen en begraven. Eigenlijk is het niet zo goed dat we er nog niet echt mee bezig zijn. We zijn nog zo jong, maar het kan natuurlijk altijd gebeuren. Stel er gebeurt nu iets met mij, dan zal mijn man me automatisch naar Turkije laten brengen. Terwijl ik daar eigenlijk nog goed over na moet denken.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Ik denk dat mensen het fijn vinden om bij hun familie begraven te worden.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn? Voor de eerste generatie geldt dat het nog echt het land van herkomst is. Zij zijn daar geboren. Dan willen ze ook wel terug.

Hoe zou dit kunnen veranderen? Ik verwacht dat dit na verloop van tijd wel verandert. Zoals ik al zei; mijn kinderen hebben al een andere band met Turkije dan mijn man en ik. Maar het is ook een gewoonte om je te verzekeren, dus daar zou ook iets moeten veranderen.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Weet ik niet. Daar ben ik nog over aan het denken.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Mee eens; met onze verzekering is alles geregeld; de reis, de begrafenis.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Niet mee eens.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Weet ik niet. Ik heb nog nooit een begrafenis hier meegemaakt.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Mee eens; tenminste, nu denk ik er wel over. Maar een verzekering is bij ons zo gewoon dat ik er nooit heel lang bij heb stilgestaan.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens; de moskee is aangesloten bij Diyanet, waar we de verzekering hebben. Voor de moskee is dit ook heel gebruikelijk.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Mee eens. Maar dat is zo omdat ze er vanuit gaan. Als ik iets anders zou kiezen, zou mijn familie hier ook mee akkoord gaan. Tegen die tijd wil ik het toch vooral van de kinderen laten afhangen.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Weet ik niet.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Het voordeel is dat het natuurlijk een stuk dichterbij is.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Het is heel belangrijk dat alle islamitische regels worden nageleefd, dat de hele procedure wordt uitgevoerd. De begraafplaats moet herkenbaar islamitisch zijn en er kunnen alleen moslims worden begraven. Het is belangrijk dat je zonder kist wordt begraven. Ook mag er maar één lichaam in een graf liggen. Misschien dat het goed zou zijn dat je een stuk grond kunt reserveren voor je gezin, en dat je daar kunt blijven liggen.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Om moslims te bereiken is het goed om moskeeën bij het proces te betrekken. Maar ik weet niet of dit een probleem is; of het een soort concurrentie wordt. Want de moskee is aangesloten bij de instantie waar wij de verzekering hebben.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Het is goed als de moskee mensen kan informeren.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Ja, want er zijn nu al moslims die zich hier moeten of willen laten begraven en ik denk dat er alleen maar meer komen.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Zelf denk ik dat het niet zo veel uitmaakt dat een stuk grond bij een bestaande begraafplaats ligt. Het moet alleen echt herkenbaar islamitisch zijn en alle regels moeten kunnen worden nageleefd.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Misschien wel.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Zelf zoek ik altijd via Google. Maar om veel mensen op het onderwerp te wijzen, is de moskee handig.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Ik vind het goed dat er over het onderwerp wordt nagedacht zodat er meer opties in Nederland kunnen komen.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 21

Locatie, datum: Roosendaal, 31 juli 2012.

Naam respondent: 'Ilham'.

1. Geslacht: Man.

2. Leeftijd: 40.

3. Wat is uw geboorteland?: Turkije.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen? 1 jaar.

4. In welke plaats bent u geboren? In het midden van Turkije.

5. Wat is het geboorteland van uw vader? Turkije.

6. Wat is het geboorteland van uw moeder? Turkije.

7. Wat is uw burgerlijke staat? Gehuwd.

8. Heeft u kinderen? Ja; 3 van 9, 11 en 15 jaar oud.

9. Wat is uw opleidingsniveau? Hbo.

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Ja. We hebben het wel over de dood, over het leven, wat het leven inhoudt. Soms met een aanleiding, soms spontaan. De kinderen beginnen wel vragen te stellen over wat er met je gebeurt na de dood. Daar hebben we het dan over. Een paar jaar terug is mijn moeder overleden en toen kwam het vooral ter sprake 'wat gebeurt er dan met oma?'. Maar over begraven hebben we het dan weer niet. Voor ons is het duidelijk waar we worden begraven: Turkije.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Ja, we hebben het gezin dus verzekerd bij Diyanet. We hebben hierbij geregeld dat we worden teruggebracht naar mijn geboortedorp. Tot je 21^e ben je verzekerd bij je ouders, daarna moet je het zelf regelen.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

Niet zo belangrijk, want ik heb mijn keuze al gemaakt. Bij zo'n keuze laat je je vooral leiden door je gevoel, door je emoties. Niet door meningen.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland of in gehoord?

Ja, ik heb er wel eens over gehoord.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

Hier in Roosendaal, bij de Rucphensebaan. In Bergen op Zoom is er volgens mij één en in Breda denk ik ook.

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

Ik vind het goed dat er zulke begraafplaatsen zijn. Want er zijn toch moslims die hier gebruik van moeten of willen maken. Maar ik weet niet of het een blijvende begraafplaats is. Tenzij er een natuurramp of iets dergelijks plaatsvindt, moet een begraafplaats bij ons niet worden veranderd. De graven en lichamen moeten blijven liggen. Kijk, je bent dan wel dood, maar het is toch geen fijn idee dat je verplaatst kan worden. Je hoort wilde verhalen over de Nederlandse begraafplaatsen. Dat je na tien jaar wordt geruimd, dat je elk jaar moet blijven betalen.

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

Ik ben er nooit geweest. Maar ik heb wel eens van anderen gehoord dat er baby's zijn begraven. In onze gemeenschap is het redelijk bekend dat hier zulke grafvakken zijn.

18. Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Ik ben zelf van de tweede generatie; ik ben hier opgegroeid. Maar ik ben nog wel in Turkije geboren. Ik weet niet hoe de derde, vierde en vijfde generatie hier mee omgaat. Ik ga nu nog terug naar mijn 'geboorteland'. Maar voor hen is Nederland het geboorteland. Ik denk wel dat de begraafplaatsen in Nederland eerst een beter imago moeten krijgen. Men moet zeker weten dat de graven met rust worden gelaten. Het is trouwens niet vanzelfsprekend dat iedere Turk in z'n geboortestreek wordt begraven, Mijn oom bijvoorbeeld woonde in een stad, honderden kilometers van zijn geboortedorp. Hij is toen in de stad begraven, waar andere familie woont. Het praktische, het kunnen bezoeken van de graven, speelt dus ook mee met de keuze voor de begraafplek.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Nee, ik heb mijn keuze al gemaakt. Ik wil graag in Turkije worden begraven, het is een gevoelskwestie.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Mensen hebben nog een sterke band met het land van herkomst.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn? En ik denk dat de verhalen over Nederlandse begraafplaatsen mensen er ook wel van weerhouden om zich hier te laten begraven. Eeuwige grafcrust moet gewaarborgd worden.

Hoe zou dit kunnen veranderen? Het zou al veel schelen als er een goede, islamitische begraafplaats is. Zo wordt Nederland ook echt een optie om je te laten begraven. Daarnaast denk ik dat latere generaties, als ze 21 worden, echt goed zullen nadenken of ze wel naar Turkije willen na hun dood. Het is nu een soort 'common practice'. Je ouders waren al verzekerd, jij doet dit automatisch ook. Je kent en weet niet anders.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Mee eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Niet mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Weet ik niet.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Weet ik niet.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Mee eens.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Mee eens.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens; je hoort er nooit iets over. Er liggen alleen informatieboekjes over de verzekering en inschrijfformulieren bij de moskee. Onze moskee heeft ook geen 'potje' waar tickets voor familieleden uit worden betaald. Iedereen weet dat je maar twee tickets krijgt, dus je houdt hier gewoon rekening mee.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Mee eens; maar het is wel een persoonlijke keuze.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Mee eens.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Het is makkelijker om de graven te bezoeken. Dit is het grootste voordeel. Bij speciale gelegenheden bidden wij voor onze doden, bijvoorbeeld nu tijdens de Ramadan of bij het Offerfeest. Eigenlijk zouden mensen elke donderdagavond voor hun overleden bekenden moeten bidden.

In Turkije gaan mensen op die avond vaak naar een begraafplaats. Mensen vinden het misschien ook wel fijn om daar begraven te worden, omdat ze weten dat zij dan ook deze gebeden mee krijgen. Maar als je in Nederland woont, kun je niet elke donderdag naar de graven in Turkije. Ik ben bijvoorbeeld nog maar twee keer naar het graf van mijn moeder geweest. Als begraven hier in Nederland gebruikelijk wordt, is het fijn dat mensen sneller de begraafplaats kunnen bezoeken. Maar dan is het wel belangrijk dat hier de ruimte voor is, dat mensen zich op hun gemak voelen om de begraafplaats te bezoeken.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

De begraafplaats moet toegankelijk zijn, zodat mensen de graven kunnen bezoeken. Maar in deze tijd zou ik de begraafplaats wel beveiligen. Je weet maar nooit of er nu mensen zijn die islamitische graven willen vernielen of bekladden. De begraafplaats moet duidelijk islamitisch zijn, niet zijn weggestopt in een hoekje maar er echt 'staan'. Ik vind het niet erg als de begraafplaats in de buurt is van een andere begraafplaats, als het maar apart ligt en duidelijk islamitisch is. Want de keuze voor een begraafplaats is een emotionele keuze, de gevoelens bij de begraafplaats moeten dus positief zijn,

rustgevend zijn. En die gevoelens worden toch beïnvloed door de omgeving waar de graven liggen. De grafbedekking in Turkije varieert per streek. Ik denk dat er wel ruimte moet zijn om je eigen invulling te geven, maar het moet niet een soort 'bling bling' graf worden.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Het is sowieso belangrijk om de begraafplaats goed te promoten. Nu weten mensen wel dat er zo'n grafvak is, maar iedereen denkt dat het tussen andere graven ligt. Het is erg belangrijk om goede afspraken te maken. Misschien dat er een soort comité van geestelijken kan worden opgericht om dit in elkaar te zetten. Ik zou dit denk ik niet overlaten aan de lokale moskeeën. Die zijn zo gefragmenteerd. Dan komt er nooit een beslissing uit. Ik zou dit denk ik overlaten aan koepelorganisaties. Deze zijn gewend om als vertegenwoordiger op te treden en kunnen beter onderhandelen.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Er moet een soort standaard komen waar iedereen zich aan moet houden. Iedereen kan een eigen invulling geven, binnen deze standaard. Ik denk dat het initiatief bij de islamitische organisaties moet liggen. En dat er informatie bij verschillende gemeenten moet worden opgevraagd. Want als je al bij het begin met een gemeente in zee gaat, en hier blijken weinig opties te zijn, dan houdt het al meteen op.

Het beheer hoeft denk ik niet per se bij deze islamitische organisaties te liggen. Als er maar goede afspraken zijn gemaakt, dan kunnen moslims hun familie hier rustig begraven.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Ik kan natuurlijk niet in de toekomst kijken. Maar ik denk dat als er echt een goede, mooie, aparte begraafplaats is in Nederland, mensen hier op een gegeven moment wel voor zullen kiezen.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Nu zijn deze delen al niet populair; dus ik denk ook niet dat dit in de toekomst zal toenemen.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Nee, ik heb mijn keuze al gemaakt.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Ik denk dat de informatie vooral mondeling moet worden doorgegeven, via betrouwbare personen, zoals de imam. Mensen luisteren ook naar het moskeebestuur.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Momenteel zijn er te weinig geschikte opties voor moslims om zich in Nederland te laten begraven.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 22

Locatie, datum: V&D Roosendaal, 31 juli 2012.

Naam respondent: 'Anoniem'.

- 1. Geslacht:** Man.
- 2. Leeftijd:** 18.
- 3. Wat is uw geboorteland?:** Nederland.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen?

- 4. In welke plaats bent u geboren?** Roosendaal.
- 5. Wat is het geboorteland van uw vader?** Turkije.
- 6. Wat is het geboorteland van uw moeder?** Turkije.
- 7. Wat is uw burgerlijke staat?** Ongehuwd.
- 8. Heeft u kinderen?**

9. **Wat is uw opleidingsniveau? Mbo.**

Vragenlijst:

10. Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?

Nee, eigenlijk niet. Alleen als er iemand is overleden, dan wordt dit wel genoemd.

11. Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Mijn ouders hebben dit voor mij geregeld. Zij hebben zichzelf, mij en mijn zussen verzekerd. Als er iemand overlijdt, zouden we naar Turkije gaan.

12. Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?

Nu belangrijk, want zij betalen de verzekering, zij maken de beslissing. Als ik later een gezin heb, kan dit veranderen.

13. Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland gehoord?

Ja.

14. Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?

Hier in Roosendaal is er één.

15. Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?

16. Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?

Ik weet het niet. Ik kan er niet zoveel over zeggen, want ik ben er nooit geweest.

17. Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

Nee, ik ken ook niemand die er is begraven.

18. Er zijn in Nederland en ook in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?

19. Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Misschien. Er zullen wel mensen zijn die het handiger vinden om hun familie in Nederland te begraven of die hier zelf liever worden begraven.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Ik heb er eigenlijk nog niet zo over nagedacht. Ik denk dat ik het van mijn familie laat afhangen, tegen die tijd.

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

Het is bij ons heel gewoon om je te verzekeren. Iedereen gaat terug.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn? Mijn ouders vinden het bijvoorbeeld ook fijn om naar Turkije terug te gaan. Al hun familie is daar begraven.

Hoe zou dit kunnen veranderen? Misschien dat het verandert als de familie het fijner vindt dat mensen in Nederland worden begraven.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook
Mee eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland
Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland
Mee eens; wij hebben alles al geregeld. Ik weet niet wat je allemaal in Nederland moet regelen.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens. Ik ben hier geboren.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Mee eens.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Mee eens.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Mee eens.

-De moskee zegt er niks over

Mee eens.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Mee eens.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Mee eens.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Dat het sneller en dichterbij is. Het lichaam hoeft niet naar Turkije te worden gebracht en het graf is dichterbij.

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Wij worden zonder kist, richting Mekka begraven. Er mogen alleen moslims liggen. En we moeten de graven kunnen bezoeken om er te bidden.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Ik denk dat dit een onderwerp is waar de moskee over moet praten met de gemeente.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Als zij ervoor willen zorgen dat er een begraafplaats komt, moet de moskee aan de gemeente uitleggen waar de begraafplaats aan moet voldoen.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Misschien. Misschien dat mensen zich niet nog tientallen jaren naar Turkije laten terug vliegen.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Dat weet ik niet.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Misschien. Als ik mijn eigen verzekering moet regelen.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Ik zoek meestal op internet.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Het is een onderwerp waar ik over na ga denken als ik ouder ben.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.

Vragenlijst 23

Locatie, datum: Roosendaal, 31 juli 2012.

Naam respondent: 'Sema'.

1. **Geslacht:** Vrouw.
2. **Leeftijd:** 21.
3. **Wat is uw geboorteland?:** Nederland.

Als uw geboorteland niet Nederland is: Op welke leeftijd bent u naar Nederland gekomen?

4. **In welke plaats bent u geboren?** Rotterdam.
5. **Wat is het geboorteland van uw vader?** Turkije.
6. **Wat is het geboorteland van uw moeder?** Turkije.
7. **Wat is uw burgerlijke staat?** Ongehuwd.
8. **Heeft u kinderen?**
9. **Wat is uw opleidingsniveau?** Mbo. Ik ga nu aan een Hbo-studie beginnen.

Vragenlijst:

10. **Wordt er in uw gezin wel eens gepraat over begraven worden?**

Jawel. Het komt wel ter sprake. We hebben het dan over wat er allemaal moet gebeuren wanneer iemand overlijdt; de wassing en dergelijke.

11. **Heeft u al eens nagedacht over uw begrafenis of die van uw kinderen en andere familieleden?**

Zo ja: Heeft u al voorbereidingen hiervoor getroffen?

Zo ja: Welke voorbereidingen heeft u getroffen?

Ik ben er nu eigenlijk mee bezig. Ik ben dus nu 21 en dan ben ik niet meer bij mijn ouders verzekerd. Eigenlijk niet zo goed, want als er nu iets zou gebeuren, ben ik helemaal niet verzekerd. Maar ik heb besloten dat als ik de verzekeringspapieren ontvang, ik er nog eens goed over na ga denken. Want ik wil helemaal niet naar Turkije worden gebracht als ik dood ben. Wie gaat mij daar bezoeken? Al mijn vrienden wonen hier, ik kom bijna nooit in Turkije.

12. **Hoe belangrijk is de mening van uw ouders/kinderen bij uw keuze voor een begraafplek?**

Niet belangrijk. Mijn familie zou willen dat ik naar Turkije word gebracht. Maar ik wil dat niet. Zij willen liever dat ons gezin in Turkije komt te liggen omdat de rest van de familie daar ook ligt. Maar zo goed ken ik die familie niet, dus dat telt voor mij veel minder.

13. **Heeft u wel eens van islamitische begraafplaatsen in Nederland of in West-Brabant gehoord?**

Nee, eigenlijk niet. Ik wil me daar wel in verdiepen als ik dus die papieren heb gehad.

14. **Zo ja; Kunt u er één of meerdere noemen?**

15. **Bent u ervan op de hoogte dat in West-Brabant op een aantal begraafplaatsen een deel gereserveerd is voor islamitische graven?**

16. **Wat vindt u van deze islamitische begraafgelegenheden in West-Brabant en in Nederland? En Waarom?**

17. **Bent u al eens op zo'n begraafplaats geweest?**

Zo nee: Heeft u er op een of andere manier ooit mee te maken gehad?

18. **Er zijn in West-Brabant een aantal algemene begraafplaatsen die een apart stuk hebben gereserveerd voor moslims. Deze stukken worden zoveel mogelijk aangepast aan de islamitische gebruiken. Als u dit hoort, wat is uw eerste reactie?**

Ik vind het goed dat dit er is. Want het is voor ons belangrijk om snel begraven te worden. Als je dood bent, maak je wel alles mee. Het is dan belangrijk dat je snel rust krijgt, snel op je eigen plek komt te liggen. De ziel heeft veel pijn na het overlijden, en die pijn wordt minder in het graf. Maar ik heb wel gehoord dat ze in Nederland lichamen boven elkaar begraven, en dat is niet goed. Je moet je eigen graf hebben, vooral omdat je dus alles meemaakt. Ook weet ik dat je in Nederland moet blijven betalen voor je graf.

19. **Denkt u dat er behoefte is onder moslims voor meer mogelijkheden om in Nederland begraven te worden?**

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet?

Ja, dat weet ik zeker. Veel Turkse jongeren die ik ken willen echt niet naar Turkije worden gebracht. Ik had het er met mijn buurvrouw over en die zei ook 'wie gaat mij daar opzoeken?'. Onze vrienden wonen hier.

20. Zou u zelf overwegen om in Nederland begraven te worden?

Zo ja; waarom wel? Zo nee; waarom niet? Zijn er nog meer redenen?

Ja, ik heb niet veel met Turkije. Wij gaan er bijna nooit naartoe. Ik ken het alleen van vakanties. Ik ken bijna niemand daar. Waarom zou ik daar willen worden begraven?

21. Over het algemeen worden er weinig Turken/Marokkanen begraven in Nederland.

Wat is denkt u de belangrijkste reden?

De mensen van de eerste generatie verlangen naar hun thuisland. Daarom gaan ze terug.

Wat zouden andere redenen kunnen zijn? Hun familie ligt ook daar, dus dan willen ze erbij worden begraven.

Hoe zou dit kunnen veranderen? Door mensen van mijn leeftijd. De tweede generatie zit er nog een beetje tussenin; deze mensen kennen Turkije nog goed. Maar iedereen die na de jaren negentig hier is geboren, kent Turkije nauwelijks. Al hun vrienden wonen in Nederland. De band met Turkije is heel anders. Je kunt dus wel spreken van een generatiekloof.

22. Er volgen nu een aantal mogelijke uitspraken over waarom mensen niet in Nederland begraven willen worden. Kunt u aangeven voor uzelf of u het hiermee eens bent?

-Iedereen van mijn familie wordt in Turkije/Marokko begraven, ik dus ook

Niet mee eens.

-Ik weet niks of heel weinig van begraven worden in Nederland

Mee eens.

-Het is makkelijker geregeld om in mijn thuisland begraven te worden dan in Nederland

Niet mee eens. Het is een heel gedoe om een lichaam over te brengen.

-Ik heb geen binding met Nederland daarom wil ik in Turkije/Marokko begraven worden

Niet mee eens.

-Ik denk dat begraven worden in Nederland heel duur is.

Mee eens; want je moet hier een graf kopen.

-Volgens mij worden de regels van de islam niet gerespecteerd

Mee eens.

-Ik heb er eigenlijk nooit over nagedacht om in Nederland begraven te worden

Niet mee eens.

-De moskee zegt er niks over

Weet ik niet; ik kom niet zo vaak in de moskee.

-Mijn kinderen / familie willen dat ik in Turkije/Marokko begraven word

Mee eens.

-Er bestaat geen eigen islamitische begraafplaats

Mee eens; maar dat weet ik niet zeker.

23. Wat zijn volgens u de voor- en nadelen van begraven worden in Nederland?

Kijk, ik vind het niet goed dat mensen hier lang in het mortuarium liggen. Maar als je naar Turkije wordt gebracht, duurt het nog veel langer voordat je wordt begraven en dat is slecht voor je ziel. Als al je familie en vrienden hier wonen, is het veel makkelijk voor hen om je hier te bezoeken. Ik ben bijvoorbeeld pas na drie jaar eens bij het graf van mijn oma in Turkije geweest!

24. Aan welke eisen zou een islamitisch deel op een begraafplaats in Nederland moeten voldoen?

Ik denk dat in een niet-islamitisch land zoals Nederland mensen sneller grafschennis zullen plegen. Dit zou dus goed bewaakt moeten worden. Omdat de ziel na de dood alles meekrijgt, is het belangrijk om de begraafplaats ergens apart op een rustige plek aan te leggen. Na een jaar mag er pas een grafsteen op komen. Er mag maar een persoon in een graf liggen. Het lichaam moet zo snel mogelijk en zonder kist worden begraven.

25. Welke instanties of partijen zouden meer aandacht moeten besteden aan islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Moskee? Gemeente? Zelforganisaties? Anderen? Welke:

Ik denk dat er een soort centraal islamitisch rouwcentrum zou moeten komen dat met alles kan helpen.

Wat zouden deze instanties moeten doen?

Er moet veel gebeuren wanneer iemand overlijdt; zoals de wassing, het wikkelen in een doek. Daar kunnen ze dan mee helpen. Moslims zouden zelf voor hun begraafplaats moeten opkomen.

26. Denkt u dat een aparte islamitische begraafplaats toekomst heeft in Nederland?

Waarom?

Ja, voor moslims zoals ik die in Nederland begraven willen worden.

27. Denkt u dat islamitische delen op een begraafplaats een toekomst hebben in Nederland?

Waarom?

Nee, want dan ligt je ziel te dicht bij ongelovigen.

28. Zou u meer informatie willen over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

Zo ja: zou u zelf op zoek gaan naar informatie? Ja, hier ga ik snel naar op zoek.

Zo ja: op welke manieren zou u op zoek gaan naar informatie? Ik Google altijd.

29. Kunt u in een zin uw mening formuleren over islamitische begraafgelegenheden in Nederland?

De ziel heeft pijn na het overlijden en kan in Nederland snel worden begraven.

30. Heeft u in deze vragenlijst nog iets gemist?

31. Heeft u nog iets toe te voegen?

32. Heeft u nog vragen?

Dan is dit het einde van de vragenlijst. Ik wil u hartelijk bedanken voor uw medewerking.